

П.М. Сас

**ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-
САГАЙДАЧНИЙ:**

МОЛОДІ РОКИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

П.М.САС

**ПЕТРО
КОНАШЕВИЧ-
САГАЙДАЧНИЙ:
*МОЛОДІ РОКИ***

Київ 2006

Сас П.М.

Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006.

У книзі розглянуто найважливіші віхи біографії молодого Петра Конашевича-Сагайдачного. На основі джерельних свідчень визначено час народження майбутнього гетьмана Війська Запорозького, висвітлено питання його соціального походження, освіти та виховання. З'ясовано час приходу юнака на Запорожжя та окреслено специфіку козацької військової тактики і стратегії, на основі яких формувалося його полководське мистецтво. Дано відповідь на те, чи мав П.Сагайдачний сина, проаналізовано вірогідність передачі ним рукописного Євангелія у дар одній із чигиринських церков, а також інші історіографічні версії, пов'язані з його особою.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Відповідальний редактор –
академік НАН України *В. А. Смолій*

Редактор
Г. Я. Туранська
Комп'ютерна верстка
І. В. Стариковської

Художник
А. В. Монін

~~Рекомендовано~~ до друку Вченою радою
Інституту історії України НАНУ,
протокол № 11 від 5 жовтня 2006 р.

Підготовлено за підтримки
Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji Popierania Nauki,
а також La Fondation Maison des sciences de L'Homme

Перша сторінка обкладинки: картина К. С. Петрова-Водкіна
„Купання червоного коня”

ISBN 966-02-4172-0

© П. М. Сас, 2006
© Інститут історії України
НАН України, 2006

З М І С Т

Передмова	5
<i>Розділ I. Соціальні та родові корені.</i>	25
1. П.Сагайдачний очима авторів – учасників Хотинської війни	25
2. Горгаючи сторінки рукописного „Євангелія П.Сагайдачного”	39
3. Чому <i>Конашевич-Сагайдачний</i> та шляхтич	75
<i>Розділ II. Час народження</i>	107
1. Фізичний стан П.Сагайдачного по Хотинській війні	108
2. За рядками гетьманського автографа 1622 р.	116
3. Коли з’явився на світ П.Сагайдачний?	122
<i>Розділ III. Стежками дитинства та юності. Родина</i>	169
1. Освіта та виховання	169
2. Одруження	182
3. Нащадок	195
<i>Розділ IV. Вибір козацької долі</i>	205
1. Козацькі хліби	205
2. З чого народилося воєнне мистецтво майбутнього полководця	227
3. Чи служив П.Сагайдачний у полковника А.Наливайка?	242
4. Полковник	248
Післямова	253
Список найважливіших скорочень	257
Бібліографія	258
Показчик імен	275
Список ілюстрацій	285

ПЕРЕДМОВА

Існують свідчення того, що визначні люди минулих століть далеко не завжди купались у променях слави вже на світанку свого життя – особливо, якщо їм не пощастило народитися в палацах королів або високих сановників. Якщо це так, то як їм вдалося вирватися з монотонного ритму буденності та піднятися над оточуючими? Можливо, допомогли власна геніальність, непогамовна амбіційність, фанатизм, дивовижна працездатність, щасливий випадок, банальна протекція? У кожного з них була власна дорога сходження на вершину, і цим вони, безперечно, цікаві для нащадків.

Людям властиво дивитися на чужі біографії крізь призму завжди близького й актуального власного вікового досвіду. Очевидно, це стимулює інтерес багатьох сучасників до періоду життя „ще не знаменитостей”, тобто початкових етапів індивідуальної історії великих. Адже є надія розпізнати в таких життєвих обставинах реальний механізм їхнього приготування до майбутньої діяльності, націленої на великі звершення, якщо, звісно, звернення до ранніх сторінок біографії відомих людей минулого не зумовлене очікуванням появи кришталевої туфельки, що перетворює Попелюшку на принцесу.

Не секрет, що термінологічні визначення на кшталт „знаменита”, „визначна”, „відома”, „героїчна” особистість – за великим рахунком метафоричні і спираються на критерії спекулятивного розуму. Утім, незалежно від ступеня розробки того чи іншого термінологічного апарату, завжди існували люди, які завойовували авторитет у сучасників аргументами конкретних звершень та магнетизмом своєї особистості, значущість яких підтверджені часом.

До таких людей належав і Петро Конашевич-Сагайдачний – запорозький гетьман, котрому довелося кілька разів бути при владі у Війську Запорозькому в часових межах 1616 – 1622 рр. Постать П.Сагайдачного закріпилася в історичній пам’яті українців у символіко-героїч-

ному контексті, як образ, що уособлює козацьку звитягу, лицарські чесноти воїна та його громадянське служіння загальному добру. Потужний імпульс до витворення такого доволі легендарного образу П.Сагайдачного дав панегіричний віршований твір ректора Київської Братської школи Касіана Саковича „Вірші на жалісний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного”¹, що вийшов друком у Києві 1622 р. у зв’язку з кончиною гетьмана. Наявна у „Віршах” авторська інтонація тлумачення історичної постаті П.Сагайдачного в подальшому позначилася на працях багатьох поколінь істориків та письменників, специфічно відобразилася у пісенній народній творчості, а також художній мові митців.

Яким був П.Сагайдачний насправді? Відповідь на це питання вочевидь потрібно шукати у скрупульозному аналізі джерел, що дійшли до нашого часу, а також максимально повному вивченні всіх аспектів його життя та діяльності. А проте автор даної монографії не ставить перед собою максималістську мету – представити комплексне дослідження історичної постаті П.Сагайдачного. На нинішньому етапі розробки цієї тематики його завдання помітно більш скромне і, треба сподіватися, реалістичне, а саме – вивчити біографію молодого П.Сагайдачного, тобто встановити час його народження, з’ясувати соціальне походження, освіту та виховання, вибір юнаком життєвого шляху (приєднання його до запорозьких козаків, а також вплив на нього цього нового соціального середовища), створення ним власної родини.

В українській історіографії здавна існував інтерес до постаті П.Сагайдачного. Щоб мати вичерпне уявлення про історіографічні тлумачення біографії П.Сагайдачного вочевидь потрібно предметно розглянути принаймні найзначущіші публікації, в яких висвітлено як суто „анкетні” біографічні факти його життя – подано дату і місце народження, названо його батьків тощо, так і відображено дослідницькі підходи істориків та коло сформульованих ними ідей, суджень, концепцій стосовно усіх аспектів приватного життя і публічної діяльності запо-

¹ В оригіналі цей твір К.Саковича має таку назву: „Вѣршѣ на жалосный погребѣъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, Гетмана Войска Его Кор. Милости Запорозкого, Зложонны презъ инока Касіана Саковича Ректора школь Киевскихъ въ Брацтвѣ. Мовленые отъ его слудеовъ на погребѣъ того цного рыцера въ Киевѣ, въ недѣлю проводную, року Божого, тысяча шесть согъ дѣацать-второго” (*Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1886. – Вып. 1. Приложения. – С. 17*).

розького гетьмана. Не менш важливо зрозуміти і те, які уявлення мали ці автори про соціальне, політичне та культурне середовище, що оточувало П.Сагайдачного.

І все ж, у даному дослідженні ми не робитимемо такий масштабний історіографічний огляд. До цього нас спонукали не тільки видавничі обмеження щодо обсягу книги, а й пошук оптимальної її структури з метою зосередження уваги саме на авторському баченні ранньої біографії запорозького гетьмана. Оскільки зазначеній темі присвячено тільки одне монографічне дослідження Богдана Барвінського², невелика розвідка Антона Лукашевського³, а також кілька принагідних спостережень інших авторів, то оцінку їхнього доробку дамо насамперед при висвітленні нами конкретних питань життєвого шляху П.Сагайдачного. Тим часом обмежимо розгляд спеціальної літератури переважно загальним окресленням вказівок бібліографічного характеру, що сигналізують про ступінь зацікавленості дослідників історією життя та діяльності запорозького гетьмана.

Попри те, що історики найчастіше побіжно згадували його у своїх працях, нерідко їхні довільні реконструкції отримували фантастично довге життя у фаховій літературі. Так сталося, наприклад, з яскравими літературними вигадками Самійла Величка, приміром, про гучне святкування козаками та польсько-литовським військом завершення Хотинської битви 1621 р. і нечувано велику суми винагороди, яку начебто отримали від польської влади запорожці та їхній гетьман, а також про його листування напередодні кончини з Сигізмундом III⁴. Теж саме стосується вигадок анонімного автора „Історії русів”, зокрема, про блискучі перемоги над ворогом козацького полководця⁵. Від цих та інших подібних фантазій істориків XVIII ст. і досі не можуть відмовитися деякі сучасні дослідники.

Доволі значущий науковий доробок у вивченні історичної постаті П.Сагайдачного належить історикам XIX ст., які в ряді випадків спира-

² Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // ЗНТШ, 1930. – Т. 100. – С. 19-157 + таблиця.

³ Łukaszewski A. Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdacznego. – Lwów, 1929.

⁴ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1852; Величко С.В. Літопис / Переклад з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О.Шевчука. – К., 1991. – Т. 1, 2.

⁵ История русов или Малой России. – М., 1846.

лися на архівні джерела. Серед питань, що привертали увагу тогочасних авторів, були, зокрема, соціальне походження запорозького гетьмана, здійснений під його проводом московський похід запорожців 1618 р., роль П.Сагайдачного у відновленні православної церковної ієрархії в Україні та Білорусії 1620 – 1621 рр., його участь у Хотинській війні 1621 р. Дослідників цікавила народна пісня „Ой, на горі да женці жнуть” стосовно того, чи мав її герой *Сагайдачний* відношення до П.Конашевича-Сагайдачного. Водночас їхні праці вирізняли недостатньо критичне використання джерел, а також помітна ідеалізація запорозького гетьмана. Найзначущіші для тогочасної історіографії версії та висновки про життя і діяльність запорозького гетьмана постали у працях Дмитра Бантиша-Каменського (1822)⁶, Миколи Маркевича (1842)⁷, Михайла Максимовича (1843, 1850)⁸, Пантелеймона Куліша⁹, Володимира Антоновича (1883)¹⁰.

На початку ХХ ст. продовжували з’являлися праці, в яких ідеалізувалася історична постать П.Сагайдачного, а висвітлення його діяльності лаштувалося під авторські пояснювальні схеми умоглядного характеру. Насамперед цим вирізнялися відповідні розвідки Івана Каманіна (1901)¹¹ та Дмитра Яворницького (1913)¹². А проте, попри наявність у працях багатьох істориків ХХ – початку ХХІ ст. рудиментів методології старої історіографії (навіть риторичної

⁶ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. – К., 1993. Про джерельну базу „Історії Малої Росії” Д.Бантиша-Каменського ширше див.: *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006.

⁷ *Маркевич М.* Історія Малоросії. – К., 2003. – Т. 1, 2. – С. 59. Див. також: *Маркевич Н.А.* Петр Конашевич Сагайдачный -- малороссийский гетман // Черниговские губернские ведомости, 1851. – № 51, 52; Киевские губернские ведомости, 1851. – № 40, 42, 43.

⁸ *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 336-380.

⁹ *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2.

¹⁰ *Антонович В.Б.* Петр Конашевич Сагайдачный. 1605 – 1622 гг. // *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1. – С. 1-7. Див також: *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.

¹¹ *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901.

¹² *Зварницкий Д.И.* Гетман Петр Конашевич Сагайдачный // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, 1913. – Т. 9. – С. 1-58.

XVIII ст.), що нерідко спиралася на відверті вигадки і значною мірою міфологізувала П.Сагайдачного як полководця та політичного діяча, ряд дослідників робили свої спостереження та висновки стосовно запорозького гетьмана на основі критично опрацьованих джерел, у тому числі новознайдених.

У час, що розглядається, достатньою мірою виявилися готовими працювати на засадах наукового вивчення діяльності П.Сагайдачного, зокрема, Платон Жукович (серед іншого, цей автор приділив помітну увагу питанню про відновлення на початку 1620-х рр. православної церковної ієрархії в Україні та Білорусії і ролі у цьому чільних представників Війська Запорозького)¹³ та Михайло Грушевський (1909)¹⁴.

Є підстави стверджувати, що на окремих етапах досліджень, сфокусованих на П.Сагайдачного, історики перебували під значним впливом позанаукових – політичних та ідеологічних чинників. Особливо це було помітним в українській радянській історіографії, інтерес до П.Сагайдачного в якій, до речі, був доволі кволий. Радянські історики (зокрема, Володимир Голобуцький¹⁵, Ной Рашба¹⁶, Кость Гуслистий¹⁷) змушені були робити поправки у своїх дослідженнях на офіційні ідеологічні настанови, як-от тезу про возз'єднання України з Росією, класову боротьбу у суспільстві тощо.

¹³ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб., 1906. – Вып. 3. Ролі козаків, у тому числі П.Сагайдачного, у відновленні православної церковної ієрархії, останнім часом приділив увагу С.Плохій: *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7.

¹⁵ Голобуцький В. Запорожское казачество. – К., 1957. Бібліографію праць В.Голобуцького див.: Юсов С. Володимир Олексійович Голобуцький (1903 – 1993 рр.): бібліографія. – К., 2006.

¹⁶ Рашба Н., Подгородецкий Л. Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. – М., 1971. – С. 80-84; Підгородецький Л., Рашба Н.С. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) // УІЖ, 1977. – № 9. – С. 131-137; Рашба Н.С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов. – М., 1984 / Сост. Х.М.Ибрагимбейли, Н.С.Рашба. – М., 1984. – С. 14-43.

¹⁷ Гуслистий К.Г. Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) // УІЖ, 1972. – № 4. – С. 124-125.

Прикметно, що у незалежній Україні разом із зростанням популярності тематики, пов'язаної з гетьманством П.Сагайдачного, в історіографії відродилася мода на його романтизовані, сусальні образки, що їх щедро плодила вітчизняна історіографія XVIII – початку ХХ ст. Знайшлося чимало охочих істориків, які бажали бачити у П.Сагайдачному легендарну особистість та ідеального національного героя.

Зокрема, це дуже виразно простежується у працях Олени Апанович¹⁸, яка, зокрема, воліла писати про запорозького гетьмана як про „титана духу та думки”, котрий, начебто, „очолив національно-визвольну війну” проти Османської імперії та Кримського ханства. Якщо для цієї, цілком авторитетної, дослідниці подібний підхід до висвітлення П.Сагайдачного був, судячи з усього, своєрідною даниною публіцистичному жанру, то для її недостатньо фахових послідовників він виявився найглухішими шорами.

Для таких авторів не є дивиною різні вигадки про П.Сагайдачного та невмотивовані припущення. Приміром, Богдан Сушинський доводить, що запорозький гетьман народився, мовляв, 1550 р., 1606 р. став гетьманом, того ж року разом з козаками здобув Варну тощо¹⁹. Результатом науково некерованої видавничої активності, що базується на плагіаті, стали монографії про П.Сагайдачного істориків-аматорів Анатолія Палія та Олександра Чувардинського²⁰.

Утім, подібні праці не можуть визначати магістральний напрямок сагайдаччознавчих досліджень. Адже є сучасні вітчизняні історики, які демонструють науково вмотивований підхід до вивчення історичної постаті запорозького гетьмана і спираються на свідчення архівних джерел. Йдеться, зокрема, про спостереження

¹⁸ Див.: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993; Апанович О. Сагайдачний Петро – український козацький гетьман // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 106. – С.103-123.

¹⁹ Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. – Одеса, 2006. – Т. 1. – С. 214, 215, 219.

²⁰ Палій А.И. Гетман Сагайдачный. – Умань, 2001; Чувардинский А.Г., Палій А.И. Гетман Сагайдачный. – К., 2002.

над деякими аспектами діяльності П.Сагайдачного дослідників Ю.Мицика²¹ та В.Брехуненка²².

Щодо тематичних підходів українських авторів до розгляду питань біографії та діяльності П.Сагайдачного, то найпоширенішим є комплексне, багатоаспектне їх висвітлення, свідченням чого можуть бути більшість розглянутих вище праць. Утім, можна було б продовжити перелік публікацій подібної тематичної спрямованості. Йдеться, зокрема, про наукові та науково-популярні статті, розділи в колективних монографіях, нариси, довідково-енциклопедичні статті²³.

Водночас в історіографії ХХ – початку ХХІ ст. існують також тематично вузько націлені дослідження, присвячені тим чи іншим питанням життя та діяльності запорозького гетьмана. Так, увагу вчених привертали такі аспекти вивчення життя та діяльності П.Са-

²¹ *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // ЗНТШ. Праці історично-філософської секції, 1993. – Т. ССХХVI. – С. 310-316; *Його ж.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Marra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 435-437; *Його ж.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 1998. – № 5. – С. 412-420.

²² *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у ХVI – середині ХVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005.

²³ Див., наприклад: *Кравець М.М.* Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ, 1967. – С. 126-128; *Гуслистий К.Г.* Сагайдачний Петро Конович (Конашевич-Сагайдачний) // *Радянська енциклопедія історії України*. – К., 1972. – Т. 4. – С. 48; *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська. – Вип. 5. – К., 1994; *Смолій В.А.* Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. – К., 1994. – С. 192-206; *Сас П.* Петро Конашевич-Сагайдачний // *Володарі гетьманської булави*. – К., 1995. – С.87-139; *Мицик Ю.А., Хижняк З.І.* Конашевич (Конашевич-Сагайдачний) Петро Конович // *Києво-Могилянська академія в іменах*. – К., 2001. – С. 271-273. *Їх же.* Сагайдачний (Конашевич, Конашевич-Сагайдачний) Петро Конович // *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 436-438; *Шуст Р.* Сагайдачний Петро Конович // *Довідник з історії України: Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. І.Підкови, Р.Шуста*. 2-е вид., доопр. і доповнене. – К., 2002. – С.708-709; *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах*. – К., 2006. – Т.1.

гайдачного, як його генеалогія²⁴, військове мистецтво²⁵ і дипломатія²⁶.

В подібному ж ключі подано розвідки, в яких з'ясовується, наприклад, хронологія деяких бойових виправ, а також те, як постать запорозького гетьмана відобразилася в історичній пам'яті нащадків²⁷. У багатьох історичних працях, у яких розглядаються події політичної та воєнної історії в Україні кінця XVI – першої чверті XVII ст., зазвичай

²⁴ Барвінський Б. Значч. праця.

²⁵ *Стороженко А.В.* К истории Войска Запорожского при Сагайдачном // ЧИОНЛ. – 1910. – Кн. 21. – Вып. 3. – С. 95-110; *Крохмалюк Ю.* Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). – Львів, 1936; *Сокульський А.* Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ, 1995; *Гуржій О., Корнієнко В.* Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного. – К., 2002; *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004; *Гуржій О., Корнієнко В.* Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // *Україна – terra cosacorum. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах.* – К., 2004. Див. також історіографічний огляд: *Коломосць С.* Морські походи запорозького козацтва під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного // *Історія України.* – 2001. – № 19. – С. 9-11; № 21-24. – С. 7-9.

²⁶ *Баран О.* Козаки в описах Пієтра делла Валле з XVI ст. // *Український історик*, 1980. – № 1-4 (65-68). – С. 95-103; 1981. – № 1-4 (69-72). – С. 128-136; 1982-1983. – № 3-4 (75-76); № 1 (77). – С. 128-136. Див. також: *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. – Вінніпег, 1985; *Його ж.* Шах Аббас Великий і запорожці // *Український історик*, 1977. – № 1-2 (53-54). – С. 50-54; *Дашкевич Я.Р.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // *УІЖ*, 1971. – № 9; *Сас П.М.* Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. // *Україна та Росія: проблєми політичних та соціокультурних відносин.* – К., 2003. – С. 25-65.

²⁷ *Грінченко Б.* Пісня про Дорошенка й Сагайдачного // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* – К., 1908. – Кн. 1. – С. 44-71; *Каманін І.* Ще до пісні про Петра Сагайдачного // *Там само.* – К., 1908. – Кн. 2. – С. 217-231; *Стороженко А.В.* К истории Войска Запорожского при Сагайдачном // ЧИОНЛ. – 1910. – Кн. 21. – Вып. 3. – С. 95-110; *Апанович О.* Українська книжка 1622 року // *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – С. 117-126; *Чухліб Т.* Доля золотого меча Сагайдачного // *Русина О., Горобець В., Чухліб Т.* Незнайомо Клію. Українська історія в тасмницях і курйозах XV – XVIII століття. – К., 2002. – С. 104-198; *Сас П.М.* Взятіє запорозькими казаками во главе с гетманом П. Сагайдачным Кафы (вопросы хронологии) // *Сурож, Сугдея, Солдаїя в історії і культурі Руси-України.* – Киев; Судак, 2002. – С. 223-225; *Гравович Г.* До історії української літератури (дослідження, есеї, полеміка). – К., 2003. – С. 255-268.

можна зустріти ті чи інші згадки та побіжні спостереження про П.Сагайдачного²⁸.

Життям та діяльністю П.Сагайдачного певною мірою цікавилися також зарубіжні історики. Вочевидь найвагоміший доробок у вивченні цієї теми мають польські історики – насамперед ті, котрі досліджували події, що були пов'язані з походом польського королевича Владислава 1617 – 1618 рр. у Московську державу по царську корону, а також Хотинською війною 1621 р. Йдеться, зокрема, про Йосипа Третяка, який у своїй „Історії Хотинської війни” (1621)”, що вийшла у світ 1889 р. (1921 р. була перевидана автором), неодноразово згадував П.Сагайдачного. Серед іншого він висловив припущення, що запорозький гетьман був сином дрібного шляхтича²⁹. В подальшому ряд польських істориків піддали сумніву цю думку.

Попри те, що у працях польських істориків доволі часто фігурує ім'я запорозького гетьмана, зазвичай вони писали про нього принагідно, подаючи ті чи інші дані довідкового характеру³⁰. Водночас у

²⁸ Див., наприклад: *Алекберлі М.А.* Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957; *Его же.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992; *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні. – К., 1997; *Його ж.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – середина XVII ст.). – К., 1998; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К., 1999; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; *Мицик Ю.А., Власов В.С.* Історія України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2001. – Ч. 1; *Добржанський О., Макара Ю., Масан О.* Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці, 2002; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. – Київ; Нью-Йорк, 2003; *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004; *Кузьмук О.* „Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К., 2006; *Паньонко І.* Органи влади Запорозької Січі. – Львів, 2006.

²⁹ *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921.

³⁰ Див., наприклад: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. – Kraków, 1912. – Т. 2; *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927; *Suwara F.* Przyczyny i skutki kłęski cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930; *Chodynicki K.*

поодиноких розвідках, що спеціально присвячені П.Сагайдачному, можна зустріти виявлені дослідниками в архівах унікальні документи, що проливають світло на його діяльність. Йдеться про здійснену Михайлом Антоновим публікацію листа Лукаша Сапеги до Льва Сапеги від 4 березня 1815 р., в якому згадано козацького полковника Сагайдачного, а також листа П.Сагайдачного до богуславського підстарости Вільяма від 2 січня 1620 р.³¹

Важливі документи з теми, що розглядається, увів до наукового обігу Казимир Тишковський у своїй розвідці „Козаччина в московських війнах Сигізмунда III (1605–1618)”, а саме – лист П.Сагайдачного до королевича Владислава від 24 вересня 1618 р; перелік московських міст, замків і поселень, які захопили запорожці 1618 р. на шляху до Москви. В зазначеній статті К.Тишковський піддав критиці версію Б.Барвінського, який пов’язував родовід П.Сагайдачного з шляхетським родом Конашевичів-Попелів з-під Дрогобича та Самбора. На думку польського історика, П.Сагайдачний народився близько 1560–1570 рр. у сім’ї дрібного шляхтича. К.Тишковський вперше в історіографії висловив припущення про службу 1614 р. П.Сагайдачного сотником або отаманом у полку полковника Наливайка. Історик висвітлив також деякі інші питання, пов’язані з обставинами перебування П.Сагайдачного у Війську Запорозькому³².

Про П.Сагайдачного – лояльного до польської влади запорозького полководця писав у своїх статтях та монографіях дослідник Хотинської війни 1621 р. Лешек Подгородецький. Щоправда, це були побіжні

Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – Warszawa, 1934; *Wójcik Z.* Dzikie Pola w ogniu. – Warszawa, 1960; *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989; *Majewski R.* Cecora. Rok 1620. – Warszawa, 1970; *Czapliński Wł.* Władysław IV i jego czasy. – Warszawa, 1976; *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592 – 1646. – Warszawa, 1978; *Serczyk Wł.* Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984; *Besala J.* Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1988; *Wisner H.* Władysław IV Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995; *Romański R.* Kozaczyzna. – Warszawa, 1999; *Konopczyński Wł.* Dzieje Polski nowożytny / Wyd. czwart. – Warszawa, 2003; *Borek P.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.

³¹ *Antonów M.* Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1926. – Rocznik XL. – Zesz. 2. – S. 196-199.

³² *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605 – 1618). – Warszawa, 1935.

спостереження, які загалом не претендували на надто велику новизну та оригінальність³³. Так само можна оцінити внесок у висвітлення діяльності П.Сагайдачного, що його зробив Тадеуш Гурський у своїй монографії „Козацькі флотилії на службі Ягеллонів та Вазів” (2003). Варто зауважити, що цей автор вважав П.Сагайдачного вихідцем із шляхетського роду з-під Самбора³⁴.

Натомість наукову новизну мають деякі спостереження Я.Петржака щодо гетьманства П.Сагайдачного, які він зробив на основі виявлених ним джерел, а саме – про зміну на запорозькому гетьманстві у липні 1620 р.³⁵, а також участь цього козацького зверхника у переговорах з королівськими комісарами у січні 1622 р. в Києві³⁶.

Серед польських істориків, чії праці були спеціально присвячені вивченню тих чи інших аспектів життя та діяльності П.Сагайдачного, потрібно вирізнити невелику за обсягом розвідку Антона Лукашевського про соціальне походження запорозького гетьмана (1929). На думку польського історика, П.Сагайдачний не був шляхтичем³⁷ (детальніше про цю версію йтиметься нижче). Нещодавно працю А.Лукашевського перекладено на українську мову³⁸.

Окрему статтю, в якій узагальнено висвітлено історичну постать П.Сагайдачного, опублікував Веслав Маєвський у „Польському біографічному словнику”. Серед іншого, він доводив, що запорозький гетьман був сином самбірських міщан Конона та Пелагії³⁹. Історіографічні

³³ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *Studia i materialy do historii wojskowości.* – Warszawa, 1964. – Т. 10. – Cz. 2. – S. 87-143; *Ibid.* – 1965. – Т. 11. – Cz. 1. – S. 37-68; *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979; *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. – Warszawa, 1988.

³⁴ *Górski T.* Flotylla kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. – Gdańsk, 2003. – S. 29, prp. 14, 30, 31.

³⁵ *Pietrzak J.* Po Ceorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S. 20.

³⁶ *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktirii chocimskiej. Sejm w r 1623 r. – Wrocław, 1987. – S. 15,16.

³⁷ *Łukaszewski A.* *Op. cit.*

³⁸ Борисенко О.Є. Походження Петра Конашевича Сагайдачного // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.* – К., 2005. – Вип. 1. – С. 152-158.

³⁹ *Majewski W.* Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967 – 1968. – Т. 13. – S. 484-486.

версії про соціальне походження П.Сагайдачного, а також його кар'єру у Війську Запорозькому розглянув Мирослав Нагельський у розвідці „Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах” (2004)⁴⁰.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду вивчення життя та діяльності П.Сагайдачного в історіографії, потрібно наголосити на відносному прогресі, який, починаючи з XIX ст., спостерігається у нагромадженні відповідних джерельних даних. А проте рівень наукової критики та узагальнення цих даних істориками бажає бути помітно кращим. Не дивно, що досі у відповідних працях часто можна зустріти відірвані від історичної конкретики спекулятивні розумування про запорозького гетьмана та переспів давно застарілих гіпотез. На сьогодні немає скільки-небудь цілісного, концептуально виваженого дослідження ні обставин діяльності П.Сагайдачного від першого здобуття ним гетьманської булави до його смерті 1622 р. (тобто тематики, що, принаймні, має мінімальне джерельне забезпечення), ані, тим паче, обставин ранньої біографії запорозького гетьмана, стосовно якої існує найбільший брак джерел.

Про стан джерельної бази, котра служить для дослідження життя та діяльності П.Сагайдачного, доволі промовисто свідчить такий факт: до наших днів не дійшов жоден документ, який був би датований раніше 1615 р. Це означає, що для з'ясування питань його ранньої біографії потрібно буде залучати документальні та інші джерельні матеріали більш пізнього часу. Звідси виникає потреба принаймні у загальних рисах охарактеризувати найважливіші джерела, котрі мають пряме або опосередковане відношення до історичної постаті П.Сагайдачного.

В межах тих джерел, які доступні для дослідників, вельми значущий масив відповідної інформації наявний у листах сучасників П.Сагайдачного. Їх авторами або одержувачами були, зокрема, представники світської та духовної верхівки Речі Посполитої. Йдеться про короля, примааса Польщі (гнєзненського архієпископа), великого коронного гетьмана, литовського гетьмана, київського православного митрополита та ін. Читаючи ці листи, потрібно пам'ятати, що наявні в них пові-

⁴⁰ *Нагельський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – С. 125-154.

домлення мають різні інформаційні зрізи. Впливові відправники зазначеної кореспонденції зазвичай були відносно обізнані про поточні політичні, воєнні та інші події, принаймні мали можливість отримувати відомості від різних інформаторів. Це означає, що вони так чи інакш попередньо добирали або узагальнювали отримані відомості про козаків та їхнього гетьмана перш ніж написати про них своїм адресатам. І в офіційному листуванні між представниками Війська Запорозького та вищими польськими і литовськими сановниками не обходилося без прихованої політичної гри, через що в їхніх листах могли бути навмисні перекручення, зміщення змістових акцентів, відверто тенденційні тлумачення певних подій та фактів. Тим часом відправники конфіденційних приватних листів зазвичай були щиріші у своїх повідомленнях та намірах, хоча це далеко не завжди підвищувало ступінь об'єктивності поданих ними звісток.

Надзвичайно цінну інформації про П.Сагайдачного як політика полководця та козацького адміністратора містять деякі його листи та задокументовані владні розпорядження. Йдеться про листи запорозького гетьмана до королевича Владислава від 24 вересня 1618 р.; литовського гетьмана Криштофа Радзівілла від 13 (23) січня 1622 р); богуславського підстарости Вільяма від 2 (12) червня 1620 р.; лист-універсал до запорозьких козаків Хоми Стасенка, Богдана та Опощка від 1 (26) травня 1619 р.

Звісно, що П.Сагайдачний не тільки відправляв власну кореспонденцію, а й отримував її від різних адресантів. На жаль, такої кореспонденції майже не збереглося. Тільки в одному випадку ми достатньо повно знаємо про зміст листа, який був відправлений на ім'я запорозького гетьмана. Йдеться про лист до нього козака Садири (1619). До нашого часу дійшов також текст листа-універсалу Сигізмунда III від 23 липня 1619 р., що його король видав П.Сагайдачному (як буде показано нижче, цей документ має важливе значення для встановлення соціально-станового походження запорозького гетьмана).

Окрему групу джерел складають документи про переговори між представниками польського уряду та Війська Запорозького (інструкції короля своїм комісарам, листування між сторонами переговорів, реляції королівських комісарів та ін.), а також тексти укладених на основі цих переговорів польсько-запорозьких угод. Подібні переговори, підписані документи та домовленості стосувалися визначення обсягу козацьки

прав, торкалися православного конфесійного питання, участі запорозьких сил у воєнних діях в інтересах польської влади. Дані джерела дають певне уявлення про політичні позиції та орієнтації П.Сагайдачного. Стосовно цього неабияке значення мають також відомості, що їх зібрав намісник київського воєводи Павло Пачинський про козацьку раду в Києві у липні 1619 р., у якій взяв участь П.Сагайдачний.

Існує ряд документальних джерел, які проливають світло на зовнішньополітичну дипломатичну практику Війська Запорозького за гетьманства П.Сагайдачного. Це документи, що пов'язані з контактами та налагодженням стосунків запорожців 1618 р. з Лігою християнської міліції, перським шахом Аббасом I, московським царем Михайлом Федоровичем (лист гетьмана Війська Запорозького до царя, записи про прийоми запорозьких послів у Посольській палаті та Боярській думі тощо).

Відклалися джерела, які дають можливість судити про прикмети воєнного мистецтва П.Сагайдачного. Серед них фактологічною предметністю (нерідко і тенденційною спрямованістю повідомлень) вирізняються насамперед документи, що були породжені практикою діловодства Московської держави⁴¹. Йдеться, зокрема, про донесення у Москву царських послів (призначених у Крим та Туреччину) про взяття запорожцями 1616 р. Кафи; реляції московських воєвод та розвідників про дії 1618 р. козацького війська під проводом П.Сагайдачного; царські грамоти щодо цього воєводам.

Про дії козацького війська під проводом П.Сагайдачного 1618 р. на території Московського царства можна дізнатися чимало важливих даних та подробиць з листів до короля польських комісарів, які перебували при королевику Владиславу, а також такого нарвативного джерела, як щоденник цього походу польського війська, автором котрого був Яків Собеський. Цінну інформації про П.Сагайдачного – головнокомандувача запорозьким військом у Хотинській битві 1621 р., подають листи, що були написані у польському таборі під Хотином, а також щоденники учасників цієї битви. Ґрунтовністю

⁴¹ Про діловодство, що було властиве для приказної системи Московської держави, а також видову класифікацію документів, у тому числі тих, які стосувалися українського козацтва XVI – XVII ст., детальніше див.: *Брежуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – С. 24-29; *Рогожин Н.М.* Посольський приказ: колыбель российской дипломатии. – М., 2003.

та стратегічним баченням воєнної ситуації, яка складалася на полях Хотинської битви, вирізняється насамперед щоденник Я.Собеського. Унікальні відомості про дії запорожців та їхнього гетьмана під Хотином подав також, зокрема, вірменський хроніст Аксент. Для деяких джерел властиві значно більші, порівняно з іншими, перекошені реальних фактів. Йдеться про тогочасні видання типу газет, повідомлення яких в умовах воєнного часу набували виразного пропагандистського характеру.

Оскільки документальних даних на кшталт метричних свідоцтв про час народження П.Сагайдачного не збереглося, і, до того ж, вельми бідними є джерельні свідчення про соціальне походження та інші аспекти його ранньої біографії, то щодо цього потребують скрупульозного вивчення та джерелознавчої оцінки усі згадки документального характеру, що дійшли до наших днів. За умови встановлення джерельної вартості подібних матеріалів, першорядне значення для реконструкції найважливіших віх біографії молодого П.Сагайдачного могли б мати такі джерела: начебто згадка про Конашевича в московському документі за 1614 р. (опублікованому в т. 1 „Актів Московського государства”); вкладний запис запорозького гетьмана на срібному на престольному хресті, якого він подарував 1622 р. церкві Святого Богоявлення київського Братського монастиря (нині зберігається в Національному музеї історії України); автограф П.Сагайдачного в його листі до К.Радзівілла від 13 (23) січня 1622 р.; поминальний запис роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря; недавований вкладний запис козака Коношевича на Євангелії, подарованому церкві Пречистої Богородиці в Чигирині.

Навіть якщо усі перелічені вище джерела були б цілком надійні, то через їхню тематичну вузькість неможливо відповісти на всі питання стосовно ранньої біографії П.Сагайдачного. Через це неабияк зростає значення першого у вітчизняній літературі своєрідного біографічного нарису про запорозького гетьмана – книги ректора Київської братської школи Касіяна Саковича (бл. 1578–1647) „Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного”, що вийшла друком у Києві 1622 р.⁴²

⁴² Див. характеристику цього твору: *Маслов С.І.* Вірші Касіяна Саковича на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного // Українська література, 1942. - № 5-6. - С. 222-226; *Його ж.* Матеріали до вивчення історії української літератури. -

Твір, що розглядається, розповідає про життя та діяльність запорозького гетьмана у найширшому хронологічному діапазоні. В ряді випадків він є єдиним джерелом біографічних відомостей про П.Сагайдачного. Автор „Віршів” як чернець та ректор Київської братської школи належав до соціального та інтелектуального середовища Києва першої чверті XVII ст., представники якого дуже прихильно ставилися до активного і впливового поборника інтересів Православної церкви – П.Сагайдачного, знали про його бойові подвиги, а також, як можна судити, цікавилися походженням славетного запорозького гетьмана. Звідси напрашується висновок, що К.Сакович був достатньо добре обізнаний з обставинами життя та діяльності реального героя свого твору. Причому він написав „Вірші” з розрахунком на їх декламування на похороні П.Сагайдачного. Через це названий твір вирізняється не тільки властивими для панегірика тропами, а й, вочевидь, правдивим описом принаймні окремих значущих фактів, що справді мали місце у біографії запорозького гетьмана. Адже достовірність ключових біографічних фактів П.Сагайдачного – таких як конкретний регіон його народження, навчання в Острозькій школі (до цього аспекту К.Сакович, вочевидь, мав спеціальний інтерес, оскільки сам очолював Київську братську школу) не повинна була будити сумнів у присутніх на похороні киян, багато з яких, безперечно, знали про це і без автора „Віршів”.

Звісно, що було б великим перебільшенням розглядати „Вірші” К.Саковича як виключно достовірну хроніку життя запорозького гетьмана. Адже за жанром – це панегіричний віршований твір, зорієнтований на риторику проповідей і траурних орацій, а також поетичні форми тогочасного шкільного віршування. Не дивно, що в ньому тільки у кількох тематичних віршах є певні повідомлення про життєвий шлях та діяльність П.Сагайдачного. Причому дані повідомлення досить загальні, містять перебільшення, іноді – однозначно помилкові твердження (на це ще звертатиметься увага в даній монографії).

Впадає в очі, що у „Віршах” подано тільки три конкретні дати: у заголовку твору зазначено, що спудеї (учні) Київської братської школи декламували цей твір на похороні П.Сагайдачного „въ недѣлю провод-

ВѢРШѢ
НА ЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБѢ
ЗАЦНОГО РЫЦЕРА
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
 САГАЙДАЧНОГО, ГЕТМАНА
 ВОЙСКА ЕГО КЪ: МЛТИ
 ЗАПОРОЗКОГО.

ЗЛОЖОННИН ПРѢЗЪ ІНОКА
КАСИАНА САКОВИЧА
 РЕКТОРА ШКОЛЪ КІЕВІКЪ,
 ВЪ БРѢУЧЕБѢ.

МОВАЛИМЕШЪ ЕГО СПУДИСѢ НА ПОГРЕБѢ ТОГО
 ЦНОГО РЫЦЕРА ВЪ КІЕВѢ, А НАМЪ ПРОВОДНУМЪ,
 РОКУ БЖОГО, ТИСЯЧА ШЕСТЬСОУТЪ
 ДВАДЦАТЬ ВТОРОГО.

В. ЦѢ: Г.

НОВАТИ АНЪ МШ ВЛАДИМИРА СЛАВКА ПАДѢ А СІМ ДІНЬ ВЪ ІНІНЪ.

ную, року Божого, тисяча шесть соть двадцять-второго”; у другому вірші зроблено напис на полях: „В Волошехь, рокъ 1621”, що вказує на час Хотинської війни; у тринадцятому вірші на полях гравюри із зображенням здобуття запорожцями Кафи написано: „Кафу воевал, року 1616”⁴³.

Є потреба розглянути питання про час написання твору, який розглядається, оскільки, серед іншого, залежно від відповіді на нього, легше буде судити про автентичність тексту заповіту П.Сагайдачного, фрагмент тексту якого зберігся до наших днів (про цей заповіт детальніше йтиметься у розділі III). Видається очевидним, що як автор К.Сакович мав дуже мало часу для створення „Віршів”, тобто твору, причиною написання якого стала смерть запорозького гетьмана: учні Київської братської школи декламували написані ним вірші вже на похороні – напевно 22 квітня, тобто на третій день після кончини П.Сагайдачного. А проте К.Сакович опублікував свій твір не в його первісному, а в доопрацьованому вигляді. На це промовисто вказує та обставина, що в його книжці є рядки, звернені до гетьмана Олифера Голуба („И ты днешній Гетмане зацный Олефіру”)⁴⁴. Оскільки з надійних джерел відомо, що О.Голуб прийшов до влади у Війську Запорозькому тільки на початку червня 1622 р.⁴⁵, то факт продовження К.Саковичем роботи над своїми „Віршами” після 22 квітня 1622 р. є безсумнівним. Звідси випливає, що книга вийшла друком у другій половині того ж року (щонайраніше – наприкінці червня – на початку липня).

Водночас немає сумніву, що у своїй основі „Вірші” були написані до дня похорону П.Сагайдачного. Такій оперативності К.Саковича напевно посприяло й те, що він писав свій твір, явно послуговуючись певними літературними шаблонами. Це могли бути зразки панегіричних промов, котрі він сам розробив з навчальною метою. Два таких зразки, а саме – „Матерія для учиненя подякованя при погребѣ якого зацного члѵвека” та „Отъ гостей зась до потомковъ позостальхъ можетъ кто на тотъ способъ мову учинити» К.Сакович опублікував разом з „Віршами”⁴⁶.

Судячи з усього, структура „Віршів” (назва-анотація; геральдична епіграма на герб Війська Запорозького; передмова; 19 тематичних вір-

⁴³ Сакович К. Указ. раб. – С.17-40.

⁴⁴ Там же. – С. 19.

⁴⁵ Я.Белецький до невідомого, 5.VI 1622 // Biblioteka Racz. – № 2. – S. 1249.

⁴⁶ Голубев С. Указ. раб. – Вып. 1. – Приложения. – С. 41-46.

шів; епілог; звернення до читача) була зумовлена приписами шкільних поетик, а також тими чи іншими творчими міркуваннями автора. Не виключено, що К.Сакович як ректор Київської братської школи прагнув у вигідному світлі публічно продемонструвати рівень підготовки своїх вихованців. Чи не тому вірші були написані з розрахунку аж на 19 читців, серед яких мали бути і ті, котрі належали до вельми впливових київських родин.

Через окреслені вище обставини, насамперед те, що „Вірші” були написані в жанрі панегірика та перебували у жанрово-тематичній орбіті шкільного віршування, у цьому творі цілковито домінують абстрактні розмірковування та розумування, рясно здобрені прикладами-відсиланнями з античної та церковної історії: про неминучість смерті, рівність перед нею усіх людей, потребу пам’ятати про швидкоплинність людського життя, марнотність слави і багатства, високі чесноти полководця тощо.

Деякі важливі аспекти, що стосуються соціально-станового походження запорозького гетьмана, можна з’ясувати у творах Шимона Старовольського, Якова Собеського та Йоахима Єрлича. Утім, повідомлення цих наративних джерел про П.Сагайдачного не варто беззастережно сприймати на віру. Тільки вдавшись до ретельного критичного аналізу зазначених повідомлень, можна буде визначити ступінь їхньої достовірності, що криється за чималим шаром авторського суб’єктивізму і тривіальними літературними шаблонами.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники зробили чимало у справі публікації джерел, на основі яких можна вивчити життя та діяльність П.Сагайдачного. Зокрема, можна вирізнити такі видання: *Кулиш П.А.* Матеріали для истории воссоединения Руси (М., 1877. – Т.1); Архив Юго-Западной России (К., 1863. – Т. 1. – Ч. 3); Жерела до історії України-Руси (Документи по рік 1631) / Вид. *І.Крип’якевич.* – Львів, 1908. – Т. 8); Документи російських архівів з історії України (Упоряд. *Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря.* – Львів, 1998. – Т. 1); *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce* (Wyd. *I.U.Niemcewicz.* – Lwów, 1883. – Т. 6); *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem* (Wyd. *A.Bielowski.* – Lwów, 1861); *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* (Zebr. *Z.Pauli.* – Kraków, 1853); *Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów (Warszawa, 1959); *Zbigniew Ossoliński.* Pamiętnik (Opr. *J.Długosz.* – Warszawa, 1983).

Неабияке значення при вивченні тематики, що пов'язана з історичною постаттю П.Сагайдачного, мають також публікації відповідних документів, що їх здійснили М.Максимович, М.Антонов, К.Тишковський, О.Баран, Ю.Мицик та ін.

Чимало документів, що прямо або опосередковано стосуються П.Сагайдачного, досі неопубліковані і зберігаються насамперед у фондах архівів та бібліотек Польщі та Росії. Попри те, що в українських архівах не вдалося виявити, приміром, автентичні листи гетьмана П.Сагайдачного, однак наявні у них матеріали, насамперед акти, що відклалися у гродських та земських книгах (насамперед Володимирських, Житомирських, Луцьких), дають можливість опукліше окреслити деякі історичні реалії буття тогочасного станового суспільства в Україні, без знання яких неточним було б сприйняття П.Сагайдачного як людини свого часу.

Розділ I

СОЦІАЛЬНІ ТА РОДОВІ КОРЕНІ

Питання про соціально-станове походження П.Сагайдачного, яке спричинило появу в історіографії діаметрально протилежних оцінок: шляхтич / не шляхтич, потребує скрупульозного аналізу тих небагатьох джерельних даних, котрі є у розпорядженні дослідників. Через це розглянемо насамперед інформацію про соціальні корені запорозького гетьмана, що її подали особи, які знали П.Сагайдачного по спільних з ним воєнних виправах (гіпотетично ступінь достовірності цієї інформації мав би бути доволі високий). З огляду на питання, яке розглядається, не менший дослідницький інтерес становить рукописне Євангеліє початку XVI ст., яке було подароване чигиринській церкві Пречистої Богородиці, адже вкладний запис у ньому історики пов'язують з П.Сагайдачним. Вивчення оригіналу даного Євангелія, встановлення особи дарувальника, орієнтовне визначення часу дару напевно дасть можливість, зокрема, окреслити специфіку утворення та функціонування історичних форм прізвищ в козацькому середовищі, а також додатково пролити світло на механізм утворення прізвища *Конашевич*, яке мав запорозький гетьман. При з'ясуванні родоводу та соціального походження П. Сагайдачного акцент буде зроблено на аналізі терміну “поштивий”, який вжито стосовно особи гетьмана в одному документі, розгляді його гербу та поминального запису в монастирському синодику.

1. П.Сагайдачний очима авторів – учасників Хотинської війни

П.Сагайдачний за життя так і не дочекався свого біографа. Навіть після того, як під час Хотинської битви 1621 р. його полководська слава сягнула свого апогею, ніхто з учасників цього грандіозного для свого часу воєнного зіткнення – живих свідків ратних звершень запорозького гетьмана, не взявся негайно за перо, щоб описати

його біографію. Тільки через десятиліття по Хотинській війні деякі її ветерани, котрі мали схильність до літературної творчості, у своїх працях торкнулися питання про походження П.Сагайдачного та оцінили його як полководця і політика.

Йдеться насамперед про польського історика та письменника Шимона Старовольського (1587–1656), сеймового комісара під час Хотинської війни, мемуариста і батька майбутнього польського короля Яна III Собеського Якова Собеського (1590–1646), а також українського шляхтича, автора „Літописця, або хронічки”, що охоплює період від 1620 до 1673 рр. Йоахима Єрлича (1598–1674)*. Наявні у їхніх творах судження про запорозького гетьмана (суперечливі в окремих аспектах) творять своєрідний банк даних, які великою мірою вплинули на відповідні уявлення не тільки істориків минулого, а й сучасних дослідників.

Біографічні дані, які навели у своїх працях Ш.Старовольський, Я.Собеський та Й.Єрлич, для нас цікаві насамперед тим, що ці автори стали безпосередніми свідками того, як П.Сагайдачний командував запорозьким військом під Хотином восени 1621 р., а також, напевно, мали нагоду чути розповіді про запорозького гетьмана як польських жовнірів, так і українських козаків. Утім, оскільки зазначені біографічні дані за часом своєї появи насправді досить пізні, вони, як буде показано нижче, мають виразні сліди літературної обробки авторами-шляхтичами (йдеться, головню, про Ш.Старовольського та Я.Собеського) з властивою для них становою зашореністю світогляду. В кінцевому підсумку це означає певну деформацію первісної фактологічної основи, зібраної ними восени 1621 р.

Пишучи про П.Сагайдачного, Ш.Старовольський та Я.Собеський піднімали також питання про його соціально-станове походження. Щодо цього першим запропонував свою версію Ш.Старовольський. Він був секретарем та історіографом литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича і разом з ним знаходився серед оборонців Хотина восени 1621 р.¹, де проти турків воювали також козаки П.Сагайдачного.

* Дату смерті Й.Єрлича подано за працею: *Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 175.*

¹ *Lewandowski I. Wstęp // Starowski Sz. Wybór pism / Przekład tekstów łaciń., wybór i oprac. Ignacy Lewandowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. IX, XXVII – XLVIII.*

Отже, у своєму творі „Сарматські воїни” (1631) Ш.Старовольський присвятив запорозькому гетьману такі рядки: „Петро Конашевич, вождь запорозьких козаків, мав військове прізвисько, утворене від назви „сагайдак”, і звідси його повсюди називали Сагайдачним, [так], ніби [він] використовував сагайдак і ніби [з] його стрілою завжди [був] готовий до бою. Хоча його шляхетське походження непевне (*non satis** – буквально: малувате, надто мале. – П.С.), однак найвищі вожді виявляли повагу до його мужності, [через] що міг брати участь у кожній военній нараді. Дуже часто мужі, які походять із суспільних низів, є людьми, котрі варті найбільшого визнання. Сагайдачний був наділений надзвичайною мудрістю і, окрім того, – великою відвагою, бравадою та нехтуванням життям; перший ішов у бій, останній його покидав; був хоробрий, спритний, пильний у таборі, витривалий щодо сну, тверезий і небагатослівний, обережний. Через те також у таборі козаків дуже пильнував тиші і вельми старався, щоб усе проходило в порядку за знаком і наказом вождя в належному порядку і без галасу. Набагато більше клопоту спричиняє замішання вночі, аніж за дня, що є тяжке для стримування. Через це також належить навчатися так само дотримання тиші, як і порядку. Тому Сагайдачний, маючи такого роду достоїнства, постійно мав щастя на суші і на морі. Обраний своїми товаришами вождем, кілька разів розгромив у Перекопських степах татар, напустив страх на Крим, звідки зайняв стада худоби. Скоро приніс свої переможні корогви через обширну Московську землю, коли зі своїми загонами спішив до королевича Владислава, який розбив табір під Москвою. Займався також піратськими нападами на Чорному морі, зруйнував багато визнаних портів у Європі та Азії, також спустошив вогнем і мечем землі по сусідству з Константинополем. Нарешті, надзвичайна поворотність, яку виявив під час Хотинської війни, з дня в день збільшувала його славу серед турків. Скоро по завершенні тієї війни, змучений безперестанними трудами і хворобою, закінчив своє життя в 1621 році. Також і для нього складемо короткий надмогильний напис за його заслуги та мужність:

Петро Сагайдачний, вождь запорозьких козаків, спочив у цій землі, за життя завжди маючи славу завдяки своїм чинам на суші і

* Цей латинський вислів цит. за: *Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605-1618).* – S. 42.

на морі. Був мужем, який мав гострий розум, що рідко зустрічається, незвичайно зрілі судження, також надзвичайну старанність у словах і ділах. З огляду на ці достоїнства так високо піднявся над плебейським способом життя, що справедливо можна заповісти його нащадкам серед найславетніших мужів, які жили в той час у Польщі. Ти, який любиш мужність, помолись про царство небесне для душі войовничого мужа”².

Як видно з наведеного тексту, що був написаний через десять років по Хотинській війні, його автор поставив під великий сумнів шляхетське походження П.Сагайдачного (серед істориків першої половини XVII ст., які заперечували шляхетські корені останнього, був Себастьян Петриці, котрий наполягав на тому, що він походив з „черні”³). Причому, якщо Ш.Старовольський у своєму короткому описі біографії запорозького гетьмана вагався, чи був П.Сагайдачний шляхтичем, то у присвяченій йому епітафії по суті ухилився від відповіді на це питання. Він перевів авторські розмірковування про героя свого твору в площину його ставлення до „плебейського”, козацького способу життя, котрий, з огляду на стереотипи шляхетської системи цінностей, апіорі був низьким, і над яким, проте, вельми високо піднявся П.Сагайдачний.

Стосовно ж до того, що Ш.Старовольський надав епітафії П.Сагайдачного саме такого змісту, то до цього, вочевидь, спричинилися його цілком конкретні риторичні цілі, а саме – дати повчальний моральний урок для нащадків, чому мав слугувати такий літературний прийом, як контрастне протиставлення невисокого соціального походження героя його славетним звершенням і достоїнствам.

Впадає в очі, що автор „Сарматських воїнів” був більш або менш конкретний, описуючи напрямки походів П.Сагайдачного. Як можна припустити, з цією інформацією (напевно достатньо відомою в той час багатьом, особливо у військових колах), Ш.Старовольський цілеспрямовано познайомився під Хотиним восени 1621 р. Тим часом „післяхотинські” відомості цього автора про запорозького гетьмана вже певною мірою викривлені, свідченням

² *Starowolski Sz.* Op. cit. – S. 77-79.

³ *Барвінський Б.* Знач. праця. – С. 26.

чого є неправильне датування в творі дати його смерті (1621 р. замість 1622 р.).

Чи відобразилися у „Сарматських війнах” факти, що стосувалися П.Сагайдачного, які зафіксував особисто Ш.Старовольський? З певністю можна назвати принаймні один такий факт: участь запорозького гетьмана у військових нарадах польського командування восени 1621 р. під Хотином. На це вказує не тільки та обставина, що Ш.Старовольський як секретар Я.-К.Ходкевича безперечно мав доступ до подібної інформації, а й те, що участь П.Сагайдачного в зазначених нарадах підтверджена у щоденниках Хотинської війни, які заслуговують на довіру⁴.

Судячи з усього, польський письменник мав нагоду робити спостереження та зібрати чимало повідомлень про П.Сагайдачного як людину відчайдушно сміливу і водночас обережну, небагатослівну, тверезу, а також талановитого полководця, який з дня в день здобував дедалі більшу повагу навіть серед ворогів. Увагу автора „Сарматських воїнів” не оминули також енергійні зусилля запорозького гетьмана щодо встановлення в козацькому війську дисципліни й дотримання в таборі порядку і тиші. Ш.Старовольський наголошував на цій темі у своєму творі вочевидь для того, щоб дати повчальний урок польському жовнірству.

Тим часом вихваляння письменником незвичайної мудрості П.Сагайдачного, гармонійного поєднання у його вчинках слова і діла, фізичної витривалості, власне, здатності переборювати сон (напевно без цього в уяві Ш.Старовольського не міг обійтися справжній сарматський воїн), зображення поведінки гетьмана в бою згідно з канонами, за якими належало діяти героям у літературних творах („перший ішов у бій, останній його покидав”) – усе це явно було даниною риторичі та панегіричному жанру. Прикметним щодо цього є і те, що письменник вбачав у козацькому прізвищі П.Сагайдачного символіку рицарської готовності до бою.

Серед сучасників Ш.Старовольського, які помітили його біографічний нарис про запорозького гетьмана, був і Я.Собеський. В цьо-

⁴ *Jan hrabi z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S. 26; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Ibid. – S. 146.*

му неважко переконатися, якщо порівняти уривок із „Сарматських воїнів”, що його розглянуто вище, з відповідним фрагментом твору Я.Собеського „Історія Хотинської війни” (1646)⁵, яка досьгодні відіграє роль важливого джерела біографічних даних та оцінок особистості П.Сагайдачного. Ряд істориків вважають їх цілком оригінальними, в тому числі стосовно походження запорозького гетьмана. Така довіра до „Історії Хотинської війни” пояснюється тим, що автор цього твору під час Хотинської війни був сеймовим комісаром, написав ґрунтовний щоденник цієї війни і, до того ж, під час боїв під Хотином контактував із П.Сагайдачним.

Отже, наведемо те місце з „Історії Хотинської війни”^{*}, в якому подано біографічні відомості про П.Сагайдачного та зроблено оцінки його особистості:

„Цей Петро Конашевич настільки піднімався над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю суджень, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з усією справедливістю мусить бути зарахований для нащадків серед найвизначніших людей Польщі. Скільки не керував він запорозьким військом, всюди вкритий славою своїх подвигів на суші й морі користувався він незмінною ласкою фортуни. Кілька разів погромивши татар у Перекопських степах, наводив страх на Крим. Там він зайняв худобу на степах, біля самої цілі відібрав здобич, захоплену на Русі. Коли Владислав оружною рукою повертав собі права на Московську державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога, об’єднався з ним під самою Москвою, столицею держави, проніс свої переможні корогви по безмірних її просторах, опустошивши вогнем і мечем краї, перетворивши на сумні руїни такі незвичайно сильні своєю позицією і залогами міста, як Єлець, Шацьк, Лівни, Калуга. Обтяжений багатою здобиччю, зробив він своє ім’я пострахом для цілої Московщини, і з плачем від таких бід і нещасть бачила вона, як його руки забирали її речі,

⁵ *Sobieski J. Commentariorum Chotinensis Belli libri tres. – Dantisci, 1646.* Переклад на російську мову *К.Мельника*: *История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 44-126.*

^{*} Використано переклад М.Грушевського, який подано з деякою стилістичною правкою за сучасним правописом.

Титульна сторінка книги Я. Собеського
 “Commentariorum Chotinensis Belli libri tres”. 1646 р.

її багатства, і, лементуючи, рахувала ті натовпи бранців різного стану, різного віку, чоловіків і жінок, що йшли за його колісницями, за його обозом. Не менше прославили ім'я Конашевича його морські походи: і тут була знана його фортуна, що завжди приносила щасливі результати його піратським походам, і кілька зруйнованих визначних торговельних міст Європи й Азії, попалені околиці Константинополя, і, нарешті, рідкісна повороткість, виявлена ним у цій Хотинській війні – все це невпинно збільшувало його славу серед турків. Загалом був це чоловік великого духу, який шукав небезпеки, нехтував життям, у битві – перший, у відступі – останній, проворний, діяльний. У таборі він був сторожкий, мало спав і не так був відданий пияцтву, як те звичайно є у козаків. А проте нестримно служив Венері, і це прискорило його смерть. На нарадах, чи був він тверезий, чи напідпитку, був обережний і в усяких розмовах дуже маломовний. Завжди незмінно залишаючись вірним королю і Речі Посполитій, був він настільки суворий у стримуванні козацького свавілля, що з найменшої причини щедро лив їхню кров, і через те, зненавидівши його, кілька разів буйний натовп скидав його зі старшинства над запорозьким військом. Обряд і релігію грецьку він оточив незвичайно гарячим культом, більш ніж забобонним, і для тих, які прийшли в лоно Римської церкви, був він ворогом заповзятим і запеклим; через те, ще перед самою його смертю, почали поширюватися в суспільстві поголоски і підозри про якісь його злочинні замисли щодо Речі Посполитої⁶.

Як можна переконатися з біографічного нарису про П.Сагайдачного, вміщеного у праці Я.Собеського, його автор орієнтувався на твір Ш.Старовольського як зразок для літературного наслідування, а також почерпнув з нього деякі факти та оціночні судження. Це проявилось також і в тому місці тексту, де Я.Собеський розглянув походження запорозького гетьмана. Щоправда, він не став зупинятися на вступних зауваженнях свого попередника з непевною інформацією про шляхетські корені П.Сагайдачного. Натомість автор „Історії Хотинської війни” розвинув тезу Ш.Старовольського про те, що запорозький гетьман „високо піднявся над плебейським способом життя”, а саме – доповнив її власною ремаркою про його

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 371-372.

„просто походження і спосіб життя”. Не виключено, що Я.Собеський керувався тут резонами ритора, адже протиславлення „низького” та „високого” увиразнювало повчальні для нащадків заслуги П.Сагайдачного перед Польщею.

Загалом Я.Собеський не копіював сліпо текст Ш.Старовольського, а робив його літературну обробку згідно з власними естетичними та ідейними уявленнями і, врешті, інформацією про П.Сагайдачного, якою він сам володів. Так, автор „Історії Хотинської війни” скоригував твердження Ш.Старовольського про тверезий спосіб життя запорозького гетьмана, зазначивши, що, мовляв, той тільки дещо менше прикладався до чарки, аніж решта козаків. Утім, не виключено, що таке оціночне зниження образу плебея-героя було для Я.Собеського творчим авторським прийомом, що мав налаштувати читача на сприйняття такої нісенітници: П.Сагайдачний помер через свою розгнuzдану розпутність. Тим часом це не тільки суперечило твердженням самого Я.Собеського про внутрішню стриманість, поміркованість та фанатичну релігійність запорозького гетьмана, а й ішло врозріз з реальними фактами. Насправді фатальним для П.Сагайдачного стало тяжке поранення, яке він отримав під час Хотинської війни. Після нього запорозькому гетьману довелося радше думати про порятунок душі, аніж любовні угіхи. Про його смерть, спричинену бойовим пораненням, писав К.Сакович:

Цный Сагайдачный волѣлъ самъ рану подняти,

Нѣжлибы поганину христіанъ выдати.

От которой раны ото умираеть,

Але слава и мензтво его зоставаеть⁷.

Впадає в очі, що вряди-годи Я.Собеський відверто намагався наслідувати літературні зразки античності. Вочевидь через це в його творі з'явився опис того, як за „колісницями” запорозького гетьмана, ніби за тріумфуючим полководцем давнини, юрмилися полонені. Що ж до наявних в „Історії Хотинської війни” реалістичних штрихів діяльності П.Сагайдачного як полководця, то насамперед потрібно вирізнити перелік міст, здобутих під його командуванням під час московського походу козацького війська 1618 р.

⁷ Сакович К. Указ. раб. – С. 22.

Достатньо близьким до історичної правди є також пасаж у книзі Я.Собеського стосовно лояльності запорозького гетьмана до політичного режиму Речі Посполитої. Цілком резонно цей автор наголошував на його відданості православ'ю, що має підтвердження в надійних джерелах.

Привертає увагу повідомлення Я.Собеського про вельми круті заходи П.Сагайдачного, спрямовані на наведення у своєму війську дисципліни, за що козаки його недолюбливали і кілька разів скидали з гетьманства. Не виключено, що зачепивши це питання, Я.Собеський розвивав на основі власних спостережень підняту Ш.Старовольським тему військового порядку та дисципліни як полководського кредо П.Сагайдачного. Напевно автор „Історії Хотинської війни” не обійшовся без згущення барв, пишучи про тиранський норов запорозького гетьмана, який начебто карав смертю своїх підлеглих навіть за дріб'язкові провини. Звісно, що причини неодноразового позбавлення П.Сагайдачного влади у Війську Запорозькому були значно глибші, аніж банальне невдоволення козаків військовою дисципліною (це питання потребує спеціального розгляду, однак воно виходить за хронологічні межі даної книги).

В ролі біографа П.Сагайдачного певною мірою виступив також Й.Єрлич. У своєму „Літописці”, що був написаний через кілька десятиліть після повернення його з Хотинської війни, він у панегіричному тоні писав про достоїнства запорозького гетьмана як полководця, а також його соціальне походження. Згідно з твором Й.Єрлича, 1621 р. під Хотиним над козаками „начальником був чоловік, добре навчений рицарському ділу і великий [та] гарний керівник – гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (на раду якого покладалися багато голів, який був не простого уродження, а шляхтич від Самбора, котрий тримав на собі всі ті воєнні тягарі і давав тому раду, а як радив – тим задовольнялися їх милості панове гетьмани (литовський – Я.-К.Ходкевич та польний коронний – С.Любомирський. – П.С.) і його милість королевич (син польського короля Сигізмунда III Вази Владислав. – П.С.)”⁸.

Неважко переконатися, що Й.Єрлич, подібно до Ш.Старовольського та Я.Собеського, віддав належну данину мудрості П.Сагай-

⁸ Jerlicz J. Op. cit. – S. 5.

дачного та його вельми умілому командуванню військом. Водночас, Й.Єрлич зовсім по-іншому, порівняно з названими авторами, тлумачив питання про соціальне походження П.Сагайдачного: доводив, що запорозький гетьман – це „шляхтич від Самбора”.

На жаль, нам невідомі аргументи, на підставі яких Й.Єрлич дійшов такого висновку. Тим часом деякі історики вважали, що твердження Й.Єрлича про шляхетство П.Сайдачного – вигадка, зумовлена як незнанням автором „Літописця” реального стану речей, так і особистісними, ідеологічними мотивами. Так, А.Лукашевський доводив, що автором „Літописця” рухала сліпа віра у виняткові достоїнства та вищість шляхти порівняно з представниками інших соціальних станів. Звідси, мовляв, висновок Й.Єрлича про те, що така „лояльна і мудра політика стосовно Польщі, яку здійснював П.Сагайдачний”, – це справа рук тільки шляхтича, а не простолюдина. До того ж, стверджував А.Лукашевський, подібна ідея задовольняла Й.Єрлича як шляхтича, оскільки підносила гідність шляхетського стану⁹.

Висловлена А.Лукашевським думка про суб’єктивні мотиви, якими керувався автор „Літописця”, зобразивши П.Сагайдачного шляхтичем, непереконлива. Видається дуже сумнівним, що Й.Єрлич, який 1648 р. сховався від повсталіх козаків за мурами Києво-Печерського монастиря (де, до речі, розпочав роботу над своїм твором) і на все життя зберіг стану неприязнь до козацтва через його участь у Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст., спеціально облагородив походження П.Сагайдачного з тим, щоб у такий спосіб підняти моральний престиж шляхетства, або ж догодити власному почуттю шляхетської гідності.

Якщо А.Лукашевський наполягав на упередженості та необізнаності Й.Єрлича стосовно питання про походження П.Сагайдачного, то Б.Барвінський схильний був невинуватити розширювати джерела, на основі яких автор „Літописця” почерпнув об’єктивні відомості про запорозького гетьмана. Так, Б.Барвінський виходив із засновку, що раз Й.Єрлич народився у с. Коленка під Острогом (насправді, як довів І.Тесленко, – с. Колимлів; нині це с. Колом’є Славутського району Хмельницької обл.), в якому свого часу

⁹ Łukaszewski A. Op. cit. – S. 9.

навчався П.Сагайдачний, то він „від свого батька Єлизара Єрлича, чоловіка, що відбув із Стефаном Баторієм усі воєнні експедиції, міг особисто чути про Конашевича, котрий учився в сусідньому Острозі і котрий вкрився вже безсмертною славою в часі, коли молодий Йоахим Єрлич яко 19-літній молодець розпочав 1617 р. військову службу”¹⁰.

Залишається невідомим, що міг знати Єлизар Єрлич про П.Сагайдачного, адже під час воєнних експедицій Стефана Баторія той ще не став запорожцем, а в юні роки Йоахима Єрлича вочевидь був простим козаком (вперше він став гетьманом не раніше 1616 р.). Звідси напрошується висновок, що версію про дитячі та юнацькі враження Й.Єрлича про запорозького гетьмана потрібно однозначно відкинути.

Судячи з усього, основні відомості про П.Сагайдачного Й.Єрлич отримав під час Хотинської війни, а також у київський період свого життя. Не пізніше середини 20-х рр. XVII ст. він став ченцем київського Микільсько-Пустинського монастиря, змінивши під час постригу світське ім'я Ян на Йоахим (десь на початку 30-х рр. він вийшов з чернецтва)¹¹.

Й.Єрлич опинився в Києві через якихось кілька років по смерті П.Сагайдачного у 1622 р. В той час у монастирському середовищі, в яке потрапив майбутній автор “Літописця”, пам'ять про запорозького гетьмана вочевидь була ще свіжа, а інформація про нього достатньо різнобічна і точна. Це означає, що Й.Єрлич мав нагоду в Києві чути розповіді обізнаних осіб про П.Сагайдачного, а також, напевно, читати відповідні документи. Вірогідність цього пояснюється ще й тим, що Й.Єрлич як чернець не був затворником. Приміром, 1628 р. він виступив як адвокат архімандрита та всіх ченців Києво-Печерського монастиря з ряду судових справ. Та ж обставина, що Й.Єрлич як людина, котра вміла працювати з документами вельми скрупульозно та професійно (за протекцією волинського чашника Лаврентія Древинського наприкінці другого десятиліття XVII ст. він короткий час працював у Варшаві в канцелярії коронного підканцлера Анджея Ліпського, власне канцелярії Руської

¹⁰ Барвінський Б. Зазнач. праця. – С. 143.

¹¹ Тесленко І. Зазнач. праця. – С. 153, 169, 176.

(Волинської) метрики), відтворив генеалогію свого роду¹², свідчить на користь того, що автор „Літописця” на таких самих засадах з’ясував і походження П.Сагайдачного.

Можна стверджувати, що Й.Єрлич вочевидь не мав причин ставитися до П.Сагайдачного цілеспрямовано критично – так, як траплялося, він публічно ставився до деяких інших запорозьких гетьманів. Йдеться про те, що представляючи свого часу в ролі адвоката інтереси однієї потерпілої сторони у Київському гродському суді, Й.Єрлич звинуватив запорозького гетьмана (очевидно, Андрія Гавриловича, або ж Тимофія Орендаренка) в тому, що той 1633 р. „неприятельським способом” допомагав нововисвяченому київському православному митрополиту Петру Могилі реалізувати його амбітні плани щодо Микільсько-Пустинського монастиря у Києві, через що, зокрема, тамтешнім ченцям добре перепало від напасників, які били їх посторонками та обухами¹³.

Впадає в очі, що в сюжеті „Літописця”, який присвячено П.Сагайдачному, Й.Єрлич окреслив особливу, чи не центральну роль запорозького гетьмана (а непрямо – українських козаків) у відсічі армії турецького султана Османа II під Хотином. У межах такого підходу, в якому простежуються риси так званого руського, тобто українського, патріотизму, природним було прагнення автора „Літописця” показати справжнє – шляхетське соціальне походження героя своєї оповіді на тлі питомо руських географічних координат його „малої батьківщини”, що, напевно, справді лестило шляхетській самосвідомості православного за віросповіданням Й.Єрлича.

Тим часом названі цим автором рідні місця П.Сагайдачного означено через специфічний мовний зворот -- „szlachcic od Sambora”, зміст якого для дослідників не є однозначний. Як зазначалося, існує думка, що його можна перекласти за калькою: „шляхтич від Самбора”, що мало б означати „шляхтич, котрий належить до шляхетської корпорації Самбірщини”, „шляхтич з Самбірщини”. На наш погляд, при перекладі вислову „szlachcic od Sambora” потрібно брати до уваги

¹² Там само. – С. 138, 139, 165, 167.

¹³ Декрет сеймового суду у справі про напад людей П.Могилі на київський Микільсько-Пустинський монастир, 1639 // РГАДА. – Ф. 389. – Оп. Литовская метрика. – Д. 219. – Л. 118-119 об.

насамперед те, що прийменник *od* може окреслювати як предмети, так і, іноді, особи – зокрема, при вказівці на їхнє походження або цілісність, до якої вони належать (як-от: *dziewczynka od sąsiadów* – сусідська дівчинка)¹⁴; вказувати на соціально-рольову ознаку людини, її заняття, уміння, спеціальність (*chłopiec od ślusarza* – учень слюсаря)¹⁵. В подібних випадках *od* на українську мову можна не перекладати. Це означає, що вислів „*szlachcic od Sambora*” в перекладі на українську мову дослівно матиме такий вигляд: „шляхтич Самбора”, власне „самбірський шляхтич”, „шляхтич із Самбора”, адже йдеться про шляхетський статус конкретної особи, що має жорстку політико-територіальну прив’язку до м. Самбора. Можливо, певний резон має переклад фрази, яка розглядається, за такою аналогією: „*wiatr od gór*” – „вітер з гір”¹⁶, тобто, у випадку, який нас цікавить: „*szlachcic od Sambora*” – „шляхтич із Самбора”¹⁷.

Як би там не було, згідно з цим унікальним повідомленням „Літописця” Й.Єрлича, єдиним конкретно названим населеним пунктом у контексті соціального та політико-територіального походження П.Сагайдачного названо Самбір. Стосовно цього в жодному іншому джерелі не виявлено інформацію, яка могла б скоригувати дані Й.Єрлича. Вказівка щодо місця народження П.Сагайдачного, яка є у „Віршах” К.Саковича („Уродился онъ въ краяхъ П о д г о р с к и х ъ П р е м ы с с к и х ъ”)¹⁷, є більш загальна порівняно з твором Й.Єрлича, причому вона не суперечить думці (опосередковано підтверджує її, про що детальніше йтиметься нижче) про територіальну локалізацію родових коренів майбутнього гетьмана Самбором. З огляду на зазначену обставину, це місто можна розглядати як таке, що з ним якнайтісніше пов’язана рання біографія П.Сагайдачного. Отже, не виключено, що майбутній гетьман народився саме в Самборі.

¹⁴ Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1984. – Т.2. – S. 441.

¹⁵ Słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski. Część druga. Polsko-rosyjska / pod red. M.F. Rozwadowskiej. – Warszawa, 1958. – S. 338.

¹⁶ *Стыпула Р., Ковалева Г.В.* Новый польско-русский словарь. – М., 2004. – С. 291.

* Автор висловлює вдячність співробітниці Інституту мовознавства НАН України к.ф.н. О.М.Лазаренко за надані нею консультації щодо перекладу на українську мову вислову „*szlachcic od Sambora*”.

¹⁷ *Сакович К.* Указ. раб. – С. 29.

2. Гортаючи сторінки рукописного „Євангелія П.Сагайдачного”

Як зазначалося, до нашого часу дійшло вельми обмежене коло джерел, що проливають світло на біографію П.Сагайдачного. Факхівці, які вивчають життєвий шлях цього політичного та військового діяча першої чверті XVII ст., здебільшого оперують даними, почерпнутими з праць перших його біографів та авторів хронік, насамперед К.Саковича, Я.Собеського, Ш.Старовольського, Й.Єрлича. Попри те, що їхні твори формують винятково важливий банк біографічної інформації про запорозького гетьмана, вони далеко не завжди містять потрібну дослідникам конкретику і, до того ж, помітно позначені печаткою авторського суб’єктивізму.

Тим часом інше, суто фактологічне спрямування властиве для записів церковно-релігійного змісту, котрі пов’язані з особою П.Сагайдачного і мають першорядне значення для з’ясування його генеалогії. На жаль, у розпорядженні сагайдачнознавців таких джерел обмаль. Йдеться насамперед про поминальний запис роду П.Коношевича-Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря¹⁸, а також вкладний запис „Коношевича, козака Війська Запорозького” в рукописному Євангелії, що його, як вважають, він подарував чигиринській церкві Пречистої Богородиці. Отже, детальніше розглянемо назване джерело.

Історіографічні версії

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. В.Георгієвському пощастило виявити в церковно-історичному давньосховищі Олександро-Невського братства у Володимирі-на-Клязьмі українське рукописне Євангеліє, датоване ним кінцем XV – початком XVI ст. Із зробленого В.Георгієвським опису цієї рукописної пам’ятки випливало, що вкладний запис у ній належав запорозькому гетьману П.Сагайдачному. 1890 р. така науково сенсаційна інформація з’явилася на сторінках альманаха „Киевлянин”. Досить оперативно на неї відреагував О.Лазаревський, який 1891 р. у „Киевской старине” опублікував замітку „Рукописне Євангеліє начебто гетьмана Сагайдачного”. Зва-

¹⁸ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып 4. – С. 57.

жаючи на те, що для багатьох поколінь істориків ця замітка стала головним джерелом інформації про Євангеліє з вкладним записом „козака Коношевича”, детальніше зупинимося на її змісті.

Отже, у своїй публікації О.Лазаревський насамперед детально ознайомив читачів з авторською позицією В.Георгієвського. Згідно з інформацією останнього, в давньосховищі Олександро-Невського братства „серед інших рукописів, є рукописне четверо-євангеліє з вкладним підписом на аркушах гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Євангеліє це написане на папері гарним уставом на 402 арк., в палітурці, обгорнутій темно-зеленим оксамитом. На верхній кришці палітурки, по кутах чотири євангелісти, посередині Розп'яття – срібні позолочені, південно-руської роботи початку XVII ст., застібки загублені, однак чотири „жуки” на іншій стороні з червоної міді вціліли. Письмо рукопису ретельне та красиве; прикрас у вигляді заставок, малюнків і т.п. в євангелії немає, окрім чотирьох крупних ініціальних літер, намальованих кіновар'ю. Хоча вихідний аркуш і втрачений, однак, судячи з почерку та інших ознак, євангеліє це можна віднести до кінця XV і аж ніяк не пізніше початку XVI століття. Фабричне клеймо на папері – вепр”.

Чи не найбільший інтерес для дослідників у публікації В.Георгієвського становлять тексти вкладних записів у Євангелії, відтворені ним, утім, не з бездоганною точністю. Отже, ці тексти, з доданими до них його коментарями, постали в такому вигляді: „Перший за часом написання напівуставний запис на 13-22 аркушах: „лѣта зѡд (7074 – 1566) марта кѣ (25) дн̄ далѣ къ прѣстой бдѣе печерскои в дом великих чудотворцев антона и феодоса печерських свен'с'кого монастыря Михайло Федорович' Сычев' евангѣл' тетро (тобто четверо-євангеліє) в дѣсть волочено бахатомъ чернымъ и на немъ серебряны позолочены и евангелисты серебряны позолочены защепки и гвозди серебряны, а нам за то его поминати и родители его”.

На арк. 1-41 недбалим скорописом 16 століття написаний другий вкладний запис: „лѣта зѣ (7090–1582) году Истома Уколовъ бых у льтовском городе у Пропоиску и купиль се евангелья у льтовских людей у черкас', а взяли се евангелья льтовские люди у прѣстые бдѣы Свенского монастыря... Истома Уколовъ о девеностомъ году прѣставился и дала се евангелья по Истомѣ по Уколовѣ

в домі Прстїя Бдїцы в монастир, що в Стародубї на посаді жєна єго Анна и се євангелїя оть Прстїя Бдїцы изь монастиря никому не износить, а хто изнесець се євангелїя и тоть судитца перед Спасом, а имя Истоте Фроль да дїти єго Иоаннь да Михайла и все на нихь написал”...

Очевидно, що заповіт М.Ф.Сичова, за яким це євангеліє повинно було надійти зі Свенського монастиря (нині в Орловській губ.) в Києво-Печерський монастир, не був виконаний; утім, можливо, воно потрапило в Пропойськ до рук черкас, тобто козаків, вже з Печерського монастиря. Однак недовго воно залишалось і в Стародубі. На арк. 119-121 читаємо наступний напис, написаний красивим почерком: „Сие євангеліє оправи́л сръбромъ булатном (?) коношевичь козакъ войска запорозкаго за отпу́щеніє грѣхов своих и за отца своего коноша (конош – історичне ім'я Конона) і за матерь свою полагаю до храму прстїой Бдїцы Чигиринской”...

Із Чигиринського євангеліє було передане у XVIII ст., як зазначається в пізнішому написі „капитаномъ оть кавалерїи петербургскаго полку Ивановъ сномъ Борѣтинскимъ вь (невідомо яку) церкву прстїой Бдїцы”, а потім, переходячи з рук в руки, потрапило в церкву с. Карачарова Муромського у. Володим. губ. і звідти вже в церковно-історичне давньо-сховище Олександрівсько-Невського братства”.

В. Георгієвський виходив із засновку, що раз П.Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, прославився як захисник православ'я та жертводавець церквам, монастирям і братствам, то саме він незадовго до своєї смерті подарував Євангеліє в зазначену чигиринську церкву, причому, „судячи з красивого почерку цього запису, можна гадати, що його зробив сам гетьман, який отримав добру освіту”. Тим часом О.Лазаревський вважав неприйнятною версію про П.Сагайдачного – дарувальника Євангелія: „в „Конашевичу, козаку війська запорозького” вбачати гетьмана Сагайдачного немає найменшої підстави, оскільки козаків Конашевичів (конаш – Конон) було, звісно, чимало; якщо б згаданий тут Конашевич був гетьман, то, звісно, він не оминув би вказати на своє суспільне становище і в напису”¹⁹.

¹⁹ А.Л. [А.Лазаревский]. Рукописное евангелие будто бы гетмана Сагайдачного // Киевская старина, 1891. – Т. 33. – № 4-6. – С. 165-167.

Як можна переконатися, наведені О.Лазаревським аргументи не підкріплені конкретними фактами і, по суті, є загальними припущеннями. Щодо цього вони нічим не відрізняються від системи аргументації В.Георгієвського, який обстоював авторство вкладного запису П.Сагайдачного. Довгий час вітчизняні історики, які писали про П.Сагайдачного, жодним чином не висловлювали свого ставлення до піднятої В.Георгієвським та О.Лазаревським теми. Тільки 1930 р. Б.Барвінський, котрий цілеспрямовано шукав родові корені П.Сагайдачного серед шляхти Перемишльської землі, визнав цілком слушною версію О.Лазаревського, згідно з якою П.Конашевич-Сагайдачний не міг бути автором вкладного запису в Євангелії, оскільки в його часи, по-перше, і без нього вистачало козаків, яких іменували Конашевичами, по-друге, за подібної ситуації сам він „не залишив би підчеркнути своє гетьманське достоїнство”²⁰.

Важко пояснити через яку причину після виходу в світ публікації Б.Барвінського українські історики не виявили більше жодного зацікавлення так званім Євангелієм П.Сагайдачного. Тим часом, починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст., в польській історіографії спостерігається досить стійкий інтерес до цього Євангелія як джерела, що проливає світло на походження П.Сагайдачного. Так, А.Лукашевський розглядав наявний в ньому вкладний запис козака Коношевича як неспростовний доказ того, що батька П.Сагайдачного звали Конон, а матір – Пелагія. Водночас історик вважав за можливе провести паралель між нешляхетським соціальним статусом міщанина з Городка Григорія Конашевича та соціальним статусом представників роду П.Сагайдачного (“Насправді не можна помітити, чи простежується якесь споріднення між Григорієм Конашевичем та нашим гетьманом (П.Сагайдачним. – П.С.), однак з документа випливає, що родина Конашевичів не була шляхетська”)²¹.

Порівняно з А.Лукашевським, більш виважену, хоча також небезспірну позицію щодо так званого Євангелія П.Сагайдачного зайняв К.Тишковський, який звернув увагу на слабкість аргументів О.Лазаревського та Б.Барвінського, котрі відмовлялися ідентифікувати козака Коношевича з П.Сагайдачним через відсутність у вкладному записі в

²⁰ Барвінський Б. Знач. робота. – С. 39, 138.

²¹ Łukaszewski A. Op. cit. – S. 5-8, prp. 4, 11.

Євангелії згадки про гетьманський статус дарувальника. За припущенням К.Тишковського, П.Сагайдачний міг зробити свій дар чигиринській церкві ще до того, як став гетьманом – вірогідно після його повернення з якогось воєнного походу в Московську державу. Дослідник гадав, що така версія дає можливість визначитися з іменами батьків П.Сагайдачного²² (йдеться про Конона та Пелагію).

З часом думка про пожертву П.Сагайдачним Євангелія чигиринській церкві стала в польській історіографії чи не аксіомою. Причому вкладний запис запорозького козака Коношевича в цьому Євангелії служив для деяких істориків вагомим підтвердженням того, що П.Сагайдачний не був шляхтичем. Чималий внесок у популяризацію подібних ідей зробив В.Маєвський, опублікувавши в „Польському біографічному словнику” статтю про П.Сагайдачного. Схоже, що для автора цієї статті питання про так зване Євангеліє П.Сагайдачного не було надто великою загадкою. Принаймні він не тільки вважав найвірогіднішим те, що П.Сагайдачний був сином Коноша (Конона) та Пелагії, а й чомусь зараховував батьків запорозького гетьмана до самбірських міщан²³. Прикметно, що останнім часом польські історики з осторогою ставляться до достатньо категоричних висновків В.Маєвського про належність батьків П.Сагайдачного до міщанського стану²⁴.

Хто такий насправді козак Коношевич?

Чи дійсно П.Сагайдачний власноручно зробив вкладний запис у Євангелії, що було подароване чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на це питання, потрібно насамперед розглянути певні припущення, які, зокрема, напрошуються із зіставлення деяких текстуальних компонентів вкладного запису запорозького козака Коношевича (що його опублікував В.Георгієвський) з поминальним записом роду П.Конашевича в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.: „Року 1622, апріл* 10 дня. Блачтївийй моуж, пнѣ

²² Tyszkowski K. Op. cit. – S. 43, prp. 1.

²³ Majewski W. Op. cit. – S. 484.

²⁴ Нагелський М. Зазнач. праця. – С. 125, 126.

* Тут і далі надрядкові літери, що внесені в рядок, набрано курсивом, титла не розкриваються.

Петръ Конашевич Сагайдачный, гетманъ войска Его Кр̃ м̃ Запорозского, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простеръ нозѣ свои... Помяни Г̃и д̃ша рабѣ своих: Петра, Конона, Елисея [Казновског]* Якова [Бородавка Неродич]** гетмана.

Помяни Г̃ди оусопшія рабы твоя Інокінѣ Макрины, Феодосіи, Стефана, Михайла, Гаврила, Пелагії.

Наоума, Іоанна, Евдокію, Марію, Анастасію, іерея Феодора, Параскевію, іереа Михайла”²⁵.

Даний поминальний запис з’явився в монастирському синодику по смерті П.Сагайдачного, що настала 20 квітня 1622 р. за н. ст. Як видно, одразу після імені Петра (П.Конашевича-Сагайдачного) названо Конона. Зазначена обставина виразно вказує на те, що Конон був батьком запорозького гетьмана. Щодо інших іменувань, котрі фігурують у поминальному списку, то про принцип, за яким вони до нього включені, можна тільки здогадуватися. Жіночі імена, серед яких вочевидь мусило бути й ім’я його матері, розпочинаються тільки з п’ятої позиції списку. Тим часом на четвертій позиції в ньому подано явно не родича П.Сагайдачного, котрий помер напевне пізніше матері П.Сагайдачного. Йдеться про Якова, навпроти імені якого тим самим почерком, що й увесь поминальний запис, зазначено: „Бородавка Неродич”, тобто Яків Нерода (Неродич) Бородавка – запорозький гетьман у 1620 – 1621 рр. Під час Хотинської війни 1621 р. він був усунутий від влади і за наказом новообраного гетьмана П.Сагайдачного страчений.

Отже, складається враження, що в поминальному записі П.Сагайдачного та його роду не завжди витримувався принцип розміщення імен тих, кого поминали, за ступенем спорідненості та часом їхньої кончини. Водночас не можна не помітити прагнення складача поминального списку до певного ранжирування в ньому імен, принаймні перших: напроти імені Єлисей написано „Казновський”, а Якова, як зазначалося – „Бородавка Неродич” (вирізнено також духовних осіб, що є правилом для синодика).

* Приписка справа на полях.

** Приписка зліва на полях.

²⁵ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – С. 57.

Не виключено, що за прижиттєвим розпорядженням гетьмана до осіб, яких потрібно було поминати, насамперед належало включити його рідних по батькові. Їх перелік розпочинається заголовком „Помяни Гї дїша рабъ своих” і включає, зокрема, Петра – власне самого гетьмана, а також Конона – вочевидь його батька. Після імені Яків, котре, отже, однозначно належало чужому, продовжується, як можна судити, перелік рідні гетьмана. Першим у цьому ряду напевно мусило бути записане ім'я матері П.Сагайдачного – „черниця Мокрина” (Макрина)*.

Можна переконатися, що і в наведеному документі, і у вкладному записі, про який йдеться, по суті фігурує одне й те ж саме прізвище: Конашевич / Коношевич, а також збігаються імена осіб, за яких належало молитися – Конон та Пелагія. Причому, якщо, як зазначалося, в поминальному переліку монастирського синодика після імені Петра (у зв'язку зі смертю якого зроблено відповідний запис) подано ім'я Конон, що є вагомою підставою вбачати в останньому батька П.Сагайдачного, то й у вкладному записі в Євангелії батьком жертводавця виступає Конон. Звісно, що подібні збіги не можуть не впасти в очі. До того ж, за запевненням В.Георгієвського, вкладний запис козака Коношевича написано „красивим почерком”. Тим часом наявний у нашому розпорядженні автограф П.Сагайдачного 1622 р. переконує в тому, що почерк запорозького гетьмана вирізнявся неабиякою каліграфічністю, досить чітким написанням літер та рівними рядками.

Чи дає все це підстави припустити, що Коношевич – дарувальник Євангелія та П.Конашевич-Сагайдачний є одна і та ж сама особа? Щоб перевести це питання з площини припущень у площину реальних фактів, потрібно насамперед порівняти почерк вкладного запису Коношевича та почерк згаданого автографа. Як зазначалося, на початку 90-х рр. ХІХ ст. Євангеліє, про яке йдеться, знаходилося в церковно-історичному давньосховищі Олександро-Невського братства у Володимирі-на-Клязьмі. Однак чи збереглося воно після воєн та революцій ХХ ст.? Як виявилось, дане Євангеліє не втрачене

* На думку Ю.Мицика та З.І.Хижняк, після смерті Конона – батька П.Сагайдачного, його матір прийняла чернечий постриг під ім'ям Макрина (*Мицик Ю.А., Хижняк З.І.* Конашевич (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович // Кієво-Могилянська академія в іменах. ХVІІ – ХVІІІ ст. – С. 271.

і досі знаходиться у Володимирі – у фондах Володимиро-Суздальського історико-архітектурного та художнього музею-заповідника*.

Отже, логіка наукового дослідження спонукала зробити порівняльний палеографічний аналіз вкладного запису козака Коношевича та автографа П.Сагайдачного 1622 р. Хоча графічний склад письма обох текстів початково у своїй основі неоднаковий – один з цих текстів написано українським скорописом першої половини XVII ст., а другий – тогочасним польським письмом, однак деякі графеми в них подібні, що полегшує аналіз індивідуальних особливостей почерку та визначення того, чи писала їх одна рука.

А проте, як з'ясувалося, така дослідницька процедура виявилася зайвою. Звернення до оригіналу рукописного Євангелія переконало в тому, що запорозький козак – автор вкладного запису досить повно, чітко і недвозначно подав інформацію про свою особу, назвавшись так: *Бут Антон Коношевич*²⁶. В цьому легко переконатися з факсиміле відповідного фрагменту вкладного запису (див. с. 57). Отже, насправді вкладний запис потрібно читати так: „Сие евангеліе ѡправил сръбром Бут антон коношевич козак воиска запорожого за ѡтпущение грѣхов своих и за ѡтца своего коноша. и за матеръ свою полагаю. до храму прѣстои Бѣи чигринскои”²⁷.

Досі ж історики дивилися на зазначений вкладний запис очима В.Георгієвського, який помилково прочитав особову назву „Бут” з надрядковим т та ім'я Антон з двома надрядковими н як слово „булатном”. Очевидно, дану помилку спричинило і те, що текст, який розглядається, розпочинався повідомленням про оправлення Євангелія сріблом. Через це наступні після „сръбром” два слова В.Георгієвський міг помилково сприйняти як спеціальну термінологію, що

* Автор складає щиру подяку працівнику Інституту слов'янознавства РАН професорові А.А.Турилову, поради якого спрямували пошук зазначеного Євангелія у вірному напрямку, генеральному директору Культурного центру України в Москві В.Ю.Мельниченку та заступникові генерального директора Ю.М.Василенку за організаційно-технічну підтримку пошукового проекту, а також директорів Володимиро-Суздальського музею-заповідника А.І.Аксьоновій і, особливо, науковому співробітнику відділу книжкових фондів М.Ю.Глазкову, які всіляко сприяли мені при ознайомленні з цією рукописною пам'яткою.

²⁶ ВСМЗ. – В – 5636/80. Кр. 356. – Л. 119 об.

²⁷ Там же. – Л. 119-121.

позначає технічну характеристику цього металу – щось на зразок „булатного срібла” (булат – загартована особливим способом високоякісна сталь з узорчастою поверхнею).

Що відомо про особу дарувальника Євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на це питання, вочевидь потрібно взяти до уваги повідомлення джерел про Бута Антона Конашевича – учасника козацького повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича. На завершальному етапі цього повстання А.Бут прийшов до влади у Війську Запорозькому і під час короткого терміну свого гетьманства провів переговори з польним коронним гетьманом Станіславом Конєцьпольським, що завершилися укладенням польсько-запорозької Переяславської угоди 1630 р. Точну дату обрання А.Бути гетьманом не встановлено. Вірогідно, що це сталося в другій половині травня, а вже 8 червня в документах виступає новий запорозький гетьман – Тимофій Орендаренко (Тимофій Михайлович)²⁸.

В тогочасному антропонімійному (тобто такому, що стосується особових назв) матеріалі, вочевидь, не знайти прикладу „двійників” серед козаків, в яких збігалися б одразу три компоненти іменування. Через це можна впевнено стверджувати, що жертводавець чигиринській церкві та запорозький гетьман, який був при владі після Т.Федоровича та перед Т.Орендаренком, насправді – одна й та ж сама особа, тобто Бут Антон Конашевич.

Даруючи Євангеліє церкві Пречистої Богородиці в Чигирині, А.Бут, безперечно, тоді ще не був гетьманом, адже прихід його до влади у Війську Запорозькому був надто короткий і, до того ж, припав на гарячий час козацького повстання. Про реальний соціально-становий статус А.Бути досить промовисто свідчить його вкладний запис, в якому він фігурує як козак Війська Запорозького. Причому цей запис, що в ньому він просив Бога про відпущення гріхів та поминав своїх батьків, споріднений із записами в тогочасних церковних синодиках, в яких нерідко зазначалася соціальна належність, або, наприклад, церковні пости та світські уряди тих, хто робив (або по кому робили) такі записи.

²⁸ Про козацьке повстання 1630 р. та роль у ньому А.Бути див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8; *Шербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1989.

Важливо наголосити, що в подібних джерелах досить чітко фіксується градація службового статусу козаків. Про це свідчать записи другого десятиліття XVII ст. в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Так, у них можна зустріти вказівки на соціально-становий статус простих козаків (зазвичай цей статус не зазначали щодо родичів особи, яка робила, або від імені якої робили поминальний запис – певний виняток тут склали князі, фіксувалася й належність до духовних осіб), а також їхнє територіальне походження. Прикладом цього може бути, зокрема, запис Овдія Конища з Києва: „Род Авдея Конища, козака в Києє: Симеона, Евдокіи, Наталіи, Харитона, Іоанна, Прокопія, (Сергѣя*)”²⁹. Аналогічна схема простежується й у записах представників старшини, які воліли точно окреслювати свій військовий ранг, як-от у поминальному записі сотника Власа з полку полковника Фастівця** („Родъ Оуласа, сотника пол’коу Фастов’цова. Помяни Гї̄ дїа оусопших раб̄ь своих: Николаа, Миклоуша, Іоан’на, Алексея, Евласія, Евфимія, Григорія, Іоан’на, Феодора, Афанасія, Матфея, Лаврентія, (Григорія ерея***)”)³⁰. Звідси напрашується висновок, що А.Бут – дарувальник Євангелія, таки був простим козаком, а не, приміром, отаманом (десятником) або сотником.

Оздоблення Євангелія

Як можна було переконатися з вкладного запису М.Сичова 1566 р., вже в той час обкладинку Євангелія прикрашали „єванге-

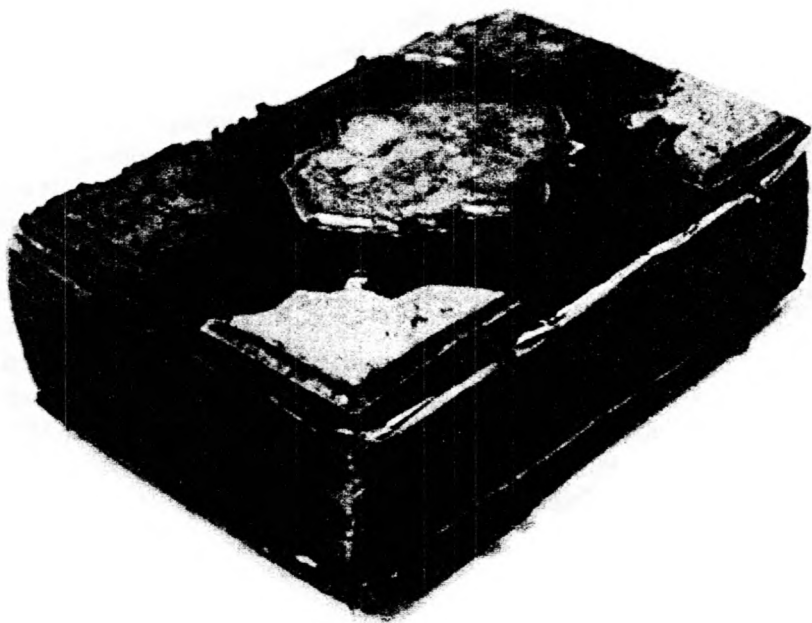
* Приписка пізнішого часу.

²⁹ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. 3. – С. 42.

** Запорозький полковник Фастівець (Хвостовець) згадується в документах у зв’язку з походом великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича на Москву 1613 р. (З допитів запорозьких козаків, взятих у полон в бою під Олонцем, березень 1614 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 65). Про полковника Миська Фастівця відомо, що 1617 р. він сформував козацький полк на Фастівщині під приводом участі у московській експедиції королевича Владислава (Скарга О. Стрибиля на М. Фастівця та ін. осіб, 21.IV 1618 // Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 213-215).

*** Вставка над рядком червоним чорнилом.

³⁰ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – Кн. 17. – Вып. 3. – С. 40.

Оздоблення верхньої кришки рукописного Євангелія (тетр) поч. XVI ст., частково відновлене на замовлення А. Бута

лісти срібні позолочені”. Якщо це так, то в чому полягало „оправлення сріблом” даної книги А.Бутом? Відповідь на це питання дає вивчення зображень на металевих косинцях та середнику, прикріплених до обкладеної темно-зеленим оксамитом верхньої дерев’яної кришки її обкладинки. Зазначені деталі оздоблення срібні, з позолотою, принаймні на це вказують відповідні вкладні записи у Євангелії (точний висновок щодо цього можна зробити тільки за допомогою спеціального аналізу).

Отже, з’ясовується, що зображення на пластинах, які прикрашають обкладинку Євангелія, різняться між собою за технікою карбування та стилем. Впадає в очі також різний ступінь зношеності металевих пластин. З огляду на це, дані елементи оздоблення Євангелія можна поділити на дві групи. До першої з них є всі підстави віднести два косинці, що розміщені в правій частині верхньої кришки обкладинки: вгорі із зображенням євангеліста Марка, внизу --

євангеліста Луки. Краї цих пластин-косинців погано збереглися. Вони мають тріщини й відколи, на ребрах обводу помітні напівстерті декоративні насічки.

Обох євангелістів зображено в лінійній начерковій манері, сидячи. Фігури Марка і Луки окреслено контурно, ніби дротом, без дотримання основних пропорцій. Через це їхні зображення мають плаский вигляд і позбавлені перспективної глибини. В подібній манері передано риси обличчя євангелістів. Особливо впадають у вічі присадкувата фігура євангеліста Луки, схематично передано кисть його лівої руки.

До другої групи пластин-прикрас Євангелія потрібно віднести ті, що розміщені в лівій частині верхньої кришки його обкладинки: угорі – із зображенням євангеліста Іоанна, внизу – євангеліста Матвія, посередині – Розп'яття. Ці косинці, а також середник, збереглися порівняно добре. На їхніх ребристих обводах чітко видно декоративні насічки.

Представлені на цих пластинах зображення вирізняються композиційною врівноваженістю. Їх об'єднує тяжіння до декоративності, те, що майстру за допомогою техніки карбування вдалося добитися ефекту рельєфності та об'ємності, відтворити фактуру складок одягу, що спадають донизу, природний вигляд поверхонь деяких предметів, як-от: за допомогою хвилястих ліній передати малюнок деревини хреста, на якому розіп'ято Ісуса Христа.

Композиційно цілісно виглядає, зокрема, зображення євангеліста Іоанна: він сидить, тримаючи лівою рукою розгорнуту книгу, а праву руку підняв, благословляючи. По вертикалі фігуру євангеліста зорово ділять три врівноважені й цілісно єдині овальні форми: голова з німбом; чітко окреслені лінії плечей, що зливаються зі складками одягу, які тягнуться до колін сидячої фігури (всередині цього великого овалу є ще один, менший – із складок одягу від шиї до пояса); масивні поли, котрі кількома великими складками спадають додолу й з-під яких видно край босої стопи. Основний акцент даної композиції по горизонталі робить своєрідний напівовал, утворений із складок лівого рукава та напіврозгорнутої книги. Плавному ритму цих великих загальних форм виразно протистоїть різновекторна динаміка жестів, напевно не позбавлених символізму:

кисть лівої руки, яка тримає розгорнуту книгу, повернута, вниз, до землі, а кисть правої руки – вгору, до неба. Художню цілісність твору вигідно доповнює те, що його автор спромігся тонко передати риси обличчя Іоанна, майстерно відтворив переплетені пасма волосся на голові, бороді.

Все це дає підстави стверджувати, що перед тим, як подарувати Євангеліє чигиринській церкві Пречистої Богородиці, А.Бут за свій кошт частково обновив оздоблення його обкладинки. З старих косинців було залишено тільки два – із зображенням євангелістів Марка і Луки, тоді як два інших косинці (напевно пошкоджених), на яких були зображені Іоанн та Матвій, майстер замінив на нові. Він виготовив також середник, зобразивши на ньому Розп'яття. Тоді ж замінили старий чорний оксамит, який покривав палітурки Євангелія на оксамитну тканину зеленого кольору.

Поглиблене вивчення мистецтвознавцями деталей оздоблення Євангелія, виготовлених на замовлення А.Бута, ще попереду. Водночас уже зараз можна стверджувати, що розглянуті твори стоять в одному ряду з найкращими зразками мистецтва карбування на Подніпров'ї перших десятиліть XVII ст.

Датування вкладного запису запорозького козака

Вкладний запис, про який йдеться, на жаль, не датовано. Спираючись на деякі джерельні вказівки, а також опосередковані факти, спробуємо орієнтовно визначити час занесення цього запису у Євангеліє, що, безперечно, підвищило б його джерельну вартість.

Отже, перш ніж опинитися в запорозького козака А.Бута, рукописне Євангеліє змінило кількох власників. Декотрі з них зробили на його полях вкладні записи. Для нас важливим є покрайній запис про вклади Істоми (Фрола) Уколова та його дружини Анни. Його інформація дає можливість окреслити хронологічну межу, нижче якої Євангеліє не могло потрапити до рук А.Бута, а також з'ясувати постійне місцезнаходження рукописної пам'ятки напередодні її переходу до цього козака. Йдеться про те, що 1582 р. І.Уколов купив Євангеліє в Пропойську (білоруське місто на Дніпрі) в запорозьких козаків, котрі взяли його зі Свенського монастиря Пречистої Богородиці. По смерті І.Уколова (1590), його дружина

передала Євангеліє до Стародубського монастиря Пречистої Богородиці (що був розташований в посадській частині цього міста), наголосивши у вкладному записі на забороні забирати подаровану нею книгу з монастиря³¹.

Судячи з усього, дружина І.Уколова Анна подарувала Євангеліє в Стародубський монастир Пречистої Богородиці в рік кончини свого чоловіка, тобто 1590 р. За яких обставин і коли Євангеліє виявилось поза монастирськими стінами та потрапило до рук А.Бута? У джерелах немає на це відповіді. Можна припустити, що для ченців Стародубського монастиря таке досить коштовно опрацьоване рукописне Євангеліє початку XVI ст. було важливою церковною реліквією, і вони не збиралися добровільно передавати його стороннім особам. До того ж, дарувальник Євангелія – А.Уколова чітко висловила свою волю, зазначивши в своєму вкладному записі, що кожного, хто наважиться забрати його із Стародубського монастиря Пречистої Богородиці, чекає Господня кара.

Найвірогідніше, це Євангеліє було захоплене запорозькими козаками під час якоїсь воєнної виправи в Московську державу в період так званого Смутного часу, коли об'єктом їхньої здобичі ставали також і церковні книги*. Прикладом подібної здобичницької практики може бути пограбування козаками 1612 р. однієї з церков Вільська, розташованого на р. Вага, лівому притоку Північної Двіни

³¹ Євангеліє (тетр). Рукопись нач. XVI в. – 402 л. // ВСМЗ. – В. 5636/80. Кр. 356. – Л. 1-41.

* Пограбування церковних книг під час воєнних дій не було суто козацьким винаходом, адже такі дії іноді супроводжували шляхетські збройні міжусобні набіги („наїзди”). Так, 1590 р. під час одного такого з'ясування стосунків у священика з Троянівців (містечко південніше Житомира) було пограбовано, зокрема, друковану „руську” Біблію за дві копи литовських грошей, ірмолой за 4 копи, книги Кирила Сирина за 1,5 копи литовських грошей. Певне уявлення про тогочасну матеріальну цінність зазначених книг дає порівняння їхньої вартості з вартістю деякого іншого пограбованого майна цього священика, а також худоби троянівських міщан: жупани – по 1,5 та 3 копи, сутана – 5,5 кіп, ялівки – по 1-1,5 копи, воли – 2,5 копи, коні – 5 кіп литовських грошей (Скарга О.Оличанки Вороніної на Я.Збараського, 16.VII 1590 // ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12-13. Цей документ з певними лакунами та неточностями опублікував В.Мойсієнко. Див.: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 59-62).

(„в храмъ Ивана Милостиваго кадила и книги, колокола и образа пограбили и сосуды церковне прибили, и благословенныя и храмов-святыя грамоты взяли”)³².

Є підстави припустити, що монастир Пречистої Богородиці у Стародубі втратив рукописне Євангеліє XVI ст. – вклад А. Уколової, під час раптового нападу на це місто козацького війська під проводом Іскорки в березні 1610 р. Адже саме тоді запорожці захопили увесь Стародуб разом із монастирем, розташованим на посаді³³.

Невідомо, хто виніс Євангеліє з монастиря – сам А. Бут, або ж, можливо, цей трофей дістався йому від якогось іншого козака. Проте, як можна судити, Євангеліє недовго залишалося в руках нового власника й по поверненні його після штурму Стародуба додому (не виключено, що того ж таки 1610 р.), він передав книгу в дар чигиринській церкві.

Такий сценарій швидкої зміни власника Євангелія доволі вірогідний. Якщо визнати, що А. Бут так чи інакше був побожною людиною – адже він виступив у відомій нам ролі дарувальника, то його мусило непокоїти попередження про Божу кару за свавільне вилучення Євангелія із Стародубського монастиря, яке зробила у своєму вкладному записі А. Уколова. Інакше кажучи, це попередження явно не налаштовувало А. Бута довго тримати Євангеліє у себе. До того ж, релігійні почуття та свідомість цього козака застерігали його від того, щоб перейти певну етичну межу, а саме – пошкодити вкладні записи своїх попередників, аби позбутися якщо не докорів сумління, то неприємних і невігідних для себе нагадувань. Варто зазначити, що в XVII ст. мали місце випадки подібних пошкоджень вкладних записів у церковних книгах. Так, 1630 р. Якийсь Євстафій (Остафій) зі своїм сином Юрком подарували одній церкві Євангеліє („Сию начертаную книгу євнгелиє на престольное”), застерігши духовних і світських осіб від винесення його з цього храму. А проте дане застереження не подіяло: в Євангелії з’явилися нові вкладні записи, а запис Євстафія та Юрка підчищений аж до дірок, щоб

³² В.Д. Поход козаков в Северную Россию в начале XVII в. // Киевская старина, 1900. – Т. LXIX, май. – С. 262.

³³ Виправа його королівської милості короля в Москву 1609 р. // Русская историческая библиотека. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 558-561.

приховати повідомлення про те, в яку саме церкву подарували книгу³⁴.

Той факт, що А.Бут пожертвував Євангеліє церкві Пречистої Богородиці, а не якомусь іншому храму в Чигирині*, вочевидь був не випадковий. Адже цей жертводавець чинив так само, як його попередники – власники Євангелія, котрі обирали для своїх дарів храми Пречистої Богородиці. Прикметно, що І.Боретинський, який вірогідно взяв це Євангеліє з чигиринської церкви Пречистої Богородиці, 1709 р. подарував його якомусь священнослужителю Василю Іванову з тією умовою, щоб воно було передане в церкву Пречистої Богородиці³⁵.

Про час появи вкладного запису А.Бута сигналізують особливості його письма. Деякі сучасні дослідники вважають, що „рукописи, писані скорописом, не становлять для фахівців труднощів визначення їхнього походження, бо палеографічні критерії українського скоропису для цього достатньо розроблені”³⁶. Утім, підстав для такого оптимізму, очевидно, немає. Насправді відповідні критерії та класифікації, що існують сьогодні, не дають можливості встановити без похибок час появи недатованих текстів, написаних українським скорописом.

Щоб внести ясність у питання, яке розглядається, напевно потрібно зіставити палеографічні характеристики вкладного запису А.Бута, а також інших репрезентативних у цьому відношенні

³⁴ Євангелие (тетр). Рукопись второй пол. XVI в. – 280 л. // РГБ. ОР. – Ф. 152. Лукашевич, Маркевич. – № 62. – Л. 12-38.

* В той час у Чигирині, окрім церкви Пречистої Богородиці (Пречистенської), було принаймні ще два храми: Свято-Спаський та Петрівський. Усі вони названі в духівниці чигиринського козака Тишка Волевача 1600 р. Перелічені чигиринські церкви, а також Микільська церква фігурують у заповіті обозного Війська Запорозького Івана Волевача 1650 р. (Духовний заповіт Т.Волевача, 8.VIII 1600 // *Каманин І.М.* Матеріали по історії казацького землевладення (1498-1668 гг.). – В кн.: ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 13-15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650 // ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 1 зв., 2).

³⁵ Євангелие (тетр). Рукопись нач. XVI в. – Л. 122-143.

³⁶ *Гнатенко А.А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 105.

джерел, у тому числі документів станових судів в Україні кінця XVI – 20-х рр. XVII ст. (вибір цих хронологічних меж пояснюється тим, що щонайбільше стільки часу А.Бут міг бути у Війську Запорозькому до його обрання гетьманом у 1630 р., про подальшу ж його долю відомостей немає). Проте, навіть за умови виконання такого величезного обсягу роботи, зробити однозначний висновок про час складення вкладного запису А.Бута навряд чи вдалося б. Адже деякі характерні для нього форми написання графем зустрічаються в рукописних текстах, датованих як різними десятиліттями другої половини XVI ст., так і першої половини XVII ст., приміром, у тексті реєстру Чернігівського полку 1649 р.³⁷ (гадають, що він написаний рукою військового писаря Івана Виговського)³⁸.

Через це спробуємо виконати значно вужче й більш прагматичне дослідницьке завдання. Йдеться про з'ясування того, наскільки почерк козака-дарувальника Євангелія чигиринській церкві був характерний для письма документів Київського воєводства початку другого десятиліття XVII ст., що дало б певні аргументи „за” або „проти” стосовно версії про переміщення в цей час названої книги зі Стародуба до Чигирина.

Отже, вкладний запис А.Бута написано доволі дрібним, каліграфічним почерком, прикметними палеографічними ознаками якого є, зокрема, такі:

1) видовжені, з помірним нахилом вправо і дещо загнуті на кінцях у протилежний бік підрядкові елементи літер **р, у, х, ц, щ** (частково це стосується літери **д**);

2) вугласта конфігурація рядкової частини деяких графем: **р** – має форму гострого трикутника; **о, ю** схожі на загострений вгорі (іноді – внизу) еліпс; **а** – нагадує малу прописну літеру сучасного українського алфавіту **и**, з'єднану зверху паралельною до рядка рисою; **в, є** – верхній частині (рідше – нижній) цих літер надано форму гострого трикутника;

³⁷ Див. факсиміле одного з аркушів реєстру Чернігівського полку у кн.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку *О.В.Тодійчук та ін.* – К., 1995. – С. 476.

³⁸ *Панашенко В.В.* Кодикологія і палеографія рукопису “Реєстр Війська Запорозького 1649 року” // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С. 498.

3) літера **ш**, що подібна до відповідної малої прописної літери сучасного українського алфавіту і підкреслена рисою.

4) літера **б**, котра написана в кілька прийомів руки, постає як трикутник, від основи якого проведено вертикальну риску, обмежену горизонтально зорієнтованою хвилястою лінією, що ширша за всю графему (в одному випадку з основи „трикутника” літери **б** виходить вертикальна риска, яка під гострим кутом повертає вліво вниз); майже за аналогічним принципом написано літеру **ѣ**;

5) літери **п** і **т** мають відповідно дві і три вертикальних, дещо зігнутих риси, над якими зверху проведено горизонтальне з'єднання;

6) роздільне (за незначними винятками) написання рядкових літер у словах з невеликим нахилом вправо та елементами потовщень; досить рівні рядки – попри те, що писати доводилося на краю аркушів товстої книги.

Загалом можна стверджувати, що в графічній системі, якою вирізняється почерк А.Бута, більшою або меншою мірою простежуються риси півуставу*. Свідченням таких традиціоналістських прикмет письма є те, що у вкладному записі козака-дарувальника літери **д, є, л, м, н, о, п, р, с, т, х, ч, ш, щ, ь, ѣ, ю, ѿ** майже тотожні, або ж є варіаціями начерків відповідних півуставних літер, що зустрічаються на сторінках тексту Євангелія, по краях котрих зроблено вкладний запис³⁹.

Традиціоналістські риси письма, що простежуються в тексті вкладного запису А.Бута, означають як певне тяжіння до півуставу,

* На відміну від уставного типу письма XI – XIV ст., яке, зокрема, вирізнялося окремим та перпендикулярним до рядка написанням літер, правильними лініями та заокругленнями, рівним натиском пера, півуставне письмо (з'явилося XIV ст.) мало менш правильні основні графічні елементи, що порушувало геометричний принцип уставу. Серед іншого, прямі лінії в півуставі могли мати кривизну і загостреність, відстань між літерами не завжди витримувалася, досить часто їх писали з нахилом, що сприяло прискоренню письма. Як припускають дослідники, у початкових школах, які створювалися при церквах, у тому числі у XVI – XVII ст., дітей спочатку навчали читанню і письму півуставом, який був простіший, аніж витіюватий скоропис – останній, напевно, вони опановували пізніше (*Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974. – С. 6, 21, 22).

³⁹ Євангелие (тетр). Рукопись нач. XVII в., – 402 л. – Л. 119-121.

сичивателі. Ію правди сръзро

буа то коншеди мога войска прапорозіто

мѣсто
дяди пурсниі сръзро с войска сръзро і то коншеди

мѣсто
мѣсто галіленстѣ
мѣсто матерью своєю полатию.

доудаму прѣстоі тѣмъ чі триной

так і, одночасно, тією чи іншою мірою подібність його почерку до рукописних текстів другої половини XVI ст. Йдеться, приміром, про форми написання рядкових графем *д, з, и, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ц, ч*, що властиве для деяких урядових документів Великого князівства Литовського⁴⁰. Те ж саме можна сказати про окремі записи в житомирських гродських книгах 1590 р., в яких можна знайти літери, схожі за написанням до вкладного запису А.Бута, як-от: рядкові *г, д, е, з, и, к, л, м, н, п, с*, виносна – *м*)⁴¹.

Для з'ясування питання, яке розглядається, принципово важливим є те, що серед наявних у Житомирських гродських книгах різних почерків⁴² зустрічаються такі, котрі, порівняно з іншими, мають найбільший ступінь подібності з почерком А.Бута. Існують підстави стверджувати, що зазначені записи в житомирських гродських книгах зустрічаються в хронологічних межах середини першого десятиліття – перших років другого десятиліття XVII ст.⁴³

Водночас упродовж перших десятиліть XVII ст. в записах у житомирських гродських книгах дедалі виразнішими ставали риси, спричинені швидким темпом письма: збільшення нахилу літер вправо, зростання випадків з'єднаного написання літер у словах, поява вельми видовжених нижніх та верхніх елементів графем, несучільне написання всіх елементів літери *д*, випадки написання

⁴⁰ Сигізмунд II Август до М.Вишневецького, 5.IX 1561 // Науковий архів Інституту історії України НАНУ. – № 92. – Арк. 582-584.

⁴¹ Див., наприклад: Скарга А.Козаровської на Я.Бутовича, 14.II 1590 // ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3 зв. – 4 зв.; Скарга Я.Ружинської на Ф.Тишкевича, 20.IV 1590 // Там само. – Арк. 5 зв. – 6 зв.

⁴² Про палеографічні особливості житомирських гродських книг детальніше див.: *Бойчук М.К.* Передмова // Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. *М.К.Бойчук*. – К., 1965. – С. 7-24; *Мойсієнко В.М.* Актова книга Житомирського гродського суду 1611 року // Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. *А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко*. – Житомир, 2002. – С. 6-7.

⁴³ Див., наприклад: Позов до суду Я.Аксака за скаргою Я.Перекладовського, 22.VI 1605 // ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 121 зв.; Скарга М.Новицького на С.Ружинську, 29.VIII 1612 // Там само. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 111 зв.; Скарга С.Черхавського на Л. Крюковського, 2.V 1613 // Там само. – Арк. 115-115 зв.

в один прийом руки літери п, неоднакова величина літер у словах тощо⁴⁴.

Стосувалося це, звісно, також тогочасних книг інших станових судових установ, наприклад Володимирських земських книг⁴⁵, або Луцьких земських книг⁴⁶. Зазначені палеографічні особливості простежуються також у так званому київському письмі*. Прикладом того, як це письмо набувало ознак розмашистого скоропису, може

⁴⁴ Див., наприклад: Скарга Й.Тишкевича на К.Острозького, 7.IV 1602 // ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 90 зв.; Скарга С.Немирича на Г.Пашкевича, 14.I 1611 // Там само. – Ф. 11. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 16-16 зв.; Позов до суду Ф.Тишкевича та С.Жеславської за скаргою С.Кросницької, 3.II 1611 // Там само. – Арк. 48; Універсал Сигізмунда III до шляхти Київського воєводства, 16.I 1617 // Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 34 зв. – 35 зв.; Позов до суду В.Тиші за скаргою Я.Лемеша, 3.II 1617 // Там само. – Арк. 42; Позов до суду Я.Острозького за скаргою О.Тишкевича, 6.II 1617 // Там само. – Арк. 46-46 зв.; Універсал Сигізмунда III до шляхти Київського воєводства, 10.II 1617 // Там само. – Арк. 97-97 зв.; Угода між Т.Підгурським та С.Жашківським, 17.V 1617 // Там само. – Арк. 246. Див. також факсиміле зразків скорописів за 1635 р.: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 98, 134, 151, 187.

⁴⁵ Див., наприклад: Скарга М.Мелшка Микулицького на С.Граєвського, 31.X 1600 // ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 453; Уступний запис на маєтки Я.Курцевичової П.Курцевичу, 1.II 1610 // Там само. – Спр. 19. – Арк.. 134 зв. – 135; Судовий вирок у справі між Я.Зайцем та Г.Лещинською і Р.Лещинським, 2.XI 1610 // Там само. – Арк. 292 зв.; Судовий вирок у справі між В.Карпинським та П.Чеховським і С.Чеховською, 23.X 1610 // Там само. – Арк. 318 зв. – 320 зв.; Квит М.Мишки Холоневського та А.Ободовської Ю.Будзиновському та А.Будзиновській, 7.II 1618 // Там само. – Спр. 25. – Арк. 553-553 зв.; Квит Павла, Миколая та Федора Зенькевичів С.Керсновському, 4.II 1621 // Там само. – Спр. 26. – Арк. 951-951 зв.

⁴⁶ Див., наприклад: Тестамент С.Хом'якової, 11.I 1612 // ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 63-64 зв.; Судова справа між Ю.Пліщинським та М.Баковецьким, 25.I 1612 // Там само. – Арк. 1754-1756 зв.; Тестамент М.Чапличової, 19.I 1619 // Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 276-276 зв.; Тестамент М.Чарноцького, 18.I 1619 // Там само. – Арк. 268; Запис О.Свищовського А.Линевському стосовно посагу М.Свищовської, 19.I 1621 // Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 194-196 зв.

* Про „київське письмо” детальніше див.: *Каманин И.* Главные моменты в истории южнорусского письма в XV – XVIII вв. // Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV – XVIII вв. – К., 1899. – Вып. 1. – С. 19; *Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України).

служити почерк одного документа за 1618 р., що був складений за велінням архимандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького⁴⁷.

Потрібно наголосити, що, така манера письма вступала в суперечність із квазіпівуставними засадами письма, на якому ґрунтувався вкладний запис А.Бута (переважно роздільне написання літер у словах, доволі пропорційні і чіткі начерки графем, що тяжіють до простих геометричних форм). Утім, обидві зазначені тенденції в розвитку українського скоропису могли у тій чи іншій формі проявлятися навіть у межах одного документа. Так, у написаному рукою писаря документі Київського магістрату від 27 серпня 1622 р. стосовно продажу будинку київськими міщанами Шохами, на початку слів зустрічається розмашисто написана літера **к**, що значно піднімається над рядком; **з** – із вельми видовженим підрядковим елементом; **п** – у формі півдуги з ніжною посередині, а також деякі інші ознаки скорописної манери письма. Проте у цьому тексті переважають риси, що зближують його з письмом вкладного запису А. Бута, зокрема, це стосується написання літер **в**, **г**, **д**, **и**, **о**, **н**, **у**, **ц**, надрядкового **з**. Тим часом підпис даного документа, зроблений власноручно вйтом Федором Ходикою, вирізняється неабиякою розмашистістю, надзвичайно великими верхніми та нижніми елементами графем, що утворюють вигадливі згини, петлі та завитки⁴⁸.

Для перевірки версії про появу вкладного запису А.Бута близько 1610 р. важливо порівняти даний текст з іншими вкладними записами у церковних книгах, що були зроблені на межі першого та другого десятиліття на Київщині. Певна можливість для такого порівняльного аналізу існує, адже у нашому розпорядженні є вкладний запис у Євангелії, що його 1610 р. зробив київський райця Фіріян Іванович: „року бж̄ а х̄ і [1610] мца феврала в̄ [2] дна. сіе євангеліє надаль вечно непорушнѡ на храмъ бж̄и кь вознесенію, во з[р]аде кієсе на отпущеніє грѣховъ пань фириал ивановичъ мещанінъ и раица киевскїи, а хтобы мѣлъ сию кнїгоу євангеліє от храма божого

⁴⁷ Заява Єлисея Плетенецького щодо судових позовів з Ф.Єльцем, 1618 // Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – Вып. 1. Палеографические снимки. № 32.

⁴⁸ Підтверджувальний запис купчої угоди Я.Шоха та А.Карпівни, 27.VIII 1622 // Палеографический изборник. – Вып. 1. Палеографические снимки. – № 29.

потаємно взати и акимже кольвекъ ѡбычаєм ѡтдалити єе хто мѣль ѡт храма в киеве боуди клатва свѣтых ѡтць... иже в нікеи, и таковыи розсоудитса со мною на страшном соуде хствє пред судь справедливим, которыи воздасть кождому по дѣлом єго”⁴⁹.

У наведеному тексті насамперед впадає в очі те, що він написаний за канонами півуставного письма. Чому Фіріян Іванович у своєму вкладному записі скористався півуставом? Навряд чи може бути сумнів у тому, що цей київський райця, так само, як і інші представники міського самоврядування на магдебурзькому праві, умів писати скорописом, адже до цього їх, безперечно, спонукали адміністративно-судові, господарські та інші обставини тогочасного життя. Як видається, Фіріян Іванович послугувався півуставом через власні установки релігійної свідомості, конфесійні уявлення та естетичні уподобання, що проявилися в урочистий момент – при даруванні церкві Євангелія заради прощення гріхів. Те, що подібний акт був вельми значущою подією в житті віруючого, підтверджує запис у цьому ж Євангелії, який зробив інтролігатор (палітурник) із Пінська Іван Василевич. Він пафосно наголосив, що в Богом береженому Києві він переплів Євангеліє* завдяки хвалебним трудам київського райці, який керувався високими помислами („Сіє євангеліє наирестолное азъ много грѣшными иванъ василевичъ рдомъ ис пинска зытрѣликоваль єсми во богу спасаемом граде Києве накладом и старанемъ пана фирияна мещанина и райцы Києвського, року а х і [1610] мсца февраля первого дня”). Прикметно, що цей запис зроблено скорописом, який має ряд спільних рис з почерком А.Бута⁵⁰.

Якщо розглядати вкладні записи Ф.Івановича та А.Бута як специфічні тогочасні документи, то в структурі їхнього диплома можна

⁴⁹ Евангелие (тетр). Рукопись кон. XVI – нач. XVII в. – 262 л. // РГБ. ОР. – Ф. 152. – № 63. – Л. 7, 11, 17, 20, 22, 31, 36, 50, 70, 83, 90, 94, 102, 109.

* У вкладному записі, зробленому 1694 р. ігуменом та ченцями київського Межигірського монастиря, є деяка інформація про подальшу історію цього Євангелія: воно було подароване ними Покровському храму містечка Гостомеля: „року бжого нароченя а х г д [1694] мсца апрѣля с і [16] дня. Надалисмо сіє стое еилєє напрестолное до храму Покрова Прсве бѣѣ мѣстечка Гостомля за спсєніє своє. я ієромонах феѡдосиѣ васковски ієгумень Межигорский Киевский зо всею ѡ хрствѣ братією моєю” (Там же. – Л. 71).

⁵⁰ Там же. – Л. 261.

вирізнити однакові компоненти (окремі з них, щоправда, стоять в них у різних місцях):

- а) позначення предмета дарування: сіє євангеліє / сиє євангелиє;
- б) оголошення про дар та його спосіб: надаль вечно непорушно / шправил срѣбром;
- в) позначення імені дарувальника, його соціально-правового статусу та роду занять: пань фіриан ивановичь мешчанїнь и раица києвскїи / Бут антон коношевич козак воиска запорозкого;
- г) викладення мотивів дару: на штпущеніє грѣховъ / за штпущеніє грѣхов своих и за штца своего коноша. и за матеръ свою полагаю;

д) визначення того, кому призначено дар: на храмъ бжїи кь вознесенію, во з[r]аде кієве / до храму прѣстои Бци чигринскои.

На відміну від козака А.Бута, райця Ф.Іванович, який, безперечно, був добре знайомий з тогочасною діловодною практикою, подав на початку свого вкладного запису дату, а також чимало місця присвятив забороні порушувати свою волю як дарувальника. Стосовно того, чому А.Бут не вдався до заборонної формули вкладного запису, то, очевидно, це сталося через те, що її використала попередня дарувальниця Євангелія – А.Уколова, тоді як це Євангеліє, попри такий попереджувальний запис, було насильно забране з Стародубського монастиря.

Загалом можна стверджувати, що вкладні записи Ф.Івановича та А.Бута складені за вельми подібною структурною схемою. Попри доволі традиційний для XVII ст. характер цієї схеми, вона специфічно проявилася в конкретних деталях текстів, які розглядаються. Так, якщо в них неявно є пункт про станову належність та рід занять дарувальника, то в ряді вкладних записів більш пізнього періоду він трансформований у загальний визначник „раб божий”, як це зроблено, наприклад, в одному вкладному записі за 1630 р.⁵¹

Отже, факт побудови вкладних записів Ф.Івановича та А.Бута за певним усталеним композиційним каноном, який у своїй основі дзеркально повторюється в обох текстах, а також наявність в них лексичних збігів, можна розглядати як вказівку на те, що вони були написані приблизно в один час.

⁵¹ Євангелиє (тетр). Рукопись втор. пол. XVI в. – 280 л. – Л. 12, 14, 16, 18, 20, 22, 23, 24.

На користь висновку про те, що вкладний запис А.Бута був зроблений близько 1610 р., свідчать також розглянуті вище палеографічні особливості вкладного запису А.Бута, власне тяжіння цього автора не так до скорописних новацій перших десятиліть XVII ст., як, радше, архетипних графічних форм півуставу. Досить промовистою вказівкою на написання А.Бутом свого вкладного запису близько 1610 р. є існування в близьких до названої дати хронологічних межах першого та другого десятиліть XVII ст. у рукописних текстах Київщини почерків, що були подібні до почерку цього запорозького козака.

Ідентифікація особи

Вкладний запис А.Бута містить інформацію про те, як у перші десятиліття XVII ст. в козацькому середовищі ідентифікували особу. Утім, це не означає, що, приміром, відповідь на питання, чи мав цей дарувальник Євангелія прізвище в сучасному розумінні цього терміна, лежить на поверхні і є самоочевидна. Розгляд даного джерела під таким кутом зору потребує попереднього окреслення найістотніших теоретичних узагальнень та спостережень, що з'явилися в процесі вивчення української історичної антропонімії (особових назв)⁵².

Зазначимо, що вже із зачаткуванням наукового вивчення історичних українських особових імен були спроби розглядати їх, спираючись на певні класифікації, як-от: окремо вирізняти прізвища (прізвиська), утворені від хресного імені матері або батька⁵³. При-

⁵² Серед найважливіших праць, що з'явилися останніми десятиліттями у вітчизняній антропонімії (галузі науки, яка вивчає особові назви), можна вирізнити, зокрема, такі: Питання сучасної ономастики / Відпов. ред. *К.К.Цілуйко*. – К., 1976; *Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – К., 1977; З історії української лексикографії / Відпов. ред. *Д.Г.Гринчишин*. – К., 1980; Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. Зб. наук. праць / Відпов. ред. *В.В.Німчук*. – К., 1986; *Демчук М.О.* Автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К., 1988; *Худащ М.Л., Демчук М.О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). – К., 1991.

⁵³ Див., наприклад: *Франко І.* Причинки до української ономастики // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Львів, 1906. – С. 185–218.

вертають увагу емпіричні пошуки деяких істориків, спрямовані на розмежування таких понять антропоніміки, як прізвище та прізвисько. Наприклад, Б.Барвінський виходив з того, що в XV – XVI ст. одним із шляхів виникнення родових прізвищ у шляхетському середовищі Перемишльщини був патронімічний, тобто вони утворювалися від імені батька. Причому так само могли з'являтися шляхетські прізвиська, які переходили з покоління в покоління, іноді зовсім витісняючи родове прізвище й перебираючи роль останнього. За спостереженням Б.Барвінського, через подібний механізм було втрачене шляхетське родове прізвище у предків П.Конашевича-Сагайдачного. Щодо ідентифікації останнього, то, як доводив історик, „Конашевич” – це патронімічне прізвисько, котрим гетьман підписував документи. Воно виникло не від імені батька Петра, а якогось його віддаленого предка, тоді як „Сагайдачний” – прізвисько, що йому дали козаки. Родове прізвище, що його мали колись предки П.Сагайдачного, як запевняв Б.Барвінський, було „Попелі”. Цей шляхетський рід дослідник називає Конашевичами-Попелями, іноді – Попелями-Кунашевичами (прикметно, що згаданий автор використовував невластиві для сучасної антропоніміки терміни та поняття: „назвисько”, що його сучасним відповідником є „прізвище”; „прізвище” – „прізвисько”; „патронімічне назвисько” – „патронімічне прізвище”; „патронімічне прізвище” – „патронімічне прізвисько”)⁵⁴.

Як видно, Б.Барвінський виходив з того, що шляхетське прізвисько в принципі могло з часом трансформуватися в прізвище. Утім, якихось критеріїв стосовно такого перетворення він не назвав. За логікою історика, навіть якщо прізвисько передавалося у спадок в роді від покоління до покоління й особа, яка його мала, підписувала ним документи (як у випадку з П.Конашевичем-Сагайдачним), то воно могло і далі залишатися прізвиськом, не набувши статусу прізвища.

Подібні твердження радше є принагідно висловленими суб'єктивними гадками, аніж джерельно вивіреною науковою концепцією. Тим часом, у працях вітчизняних вчених-філологів другої половини ХХ ст. дослідження питань української історичної антропонімії, в

⁵⁴ Барвінський Б. Зазнач. праця.

тому числі генезис українських прізвищ, набуло рис системності. Попри те, що застосування суто філологічного дослідницького інструментарію не спричинило появу якихось неспростовних постулатів та аксіом у цій сфері наукового пізнання, однак дало змогу опукліше окреслити певні особливості функціонування особових назв у конкретно-історичній практиці. Так, дослідниця актової мови XIV – XV ст. Л.Гумецька дійшла висновку, що деякі компоненти тогочасної української антропонімійної системи могли виконувати функцію прізвищ у сучасному розумінні. Йдеться, зокрема, про патронімічні особові назви, що утворилися від церковних імен (у ряді випадків такі назви фігурували як прізвисько або ім'я та по батькові в сучасному розумінні)⁵⁵.

У спеціальній літературі зверталась увага на те, що особові назви, які виконували таку своєрідну функцію прізвищ, досить часто існували в часових межах тільки одного покоління і не передавались у спадок. На думку В.Німчука, термінологічно це явище правомірно окреслити як „однопоколінні прізвища”⁵⁶.

На особливу увагу заслуговує концептуальне спрямування праць М.Худаша, які справили помітний вплив на становлення української історичної антропоніміки, зокрема, щодо покомпонентної класифікації давнього антропонімійного матеріалу. Як і Л.Гумецька та В.Німчук, цей учений виходив із засновку, що в минулі століття в українській антропонімійній системі існував специфічний клас антропонімів, основні риси яких притаманні й сучасним прізвищам*. Проте погляди цього ученого на дане питання помітно відрізняються від дослідницької позиції згаданих вище філологів. У цьому переконує і запропоноване ним для антропонімійних фактів

⁵⁵ Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української мови XIV – XV ст. – К., 1958. – С. 11,12.

⁵⁶ Німчук В.В. Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення української ономастичної комісії. – К., 1966. – Вип. 1. – С. 37.

* Окресленню сучасного розуміння прізвища М.Худаш присвятив таку дефініцію: „Прізвище – це набуте відразу після народження у спадок від батька або (у передбачених законом випадках) матері офіційно закріплене за конкретним родом незмінне спадкове найменування особи, яке при реєстрації шлюбу переходить від чоловіка до дружини або навпаки, і в офіційній практиці називання в обов'язковому порядку додається до власного імені і назви по батькові” (Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – С. 87).

минулого поняття „прізвище”, що зводиться до наступного: „Прізвище – це додаване до власного імені (або власного імені і назви по батькові), спадкове, незмінне офіційне родинне найменування, яке передається від батька до шлюбних дітей (від матері – до нешлюбних дітей), при шлюбі від чоловіка до дружини і мають уже більшу, ніж двопоколінну традицію вживання”⁵⁷.

Як видно, для М.Худаша прізвище – категорія насамперед політико-юридична. На його переконання, особові назви, що додавалися до власних імен, перетворювалися на прізвище тільки із законодавчим унормуванням цих назв, власне запровадженням принципу їх незмінності (дослідник доводить, що українські прізвища в сучасному розумінні цього терміна стали з’являтися тільки на початку 1830-х рр.). Саме з цього часу зазначений принцип став служити критерієм для розрізнення прізвища та прізвиська*. Адже раніше одна особа могла мати декілька прізвищ і під ними по-різному фігурувати в тих чи інших документах. Окрім того, особу могли записати в одному випадку, приміром, за іменем батька, у другому – за його прізвищем, у третьому – за власною назвою тощо.

М.Худаш наголошує, що прізвищами ставали тільки ті особові назви, котрі функціонували як спадкові родинні найменування понад два покоління, тобто, як мінімум – три покоління. До „запровадження кодифікації права і державної унормованості особових назв” в українській антропонімійній системі існували особові назви „типу прізвищ” або „прізвищеві назви”, які „ніби виконували роль прізвищ”. Досить часто тогочасні патронімічні та патронімічні особові назви та назви осіб за професією не являли собою закріплені за родом спадкові назви: це були тільки прямі назви по батькові чи матері, а також апелятиви (загальні назви), які вказували на профе-

⁵⁷ *Худаш М.Л.* З історії української антропонімії. – С. 91.

* М.Худаш вважає, що „прізвиська – це особові назви, яких люди набувають у побутовому оточенні мимоволі, часто випадково, в різні періоди свого життя за тією чи іншою зовнішньою або внутрішньою властивістю чи якимось надзвичайним випадком, що з ним трапився, і під якими вони потім відомі лише в близькому оточенні”. Причому до прізвиських не належать прямі іменування по батькові, матері, інших особах. Не є прізвиськими „і самі апелятивні іменування, різні атрибутивні окреслення типу Іван гуменний, Петро подвірний, Семен пасічник, Федір ткач, Степан коваль, якщо справді ці люди названі саме за професією або заняттям” (*Худаш М.Л.* Знач. праця. – С. 91,100).

сію або заняття конкретної особи. Утворені від топонімів назви також часто вказували на місце народження чи проживання особи. Водночас М.Худаш визнає, що в таку схему не вписувалися шляхетські особові назви, які вже у XV – XVI ст. іноді „мали основні ознаки прізвищ”. Схоже, що цей дослідник, попри політико-юридичну спрямованість його теорії прізвищ, схилився до думки, що шляхтичі, а у XVIII козацька старшина усе ж мали прізвища („Про стабільність українських прізвищ можна говорити лише стосовно української шляхти, а з XVIII ст. – новоспеченого дворянства”)⁵⁸.

Таким чином, запропонована М.Худашем теорія виникнення українських прізвищ враховує як лінгвістичні, так і позалінгвістичні аспекти їх історичного формування та розвитку. Впадає в очі, що названий автор схильний оцінювати антропонімійні факти та процеси минулого з поправкою на відносно пізній регулюючий вплив держави у сфері офіційного вживання особових назв, насамперед адміністративно-юридичній практиці, завдяки чому став торжествувати принцип незмінності і спадковості прізвищ.

Можна стверджувати, що такий підхід до розгляду антропонімійної ситуації в Україні XIV – XVIII ст. має певні вразливі місця. Якщо строго дотримуватися постулату, згідно з яким прізвища своєю появою завдячують законодавчому унормуванню особових назв, то доведеться визнати, що до початку XIX ст. в Україні не існувало прізвищ. Тим часом і сам М.Худаш не готовий до такого радикального висновку, оскільки змушений визнати факт стабільності прізвищ насамперед у шляхетському середовищі.

Потрібно зазначити, що хоча відповідні шляхетські особові назви справді мали риси, які відповідають сучасним уявленням про незмінність і спадковість прізвищ, однак подібні прояви антропонімійного процесу не були тотальні й незворотні, оскільки впродовж XV – XVII ст. не припинявся процес відпарошення родових гілок шляхти, що відповідним чином відображалось в особових назвах. Не можна нехтувати і тим, що існував неоднаковий механізм успадкування шляхетських родових назв представниками чоловічої та жіночої статі, а в юридичних документах могли вживатися різні варіанти ідентифікації однієї і тієї ж особи.

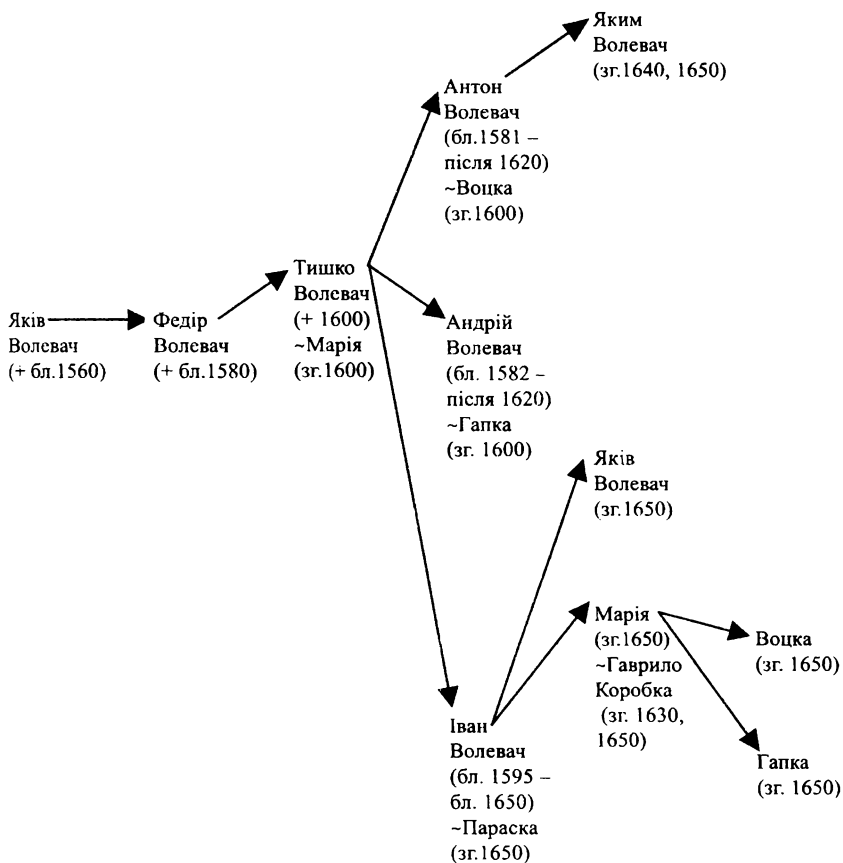
⁵⁸ *Худаш М.Л.* Зазнач. праця. – С. 93-100.

Так, в одному позові до Володимирського земського суду в справі про потрапу сіножаті (жовтень 1600 р.), дружину позивача – шляхтича Матіяша Іваницького ідентифіковано, по-перше, за розгорнутим описовим окресленням, що побудоване за такою схемою: титул + церковно-календарне ім'я в народній адаптованій формі + іменування по батькові від його родового прізвища + вказівка на ім'я та прізвище померлого чоловіка + іменування за ім'ям і прізвищем другого чоловіка в прикметниковій формі жіночого роду (уроженое кнжны Маруши Курцевичовны, позосталое малжонки зошлого Криштофа Мешковскогo, а теперешнее Матияшовое Иваницкое⁵⁹). Як видно, дружина М.Іваницького успадкувала прізвище батька *Курцевич* у видозміненій, власне патронімічній формі – *Курцевичівна*, а також набула кілька ідентифікаційних окреслень через свої одруження. По друге, ця особа фігурує в даному документі також тільки за титулом „пані” та прізвищем свого другого чоловіка: „пани Иваницкая”, що можна розцінити як прояв варіативності окремих елементів тогочасної антропонімічної системи. Подібне спостерігається і в тому, як ідентифіковано шляхтичавідповідача у цій судовій справі: в одному випадку його записано як Іван Гнівош Овлучимський, а в іншому – Іван Гнівошович Овлучимський (пана Ивана Гневоша Овлучимскогo; уроженому Иванови Гневошовичови Овлучимскому⁵⁹).

Подібні приклади, яких можна навести чимало, виразно вказують на те, що на початку XVII ст. навіть представники привілейованого соціального стану не підлягали однаковим і повністю уніфікованим правилам щодо вживання особових назв. Водночас, як зазначалося, шляхетські родові назви передавалися з покоління в покоління. Причому в XVI – XVII ст. риси стабільності особових назв, що виконували функції прізвищ, проявлялися не тільки в шляхетському середовищі. Свідченням цього може бути, приміром, така генеалогічна схема козацького роду Волевачів*:

⁵⁹ Судовий позов І.Овлучимському у справі за скаргою М.Іваницького та М.Курцевичівни Іваницької, 23.X 1600 // ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 157-157 зв.

* Ця схема базується, зокрема, на даних заповіту, який 8 серпня 1600 р. склав „Гишко Федоровичъ Волевачъ, обыватель и козакъ чигринский» та заповіту, що його 2 листопада 1650 р. зробив „Ивань Тихоновичъ Волявачъ, обозній воиска

Як видно з наведеної схеми, представники роду Волевачів по чоловічій лінії зберігали свою родову назву принаймні впродовж п'яти поколінь – приблизно з середини XVI до середини XVII ст. (протягом цього часу вони неодноразово фігурували як Волевачі в різних юридичних документах). Отже, даний козацький рід у цьому відношенні нічим не відрізнявся від типових шляхетських родів.

Запорозжского, обиватель чиеринській” (Каманин И.М. Материали по истории казацкого землевладения (1494-1668). – С. 13-15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650 – Арк. 1-2 зв.).

На наш погляд, при вивченні українських прізвищ періоду, який розглядається, важливо не тільки з'ясувати те, чи проходять відповідні особові назви стадію спадкового уживання, що, до речі, далеко не завжди вдається простежити за джерелами. Не менш важливо встановити, чи виконують вони загальну ідентифікаційну функцію стосовно особи (тобто безвідносно до ситуативних якісних характеристик останньої) в різних сферах публічного життя суспільства і держави: адміністративній, юридичній, політико-правовій, конфесійній тощо. Адже саме завдяки такій функції ототожнення ці особові назви ставали прізвищами, власне набували історичної форми прізвищ.

Звісно, що для того, щоб у кожному конкретному випадку з'ясувати, який компонент антропонімійної системи є прізвищем, а який – тільки загальною назвою, потрібно застосовувати спеціальні методи дослідження й диференційовано підходити до використання джерел. Адже залежно від виду і характеру цих джерел антропонімійний матеріал може мати різне інформаційне навантаження. Наприклад, переліки ремісників статистичного характеру у поборових реєстрах* дають набагато вужчий зріз антропонімійних фактів, аніж, наприклад, заповіти або угоди купівлі-продажу нерухомого та рухомого майна, головні фігуранти яких вдавалися до самоідентифікації.

Як вважають деякі дослідники, з'ясувати в кожному конкретному випадку, де в джерелах особова назва, а де апелятивне

* Певне уявлення про такого роду джерела дає, зокрема, перелік „Ремісників, які мешкають в убогих халупах”, наявний у поборовому реєстрі 1576 р. містечка Красилова: чоботар, дуботовк, коваль, кушнір, кушнір, Ганок ситник, кравець (ЦДІАУК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 631), а також перелік з поборового реєстру 1576 р. міста Дубна, озаглавлений „Ремісники, які мають городи при вуличних будинках”: Дмитро швець, Івашко Жилич швець, Васько кравець, Лазор бондар, Савка дуботовк, Яцько коваль, Лук'ян римар, Петраш бондар, Роман шаповал, Стецько слюсар, Пархом кушнір, Олексій коваль, Тит бондар, Іванюта ситник, Мицько різник, Єсько пекар, Петрик швець, сідляр, коваль, дуботовк, воскобійник, постригач, кравчик, Стецько сумник, чоботар, котляр, швець (ЦДІАУК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 618 зв.). Неважко переконатися, що іменування на кшталт „бондар”, „коваль”, „слюсар” – це не власні назви, а означення за професією, про що виразно свідчать і відповідні заголовки даних документів. Як видно, така апелятивна лексика виступає або самостійно, або в певному поєднанні з особовими назвами.

окреслення – не тільки зайвий клопіт, а й, мовляв, шкідлива річ, оскільки подібна деталізація призводить до термінологічної нестабільності („застосування цього принципу вимагало б попереднього встановлення характеру кожного такого іменування, тобто елемента дослідження, а сумарно за такої практики довелось б застосовувати цілу класифікаційну схему, що абсолютно не сприяло б термінологічній стабільності ні в антропоніміці, ні в мовній дійсності”)⁶⁰.

Отже, у вкладному записі в Євангелії А.Бут подав про свою особу такі відомості: „Бут Антон Конашевич, козак Війська Запорозького”. Якщо розглядати дане ідентифікаційне окреслення як модель антропонімійної системи з певною структурою, то що являє собою перший структурний компонент цієї системи, представлений лексемою „Бут”? Чи не конкретна це вказівка на рід заняття, яким, можливо, А.Бут заробляв собі на хліб? Адже відомо, що в XVII ст. „бутом” називали перекладача⁶¹. Хоча джерела не дають можливості з’ясувати, як саме названий запорозький козак набув іменування „Бут” (наприклад, воно перейшло до нього в спадок від батька, котрий був „бутом”, або виникло як козацьке прізвище), однак існують підстави стверджувати, що в даному випадку не йдеться про певне заняття або професію. У цьому переконує текстуальний фрагмент, пов’язаний з особою А.Бута, наявний в договорі, що його 8 червня 1630 р. під Переяславом уклали представники запорозької старшини з С.Конецьпольським: „товариство Війська Зап[орозького] Й[ого] К[оролівської] М[илості], яке на цей час є під регіментом Антона Бута”⁶².

Як видно, слово „Бут” в цьому політико-правовому документі вжите з метою офіційної ідентифікації особи запорозького гетьмана. Дана обставина виразно сигналізує про те, що „Бут” не апелював, а особова назва, котра виконує функцію прізвища. Цю думку вочевидь підтверджує й той факт, що, як зазначалося, в моделі антропонімійної системи, на котру при ідентифікації власної особи неявно спирався козак – дарувальник Євангелія чигиринській церкві, слово „Бут” фігурує на передньому плані. Як можна судити з тогочасного

⁶⁰ Худаш М.Л. Зазнач. праця. – С. 99.

⁶¹ Остап Р.І. До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С. 532.

⁶² Польсько-запорозька угода 1630 р. // Кулиш П.А. Матеріали для історії воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 309.

антропонімійного матеріалу, така структурна побудова багатокомпонентного іменування, в якому, отже, першим елементом виступає апелятив, навряд чи була можлива.

Другий структурний елемент іменування, що його навів автор вкладного запису в Євангелії, не викликає жодних сумнівів: Антон – це, безперечно, його церковно-календарне ім'я. Цілком зрозуміла і кінцівка цього іменування: „козак Війська Запорозького”, що являє собою описове апелятивне іменування за станово-корпоративною належністю. Прикметно, що в даному випадку інституційну назву Війська Запорозького подано в скороченому варіанті порівняно з усталеною її формою, на яку зазвичай спиралася запорозька канцелярія в офіційному листуванні. Йдеться про опущення А.Бутом змістової прив'язки Війська Запорозького до політичної системи Речі Посполитої: „його королівської милості”. Пояснювалося це як особистісним характером вкладного запису А.Бута, що не вимагало дотримуватися політично вивіреного „протоколу”, так і тим, що інституційна назва в самодостатній, суверенно забарвленій формі – „Військо Запорозьке” була міцно закорінена в „масовій” свідомості козацького загалу. Недарма навіть на надгробках козаків, які загинули на війні, причому на „королівській послuzі”, можна було прочитати наведену вище питомо козацьку назву їхнього Війська як політичного інституту.

У цьому переконує фрагмент напису 1611 р. на шиферному надгробку, що його знайшли учасники архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом доктора історичних наук Г.Ю.Івакіна під час археологічних досліджень території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря 1996 – 1999 рр. В уцілілому фрагменті епітафії, яка вирізьблена на шиферному надгробку (вірогідно його виготовлено з плити, що ними в давньоруські часи було вимощено підлогу храму), йдеться про смерть якогось „козака Війська Запорозького”, котрий 1611 р. поліг під Курськом, перебуваючи в Московській державі „на королівській послuzі” („козак воиска запорозкого і убит на послuze кр є мл... в москве под кгурском року х а і [1611]”)⁶³. Привертає увагу те, що

⁶³ Надгробна плита з поховання запорозького козака на території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1611 // Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. ДІАЗ „СК”. – КН 636 А 206.

деякі компоненти даної епітафії близькі до змістових кліше, які зустрічаються в текстах надгробних написів московських ратників часів Смути. Йдеться про зазначення в подібних написах обставин смерті особи як воїна (убиен бысть»), загибелі на царській службі, а також місця, де застала смерть. Приміром, напис на надгробку князя Юрія Юрійовича Мещерського повідомляв, що його вбито 1607 р. „на государеве службе под Калугою”. Подібні збіги в епітафіях колишніх підданих московського царя та запорожців – підданих польського короля напевно були випадкові. Їх появі могли посприяти спільні для обох категорій убитих обставини загибелі під час воєнних дій, котрі тлумачилися як служба своєму государю. А проте у спеціальній літературі існує думка, що потреба в зазначених вище уточнюючих формулах зумовлювалася насамперед тим, що смерть далеко від дому викликала підозру і могла стати певною перепороною до поховання та поминання за християнським звичаєм⁶⁴. Утім, із подібного тлумачення незрозуміло, як той чи інший напис на надмогильній плиті міг усувати перепони до християнського поховання.

Неважко здогадатися, що назва „Коношевич” у вкладному записі, який розглядається, утворилася від власного імені батька Антона (якого звали Конош) за допомогою патронімічного суфікса -евич. Однак чи можна стверджувати, що *Коношевич* – це пряма назва Антона по батькові? Можливо це прізвище в тогочасному розумінні? З огляду на модель сучасної трійменної української антропонімічної системи (власне ім'я + назва по батькові + прізвище) це, вочевидь, мала б бути назва по батькові.

А проте існують джерельні дані, які дають стосовно цього дещо іншу вказівку. Йдеться про підпис запорозького листа, якого в червні 1630 р. отримав С.Конецьпольський: „Антон Конашевич, старший з Військом Й[ого] к[оролівської] м[илості] Запорозьким”⁶⁵. Із наведеного підпису випливає, що додана до церковно-календарного імені *Антон* патронімічна назва *Конашевич* виконує функцію ідентифікації особи запорозького гетьмана в межах офіційної титула-

⁶⁴ *Беляев Л.А.* Русское средневековое надгробие: Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII – XVII вв. – М., 1996. – С. 225.

⁶⁵ А.Конашевич до С.Конецьпольського, до 8.VI 1630 // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 348.

тури Війська Запорозького як політичного інституту. Це вочевидь означає, що в даному документі *Конашевич* – не пряма назва по батькові, а історична форма прізвища.

Таким чином, розгляд вкладного запису А.Бути в Євангелії із залученням додаткової інформації про його особу засвідчив наявність в іменуванні *Бут Антон Коношевич, козак Війська Запорозького* двох компонентів, які мали потенціал тогочасного прізвища. З одного боку, це утворена від апелятива особова назва *Бут*, що пройшла, отже, стадію антропонімізації, а з іншого боку – патронімічна особова назва *Конашевич*. Причому за певних обставин названі компоненти іменування по чергово виступали в ролі історичного прізвища. Така їхня рухливість, безперечно, свідчила про неусталеність антропонімічної системи, що витворювалася в козацькому середовищі.

Утім, не можна сказати напевне, чи в зазначеному вкладному записі у Євангелії особові назви *Бут* та *Конашевич* мали однакове змістове навантаження (як історичні прізвища виконували функцію ототожнення особи), чи остання з цих назв була тільки іменуванням по батькові. Прикметно, що подібна тричленна антропонімічна модель іменування, доповнена апелятивним описом, іноді зустрічається в підписах запорозьких листів: „Дмитро Богданович Барабаш, старший з усім Військом Запорозьким; Дмитро Богданович Барабаш, гетьман з усім рицарством Війська його королівської милості Запорозького”⁶⁶. Не виключено, що політико-інституційний офіціоз, яким вирізнялися ці підписи, зумовлював те, що гетьман ідентифікував свою особу своєрідним подвійним прізвищем, першим елементом якого був патронім *Богданович*, а другим – утворена від апелятива особова назва *Барабаш* *.

Таким чином, встановлення особи дарувальника Євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці – Антон Конашевич Бут дало можливість позбутися історіографічного непорозуміння стосовно так

⁶⁶ Д.Барабаш до старшого над переяславськими козаками, 7.III 1617 // *Антонович В.* Неизвестный доселе гетман и его приказ. – У кн.: Киевская старина, 1883. – Т. 6. – Май. – С. 145; Д.Барабаш до Сигизмунда III, 31.V 1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051. – S. 176 zw.

* Серед значень слова „барабаш”, є, зокрема, такі: „бродяга”, „волоцюга”, „зайда” // *Осташ П.І.* До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника”. – С. 528.

званого Євангелія П.Сагайдачного, що спричинило появу невірних тверджень про біографію П.Конашевича-Сагайдачного. Вже сам факт цього церковного дару можна розцінити як характеристичний прояв духовних цінностей та соціокультурних уявлень, що мали місце в козацькому середовищі перших десятиліть XVII ст. Причому це стосувалося не тільки особистісного сприйняття, а й ширшого горизонту корпоративних орієнтацій політичної та релігійної свідомості козаків, адже у Війську Запорозькому іноді практикувалися акти колективного дарування Євангелія конкретному храму⁶⁷.

Документ, про який йдеться, дає культурно-історичний зріз фактів, які важливі також для дослідників тогочасної української палеографії та мови. Для тих, хто вивчає історію книги, а також мистецтвознавців, не менш значущим є зроблене завдяки А.Буту оздоблення обкладинки Євангелія. Все це дає підстави стверджувати, що подароване А.Бутом Євангеліє чигиринській церкві Пречистої Богородиці є важливим джерелом для науки, а також цінною пам'яткою вітчизняної культурно-історичної спадщини.

Розгляд вкладного запису А.Бута в Євангелії з урахуванням інших документів, пов'язаних із цією особою, певною мірою пролив світло на особливості тогочасної української антропонімійної системи з поправкою на козацький соціальний фактор. Завдяки цьому вдалося не тільки констатувати патронімічний механізм утворення іменування цього запорожця „Конашевич”, а й з'ясувати, що останнє, а також утворена від апелятива особова назва „бут” за певних обставин реально виконували функцію тогочасного прізвища. Встановлений факт ідентифікації особи А.Бута (який досяг у Війську Запорозькому вершини службової та політичної кар'єри) через таке подвійне прізвище дає можливість, зокрема, чіткіше розставити акценти в питанні про історичну форму прізвища, що її мав запорозький гетьман П.Конашевич-Сагайдачний.

3. Чому *Конашевич-Сагайдачний* та шляхтич

До слабо вивчених і водночас дискусійних питань, що здавна викликали гострі суперечки серед істориків, належать ті, які стосуються з'ясування прізвища, кола близьких родичів і, особливо,

⁶⁷ Докладніше див.: *Сас П.М.* Зародження проправославної політики Війська Запорозького // *Запорозька старовина*. – Київ; Запоріжжя, 2003. – С. 58-63.

станового походження П.Сагайдачного. Розглянемо ці питання, спираючись на свідчення джерел, а також спостереження і висновки, зроблені нами у попередніх параграфах.

Прізвище гетьмана

У спеціальній літературі давно висловлено припущення, що патронімічну назву *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного утворено від власного імені його батька Конон. Уже М.Максимович, якому вдалося ознайомитися з поминальним записом роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, припустив, що цей запорозький гетьман був сином „самбірського шляхтича Конона або Коноша Сагайдачного”⁶⁸. Пізніше В.Антонович на розвиток цієї думки зазначив, що *Конашевич* – це не що інше, як назва по батькові П.Сагайдачного: „Петро Сагайдачний, православний дворянин, родом із Самбора в Червоній Русі, був сином Конона (за тогочасною вимовою – Конаша) Сагайдачного, звідки й походить його по батькові Конашевич, яке зазвичай приймають за родову його назву („фамильное его прозвание”)”⁶⁹.

На аналогічних позиціях у цьому питанні стояв і Д.Яворницький, який, зокрема, писав: „Батько Сагайдачного – шляхтич православної віри, на ймення Конон або, по-малоросійськи, Конаш. Звідси й Конашевич означає по батькові, а не подвійне прізвище, як гадали деякі з наших істориків і писали „гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний” чи навіть просто „гетьман Конашевич”⁷⁰.

Істотне уточнення в цю версію вніс О.Чайковський. Він також вважав, що „батько Сагайдачного був православний шляхтич по імені Конон, звідки і назва Конашевич”. Проте, цей автор слушно назвав помилковою думку про Конона Сагайдачного як батька П.Сагайдачного, оскільки „ім’я Сагайдачний надали гетьманови козаки”⁷¹.

Проведене нами дослідження переконує, що історіографічна версія, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Конашевича-Са-

⁶⁸ Максимович М.А. Собрание сочинений. – С. 350, прим. 1, 358.

⁶⁹ Антонович В.Б., Бец В.А. Указ. раб. – Вып. 1. – С. 1.

⁷⁰ Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 27.

⁷¹ Чайковський О. Початки гетьмановання Петра Конашевича Сагайдачного // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Львів, 1906. – С. 250.

гайдачного утворено від власного імені його батька, узгоджується з реальним механізмом творення та політико-правового функціонування історичного прізвища-патроніма, що окреслений на прикладі антропонімійного матеріалу, пов'язаного з особою А. Бута.

Отже, виходячи з того, що П.Сагайдачний та А.Бут мали батьків на ім'я Конон (Конош, Конаш, Кунаш), а вкладний запис А.Бута у Євангелії переконливо засвідчив: патронімічна назва *Конашевич* в його іменуванні утворилася саме від власного імені батька за допомогою патронімічного суфіксального форманта *-евич*, то було б вельми необачно стверджувати, що назва *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного з'явилася якось по-іншому. Навпаки, все це виразно сигналізує про те, що зазначені патроніми в іменуванні обох цих козаків / гетьманів утворилися за одним і тим самим принципом. Встановленим фактом є те, що П.Сагайдачний підписував документи як *Конашевич* (*Кунашевич*), тобто даний патронім набув форми історичного прізвища.

Звідси випливає, що саме це ідентифікаційне окреслення, котре пов'язане з родовим началом, П.Сагайдачний розглядав стосовно своєї персони як найбільш адекватне, легітимне та соціально престижне. Причому патронімічне прізвище запорозького гетьмана *Конашевич* увійшло, як можна припустити, в русло спадкового уживання в його роді. Адже в університетській метриці Замойської академії за 1618 / 1619 академічний рік є запис про Лукаша *Конашевича*, батька якого звали *Петром* – очевидно сина П.Сагайдачного (детальніше про це йтиметься у розділі III).

Як зазначалося, П.*Конашевича* стали називати *Сагайдачним* на Запорозжі. Навряд чи можна сумніватися, що це іменування виникло як прізвисько. А проте нині неможливо достеменно з'ясувати, за яких обставин і через що П.*Конашевича* прозвали *Сагайдачним*. В історіографії, очевидно, небезпідставно стверджується, що іменування „*Сагайдачний*” походить від слова „*сагайдак*”, яке означало озброєння та спорядження воїна-лучника.

Складається враження, що наприкінці свого життя П.Сагайдачний в особливо урочистих випадках волів підписуватися подвійним прізвищем. На це вказує вкладний напис на срібному із позолотою

напрестольному хресті*, прикрашеному камінням з гірського кришталю**, що його гетьман 1622 р. подарував церкві Святого Богоявлення київського Братського монастиря: „року а х̄к в [1622] надал сей крестъ раб божии петръ конашевич сагайдачныи гетьман воиска его км̄ запорозского до церкви светого богоявления господна в домъ братскии на отпушение гриховъ своихъ. кс”⁷².

Текст цього напису, що вигравірувано півустановом на зворотній стороні хреста, вочевидь склав сам П.Сагайдачний (напевно за відомістю, або ж і певною участю якоїсь духовної особи) незадовго до смерті. Як можна перекоонатися, наявне в ньому іменування П.Сагайдачного складається з церковно-календарного імені + першого компонента прізвища, утвореного патронімічним способом від імені батька + другого компонента прізвища, утвореного від прізвиська + поширеного опису титулатури запорозького гетьмана (Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська Його К[оролівської] М[илості] Запорозького).

Привертає увагу те, що наведений вище вкладний запис завершують дві літери кс, які вигравірувані в останньому рядку з від-

* У ж. „Русский инвалид” за 1898 р. було опубліковано статтю „Реліквії першого кадетського корпусу”, в якій, серед іншого, подано доволі каламутне повідомлення про наявність у церкві першого кадетського корпусу в Петербурзі двох хрестів „литого срібла”, що були „піднесені Петру Конашевичу-Сагайдачному”. О.Лазаревський, який навів у „Киевской старине” це повідомлення, цілком слушно ставив питання про те, що його автор мусив би подати додаткову уточнюючу інформацію, на основі якої можна було б судити, чи справді хрести були „піднесені” П.Сагайдачному; хто саме зробив цей дар; звідки хрести надійшли до церкви кадетського корпусу (А.Л. [Лазаревський А.] Кресты гетмана Сагайдачного // Киевская старина, 1898. – Т. 61. – № 4-6. – С. 7). Звісно, що не маючи принаймні таких мінімальних даних щодо історії цих хрестів, неможливо відповісти на питання, чи справді вони мали хоч якесь відношення до запорозького гетьмана. Єдине, що не викликає сумніву стосовно зазначеної статті в „Русском инвалиде» – це існування в певних освічених колах Російської імперії кінця XIX ст. достатньо стійкого інтересу до історичної постаті П.Сагайдачного.

** Подібні напрестольні хрести коштували досить дорого. Як впливає з перебіку речей, пограбованих у священника з м. Троянівців „крест великии злотистыи сребныи с пѣтма камєнии туркусами (бірюза. – П.С.), а також хрест меншого розміру із срібним ланцюжком були куплені господарем за 4 копи литовських грошей (Скарга О.Оличанки Вороніної на Я.Збаразького, 16.VII 1590. – Арк. 12).

⁷² Національний музей історії України. – № РДМ – 1795. КВ. 20492.

ступом від останнього слова „своихъ” приблизно на пів корпусу графеми ъ. Судячи з таких особливостей розміщення криптоніма *кс*, за ним криється не ім'я гравера, а автора вкладного запису – „Конашевич Сагайдачний”.

Прикметно, що зображення герба П.Сагайдачного на гравюрі з книги К.Саковича також має ініціали *к* та *с*, а окрім того – *п* (Петро). Що ж до підпису до портрета запорозького гетьмана у верхній частині цієї гравюри, то він повністю збігається з відповідним ідентифікаційним формулюванням, наявним у його вкладному записі на напрестольному хресті. Зазначене формулювання фігурує також в поминальному записі роду П.Сагайдачного у синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (перед ним додано тільки побожно-шанобливе визначення „благочестивий муж” та етикетний титул „пан”).

Як видно, „примірювання” П.Сагайдачного наприкінці свого життя до подвійного прізвища – Конашевич Сагайдачний означало певну тенденцію в ідентифікації його особи у публічній сфері. Ця тенденція була закріплена в писемних пам'ятках одразу по його смерті, свідченням чого стали названі вище джерельні фіксації обох компонентів його прізвища (прикметно, що Петром Конашевичем (Кунашевичем) Сагайдачним запорозького гетьмана названо в універсалі Сигізмунда III від 23 липня 1619 р., який буде детальніше розглянутий нижче). Усе це вплинуло на історіографічні уявлення пізнішого часу про іменування запорозького гетьмана у формі Петро Конашевич-Сагайдачний.

В історіографії існує версія Б.Барвінського, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного – це прізвисько, утворене від власного імені якогось його віддаленого предка, тоді як його родове прізвище – *Попель*, що його мали представники шляхетського роду Конашевичів-Попелів. Звісно, що така версія суперечить даним поминального запису роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, згідно з яким після імені Петра, котре відкриває цей запис, подано ім'я Конон. За ознакою такого структурного розміщення в названому джерелі *Конон* – це ім'я батька запорозького гетьмана. Даний поминальний запис, що його, безсумнівно, ретельно, точно і повно зробили ченці київського Михайлівського Золотоверхого монастиря вже по смерті славетного

гетьмана на виконання його волі, Б.Барвінський розцінив як ненадійне джерело тільки на тій підставі, що по-перше, він особисто не помітив доказів належності імені *Конан* батькові П.Сагайдачного, по-друге – виявив у поминальному записі імена деякого з тих, хто не були родичами запорозького полководця. Причому Б.Барвінського чомусь зовсім не бентежило*, що в записі, який спеціально зроблено для поминання померлих родичів у церкві, не згадано імен тих осіб, яких цей автор волів вважати батьками П.Сагайдачного.

Хоча Б.Барвінський опрацював великий масив перемишльських гродських і земських актів XV – XVI ст., йому довелося визнати, що по суті не існує жодних документальних доказів належності П.Сагайдачного до шляхетського роду Конашевичів-Попелів, більше того – у зазначених актах в останні два десятиліття XVI ст. немає згадок про "яких небудь „Конашевичів”. А проте, щоб пов'язати П.Сагайдачного „не лише хронологічно, але й генеалогічно з віткою Конашевичів-Попелів та вважати його сином одного з синів Васька, згідно Захара-Занька Кунашовичів”, Б.Барвінський щонайменше на кільканадцять років зробив запорозького гетьмана старшим порівняно з його справжнім віком: відніс час його народження до „1560-их, чи може коло 1570-го р.”⁷³ (питання про час народження П.Сагайдачного буде розглянуто у розділі II).

Таким чином, переймаючись доведенням шляхетського походження П.Сагайдачного, Б.Барвінський пішов явно хибним шляхом,

* Прикладом того, як Б.Барвінський адаптував до потреб своєї дослідницької версії дані джерел, може бути розширювальне тлумачення ним повідомлення Й.Єрлича про те, що П.Сагайдачний – шляхтич „od Samboru”: „На мою думку належить вислів Єрлича перекладати таки зовсім дослівно, а саме „від Самбора”, бо в ньому добачую тільки загальну вказівку на напрям, відки походив гетьман, навіть без докладнішого означення околиці. Може воно отже значити: „на північ” або „на південь”, „на схід” або „на захід”, або напр. „на південний схід”, „на південний захід” від Самбора і т.д., не означаючи навіть доконче самої Самбірщини, а напр. Дрогобиччину, котра належить до „Підгірських перемиських країв”, де по словам Саковича, мав уродитися гетьман”. Таке тлумачення даного джерела мало для Б.Барвінського прикладне значення: „означення Єрлича „od Samboru” можна приложити добре до родових гнізд Кунашовичів-Попелів, а саме до села Попелів під Дрогобичем і Котова, зачислюваного... то до Дрогобиччини, то до Самбірщини” (Б.Барвінський. Зазнач. праця. – С. 32, 121).

⁷³ Барвінський Б. Зазнач. праця. – С. 29, 30, 128, 130, 133.

шукаючи родові корені запорозького гетьмана серед тих представників шляхетства Перемишльщини, в іменуванні яких було „прізвисько” *Конашевич*.

Близькі родичі: спостереження над синодиком

Спираючись на зроблені вище спостереження щодо генеалогії П.Сагайдачного, спробуємо узагальнити наше знання у цій сфері. Водночас дещо перефокусуємо дослідницький інструментарій – як на з’ясування джерельної вартості відповідних даних писемних пам’яток, так і, наскільки це можливо, на пошук більш широкого кола вірогідних близьких родичів запорозького гетьмана. В даному разі зосередимося на розгляді потрібного нам запису у синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (як зазначалося, ця пам’ятка датується кінцем XVI – першою половиною XVII ст.). Оскільки імена вірогідних родичів П.Сагайдачного у тексті його поминального запису в названому синодику окреслені, вочевидь, з документальною точністю, то для зручності та наочності ще раз наведемо цей текст:

„Року 1622, април 10 дня. Блачтївый моуж, пїъ Петръ Конашевич Сагайдачный, гетманъ войска Его К̄р̄ м̄л̄ Запорозского, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своєм простеръ нозѣ свои... Помяни Г̄и д̄ща рабѣ своих: Петра, Конона, Елисея [Казновског̄]* Іакова [Бородавка Неродич]** гетмана.

Помяни Г̄ди оусопшія рабы твоея Інокінъ Макрины, Феодосіи, Стефана, Михайла, Гаврила, Пелагіи.

Наоума, Іоанна, Евдокію, Марію, Анастасію, іерея Феодора, Параскевію, іереа Михайла”.

Насамперед зазначимо, що є всі підстави розцінити даний джерельний текст як цілком надійне джерело. Йдеться, отже, про поминальний запис померлих родичів у монастирському синодику. Особи, які робили цей запис, а ними, вочевидь, були ченці Михайлівського Золотоверхого монастиря, навряд чи могли щодо даного запису переслідувати якісь корисливі мотиви або таємні політичні

* Приписка справа на полях.

** Приписка зліва на полях.

цілі. Судячи з усього, його зробили під контролем вищої духовної влади. Адже йшлося про внесення до синодика поминального запису згідно з посмертною волею публічно відомого, з високим політичним статусом покійного, котрий за життя розпорядився померти у церкві себе, своїх померлих родичів та деяких інших осіб. Причому П.Сагайдачний заслужив неабиякий авторитет серед православного духовенства, оскільки був ревним поборником інтересів Православної церкви, посприяв відновленню її ієрархії, прославився як щедрий жертводавець, тісно контактував з чільними представниками духовенства, в тому числі київським православним митрополитом Іовом Борецьким, котрий по смерті гетьмана мав опікуватися над його вдовою та „повинними”.

Зазначена обставина, а також той факт, що преамбула поминального запису („Блачѣивый моуж, пнѣ Петръ Конашевич Сагайдачный, гетманъ войска Его Кр̄ мл̄ Запорозского, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простеръ нозѣ свои”) нагадує зразок ораторсько-проповідницької прози з виразним акцентом на темі громадянського служіння (цим даний запис відрізняється від інших поминальних записів синодика), сигналізує про високу ймовірність прямої причетності до його складення самого Іова Борецького. Все це вказує на те, що у тексті поминального запису П.Сагайдачного та його роду вочевидь не могло бути якихось випадкових прізвищ, а також навмисних перекручень.

Як зазначалося, з огляду на те, що одразу після імені новопреставленого Петра записано Конона, с вагомі підстави вбачати в останньому батька гетьмана, що, відповідно, робить зрозумілим механізм виникнення прізвища *Конашевич*, яке утворилося від власного імені Конон (варіант – Конаш) за допомогою суфіксального форманта патронімічного типу –*евич*. Таким чином, у ролі родового прізвища П.Сагайдачного аж ніяк не могло виступати *Конашевич*, а, тим паче – *Сагайдачний*, що виникло від даного козаками прізвиська.

Документ, який розглядається, дає поживу для деяких міркувань стосовно того, яким могло бути родове прізвище запорозького гетьмана. Можна припустити, що на початку поминального запису були зафіксовані імена представників принаймні двох-трьох поколінь роду за схемою: син – батько – дід (або ж дядько). Тобто, після імені новопреставленого Петра в переліку йшли його найближчі

родичі по батьківській лінії: власне батько Конон, а також дід (можливо, дядько) Єлисей. Приписка на полях синодика подає прізвище Єлисея – *Казновський*. Отже, якщо Єлисей Казновський був дідом або дядьком П.Сагайдачного по лінії батька, то усі перелічені особи напевно могли бути *Казновські*.

А проте цілковитої впевненості у тому, що *Казновські* виступало спадковим прізвищем у роді П.Сагайдачного, немає. Адже залишається невідомим, чи було для Єлисея Казновського його прізвище спадковим. Не можна виключити, що насправді воно утворилося від якогось топоніма. Це міг бути й апелятив (загальна назва), який вказував на конкретне заняття цієї особи, або ж якимось атрибутивне окреслення. Наприклад, *Казновський* могло утворитися від таких польських слів, як, наприклад, *kazanie* – проповідь, повчання; (тогочасний український відповідник: *kázanь* – слово, промова, проповідь)⁷⁴; *kaznodzieja* – проповідник; *kaźń* – кара, тортури; строгість; тюрма.

Список осіб першого ряду, яких належало поминати, завершує Яків Нерода Бородавка. Невідомо, чи П.Сагайдачний сам передбачив такий порядок поминання. Приміром, через гризоти сумління за свою роль у страті Я.Бородавки, він міг розпорядитися включити ім'я згубленого гетьмана поряд із своїми найближчими родичами. А проте записати Я.Бородавку четвертим після Петра, Конона та Єлисея могли на власний розсуд і ченці Михайлівського Золотоверхого монастиря, керуючись суто формальною логікою та християнською етикою: включений до поминального запису роду чужий не мусив стояти попереду родичів. Через це ім'я Я.Бородавки вони записали наприкінці списку імен найближчої чоловічої рідні П.Сагайдачного, які перелічені після ввідної рубрики „Помяни Гї̄ дї̄ша раб̄ь своїх”. Впадає в очі, що напроти хресного імені Я.Бородавки зроблено приписку на полях, у якій цілком вірно названо його прізвище та козацьке прізвисько. Зазначена обставина промовисто свідчить про вичерпну поінформованість того, хто робив відповідне уточнення. Водночас це підвищує довіру до його іще однієї уточнюючої приписки, у якій подано прізвище Єлисея: *Казновський*.

Після чоловічої рідні П.Сагайдачного по батьківській лінії, перелік якої завершив Я.Бородавка, поминальний список жіночої

⁷⁴ Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1908 – Т. 2. – С. 207.

рідні запорозького гетьмана розпочато вже після нової рубрикації „Помяни Гди оусопшія рабы твоея”. Першим у ньому фігурує ім'я черниці Мокрини (Макрини). Зважаючи на таке значуще ранжирування цієї особи в межах поминального запису, яка, отже, відкривала перелік жіночих імен, що їх належало поминати, а також була названа першою після розміщеного на передньому плані переліку представників чоловічої родової гілки по батькові з доданим до нього чужим, то, з великою долею вірогідності, це вказує на те, що йдеться про матір П.Сагайдачного.

Зроблене у поминальному записі уточнення щодо чернецького статусу Мокрини було невинновипадковим. Як зазначалося вище, це сповна узгоджується з практикою подібних записів у синодику, в якому, зазвичай, спеціально вирізняли духовних осіб. Звідси випливає, що світське ім'я матері запорозького гетьмана для нас залишається невідомим. Щодо інших імен, які названі у поминальному записі П.Сагайдачного та його роду, то, на даному етапі вивчення генеалогії запорозького гетьмана, ідентифікувати їх немає можливості.

Соціально-станове походження П.Сагайдачного

Наявна в історіографії тенденція щодо відведення ролі наріжного каменя „становому” негативно позначилася на об'єктивності висновків тих істориків, які відмовляли П.Сагайдачному в шляхетському походженні. Йдеться насамперед про А.Лукашевського, який категорично стояв на цій позиції, переплутавши батьків А.Бута з батьками П.Сагайдачного.

Попри те, що А.Лукашевський, безперечно, помилявся з визначенням осіб, які були батьками запорозького гетьмана, він навів чи не найвагоміші в історіографії докази стосовно принципової неможливості того, що П.Сагайдачний належав до шляхетського стану. Історик почерпнув свої аргументи з універсалу Сигізмунда III від 23 липня 1619 р., зверненого персонально до П.Сагайдачного. Згідно із цим документом, Сигізмунд III, зокрема, запевнив свого „поштового” адресата в королівській ласці, узяв під свій захист його самого, дружину й нащадків, наголосивши, що не допустить їх „нікому, жодній особі, ні в чому турбувати”⁷⁵.

⁷⁵ Універсал Сигізмунда III П.Сагайдачному, 23.VII 1619 // Киевская старина. – К., 1902. – Т. 79. – № 11, 12. Документы, известия, заметки. – С. 75.

Коментуючи цей універсал, А. Лукашевський зазначив, що якби П. Сагайдачний дійсно належав до шляхти, то зовсім не обов'язково було його брати під королівське покровительство, адже і без цього він перебував би під захистом прав, якими колективно користувалося шляхетство. А проте найважливішим, на думку історика, є те, що Сигізмунд III у своєму універсалі уникнув загальноприйнятого в ті часи етикетного звернення до представників шляхетського стану, в якому зазвичай фігурував титул „уроджений”. Натомість він використав стосовно персони П. Сагайдачного термін „поштивий”, що було формою звертання до „третіх осіб”⁷⁶.

Свого часу Б. Барвінський спробував спростувати наведені А. Лукашевським аргументи про нешляхетство П. Сагайдачного в такий спосіб: мовляв, Сигізмунд III назвав П. Сагайдачного „поштивим”, а не „уродженим” через банальний брак правдивих відомостей про запорозького гетьмана. Адже й представники польської політичної еліти, і шляхетський загал стояли на тому, що раз він „козак”, то, відповідно, не може бути шляхтичем („Собеський бачив в особі гетьмана Конашевича тільки „козака” й через те, як кожний шляхтич у Польщі, дивився на нього як на чоловіка простого походження”)⁷⁷.

Такі загальні міркування Б. Барвінського навряд чи переконливі. Адже в польських політичних колах вочевидь знали про наявність серед запорожців також і представників шляхти. В офіційній Варшаві було достатньо можливостей для збору достовірної інформації про запорозьких зверхників, у тому числі, як свідчать документи, через інститут королівських комісарів. Малоімовірно, що при королівському дворі не орієнтувалися, хто такий П. Сагайдачний (хоча б тому, що 1618 р. під час московської воєнної кампанії він зустрічався з королевичем Владиславом), а в канцелярії Сигізмунда III наосліп готували королівський універсал до нього, попередньо не з'ясувавши, як насправді належить його титулувати, або, приміром, напевне знаючи про шляхетське походження запорозького гетьмана, з якихось політичних міркувань відмовили йому в гідному шляхтича титулуванні.

Якщо це так, то чи справедливе твердження А. Лукашевського про те, що П. Сагайдачний не був шляхтичем? Щоб спробувати від-

⁷⁶ *Lukaszewski A. Op. cit. – S. 13.*

⁷⁷ *Барвінський Б. Ззнач. праця. – С. 141-142.*

повідісти на це питання, зосередимо свою увагу на такому його аспекті (що його порушив А. Лукашевський), як взаємозв'язок між фактом взяття королем „поштивого” П. Сагайдачного під свій політико-правовий захист та його реальною становою належністю.

Наведемо мовою оригіналу (польською) текст універсалу Сигізмунда III П. Сагайдачному, що його виявив у книгах Литовської метрики та опублікував 1902 р. у „Киевской старине” Ф. Д. Ніколайчик, а також подамо зроблений нами переклад зазначеного тексту на українську мову:

Zygmunt III z Bozey laski krol Polski etc. Oznaymuiemy tym listem naszym wszem wowec y koźdemu zosobna komu to wiedziec należy. Iż My, mając zaleconego uczciwego Piotra Kunaszewicza Saydacznego, starszego woiska Zaporozkiego y dzieła iego Rycerskie y sprawy wojenne, ktoremi sie nam y Synowi naszemu najasnieyszemu Władysławowi z woyskiem Zaporozkim w Moskwie na wielu mieiscach, przez nie mały czas mężnie y życzliwie nastugował, y to przed oczyma mając, że teraz we włosci woisko Zaporozkie a zwłaszcza tych, co się mianuią a nie są z woiska Zaporozkiego, hamuie y karze, drugim co zwycyli sie swowolnie przekradać, y pacta koronne z Cesarzem Tureckim psować na Czarne morze zabrania, y wszeliaką życzliwość y powolność z drugimi starzynnemi towarzyszymi swoiemi przeciwko nam y Rzeczy Pospolitey pokazuie. Tedy wdzięcznie to od niego przyimuiemy, y chcąc onemu łaskię naszą krolewską pokazac, nie tylko onego samego, ale iesliby za dopuszczeniem Bożym z swiata zszedł. Żonę y potomstwo iego, w obronie naszej mieć y iako onego za żywota, tak y onych po smierci iego nikomu żadney personie w niczym turbować nie dopuscimy. Na co ręką naszą podpisawszy sie, pieczęć koronną przyłożyć kazalismy. Dan w Warszawie dnia dwudziestego trzeciego M-ca Lipca roku Panskiego tysiąc szescsetnego dziewiętnastego, panowania krolewstw naszych Polskiego trzydziestego, a szwedzkiego dwudziestego szostego roku. Sigismundus Rex⁷⁸.

П Е Р Е К Л А Д

Сигізмунд III, з Божої ласки король польський та ін. Оголошуємо цим нашим листом усім загалом і кожному зокрема, кому те

⁷⁸ Лист-універсал Сигізмунда III П. Сагайдачному, 23.VII 1619 // Новый документ о Сагайдачном. – В изд.: Киевская старина, 1902. – Т. 79. – № 11, 12, октябрь. Документы, известия, заметки. – С. 75.

належить знати. Що Ми, маючи рекомендованого поштивого Петра Кунашевича Сагайдачного, старшого Війська Запорозького та його рицарські труди і воєнні діла, якими нам і нашому сину, найсвітлішому Владиславу, з Військом Запорозьким у Москві на багатьох місцях, впродовж чималого часу мужньо та зичливо служив і, маючи перед очима те, що і зараз, [він] приборкує і гамує на волості Військо Запорозьке, насамперед тих, котрі називають себе [так], однак [насправді] не є з Війська Запорозького; забороняє порушувати коронні договори з турецьким імператором іншим, які звикли свавільно прокрадатися на Чорне море, і засвідчує всіляку зичливість і слухняність з іншими своїми старовинними товаришами щодо нас та Речі Посполитої. Отже, з вдячністю те від нього приймаємо, і, бажаючи йому показати нашу королівську ласку, не тільки його самого, а й, якщо з Божого допущення пішов [би] зі світу, хочемо мати під нашим захистом його дружину та нащадків і, як його [самого] за життя, так і їх по його смерті не допустимо нікому, жодній особі, ні в чому турбувати. Про що, нашою рукою підписавши, звеліли прикласти коронну печатку.

Даний у Варшаві дня двадцять третього м-ця липня року Божого тисяча шістсот дев'ятнадцятого, володарювання королівств наших – польського тридцять другого, а шведського – двадцять шостого року.

Сигізмунд король.

Оцінюючи наданий Сигізмундом III П.Сагайдачному лист-універсал, потрібно взяти до уваги не тільки його формальний зміст, а й загальний політичний контекст, що зумовив появу зазначеного документа, а також особливості політичної мови останнього, спрямованої до адресата, котрий мав певний соціально-становий статус у суспільстві.

Отже, у своєму універсалі Сигізмунд III хвалив “старшого” Війська Запорозького за “рицарські труди і воєнні діла”, пов’язані з московським походом запорожців 1618 р., розцінюючи їх як послугу “нам і нашому сину, найсвітлішому Владиславу”. Більш конкретним у своїх хвалебних словах король був тоді, коли оцінював в універсалі поточну діяльність запорозького гетьмана. Сигізмунд III ставив йому в заслугу, що він жорстко контролює козаків на волості, ополчившись насамперед проти тих, хто самочинно покозачився і не

бажає покинути Військо Запорозьке. Король наголосив і на такому достоїнстві П.Сагайдачного – гетьмана, котрий переймається долею Вітчизни: його протидії свавільним морським походам запорожців, що спричиняють воєнну загрозу Речі Посполитій з боку Османської імперії. В універсалі наголошено також на „всілякій зичливості і слухняності”, яку щодо політичного режиму Речі Посполитої демонструє П.Сагайдачний зі своїми „добрими” „старовинними товаришами”, на відміну від „злих” і непокірних – свавільних козаків. За всі ці подвиги і добродійства, вчинені запорозьким гетьманом заради слави та добра польського королівського престолу і Речі Посполитої, Сигізмунд III запевнив свого поштового адресата у своїй ласці та взяв під королівський захист його самого, дружину і нащадків, пообіцявши, що не допустить їх “нікому, жодній особі, ні в чому турбувати”.

Судячи з усього, Сигізмунд III виходив з того, що для достойного винагородження П.Сагайдачного цілком достатньо буде виданого ним універсалу. Король, звісно, мав і певні важелі матеріального заохочення. Адже тільки він у Речі Посполитій призначав на прибуткові посади, а також роздавав у пожиттєве і тимчасове володіння королівщини (на це потрібна була згода сейму). Однак такі знаки королівської уваги призначалися для магнатів і шляхти. Щоправда, у другій половині XVI ст. кілька осіб, які були безпосередньо причетні до Війська Запорозького, все ж отримали подібні привілеї⁷⁹. А проте Сигізмунд III напевно не вважав за потрібне та можливе відзначити привілеєм-даниною на яку-небудь маєтність запорозького “старшого” – П.Сагайдачного, козаки якого в очах шляхетського загалу були “свавільцями”, “бунтівниками” і “розбійниками”, а сам король збирався послати на їх упокорення урядову комісію.

Сигізмунд III видав свій універсал від 23 липня 1619 р. явно не тому, що майже через 7,5 місяців після закінчення польсько-московської війни 1617-1618 рр. раптом захотів морально заохотити П.Сагайдачного та взяти його під свій захист. Політична підоснова

⁷⁹ Детальніше див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 210; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – С. 92, 93.

воєводства своїм послам на вальний сейм 1619 р. наголошувалося, що “турецька небезпека надходить з козаками, які збираються на море чи не одразу по сеймі”⁸¹. І справді, вже у травні-червні 1619 р. козаки ходили у морський похід під Трапезунд⁸².

Що ж до “умиротворення” козаків на волості, про яке по суті писав Сигізмунд III у своєму універсалі, то для української шляхти подібні твердження щонайменше могли викликати здивування. Адже козацькі постої та утиски неабияк дошкуляли шляхтичам – так було, наприклад, 1618 р. за гетьманства П.Сагайдачного. Недарма представники шляхти Київського воєводства, економічні інтереси яких потерпали від козацтва, в інструкції своїм послам на вальний сейм 1619 р. наполягали на проведенні урядової комісії з козаками. Прикметно, що, запобігаючи “збуренню воєводства” від цієї акції, київські шляхтичі пропонували провести її “під Трахтемировом, де колонія цих людей”, або ж у Чигирині чи “на становиськах”, тобто Запорожжі. Звідси, між іншим, окреслюється подніпровська „козацька” вісь на волості: від Трахтемирова (на правому березі Дніпра навпроти Переяслава) до Чигирини. Як видно, у шляхетському сприйнятті ця територія виступала своєрідним козацьким уділом. Київська шляхта ставила перед своїми послами завдання добиватися на сеймі повернення тих шляхетських маєтностей, які запорожці силою приєднали до Трахтемирівського монастиря (зокрема, с. Григорова, що належало київському земському писарю, а також Підсучого – маєтності пана Олізара). Шляхта вимагала також застосування супроти своїх кривдників антикозацьких заходів і репресій, що були передбачені сеймовою конституцією 1590 р.⁸³

Сигізмунд III звісно знав, що реально “жандармські” заслуги П.Сагайдачного не були такими переконливими, як впливало з його універсалу. Дещо пізніше в іншому універсалі – про проведення урядової комісії з козаками король прямо зазначав, що козацькі “сва-

⁸¹ Інструкція шляхетського сеймика Волинського воєводства своїм послам на вальний сейм 1619 р., 13.XII 1618 // AGAD. AR. – Dz. II. 6695. – S. 2.

⁸² *Berindei M.* La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues, 1600-1637 // Harvard Ukrainian Studies, 1977. – Vol. 1. – No. 3. – P. 287.

⁸³ Інструкція шляхетського сеймика Київського воєводства своїм послам на вальний сейм 1619 р., 11.XII 1618 // ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1417 зв., 1418.

вільники” часто не слухали своїх “старших”⁸⁴. Що ж до документа, який Сигізмунд III адресував П.Сагайдачному, то король видав його вочевидь керуючись резонами політичного прагматизму, а не тому, що хотів з педантичною прискіпливістю дослідити послужний список запорозького “старшого”.

Вельми прикметним є і те, що король у своєму універсалі назвав П.Сагайдачного “поштивим”. Не вникаючи в даному випадку у соціально-політичний та правовий зміст цього терміну, зазначимо, що останній принаймні був у політичному лексиконі, властивому для шляхетської системи цінностей. Адже поняття поштивості виступало визначником належності особи до шляхетського стану. Як еквівалент поняття “честь” шляхтича, “поштивість” пов’язувалася з рицарським кодексом честі⁸⁵.

Є підстави стверджувати, що, розглядаючи П.Сагайдачного як вірного підданого короля і гідного сина Речі Посполитої, Сигізмунд III цілеспрямовано апелював до цінностей, що були актуальними не тільки для шляхти, а й запорозької спільноти, у політичній культурі якої, зокрема, доволі значущою була орієнтація на королівську владу та ідею рицарського, громадянського служіння Вітчизні. Можна також попередньо припустити, що, засвідчивши королівську ласку „поштивому” П.Сагайдачному, Сигізмунд III міг взяти до уваги його шляхетське походження. Тобто, він напевно розраховував, що авторитет королівської влади зачепить струни політичної станової самосвідомості “натуралізованого” у козацькому середовищі під прізвищем Сагайдачний українського шляхтича *Петра Конашевича* (українська шляхта сповідувала типові для шляхетства Речі Посполитої політичні цінності і водночас вирізнялася певними архетипами політичної свідомості, що, зокрема, відображалося у доволі розвиненому чутті поваги до монарха*).

⁸⁴ Універсал Сигізмунда III про проведення урядової комісії з козаками, 3.IX 1619 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego*. – S. 329.

⁸⁵ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 127, 128.

* Стосовно цього потрібно зазначити, що хоча монархізм не був надто популярною ідеєю серед польської шляхти, однак руська (українська) шляхта демонструвала певну схильність до такого типу мислення, називаючи короля “батьком вітчизни” – вірогідно давалися взнаки традиції сильної монархічної влади в Україні.

Отже, чи могла певна особа наприкінці другого десятиліття XVII ст. в Речі Посполитій бути шляхтичем, якщо її в соціально-становому відношенні вирізняли як поштиву? Загалом те, що поняття поштивості було тісно пов'язане з шляхетською системою цінностей, автоматично ще не означає, що Сигізмунд III скористався терміном „поштивий” у розглянутому вище універсалі, аби наголосити на шляхетській гідності П.Сагайдачного. Адже існує достатньо незаперечних джерельних доказів того, що при ідентифікації осіб шляхетського походження ключовими титулами виступали „уроджений” та „шляхетний”. Зокрема, це добре видно зі вступної частини численних записів судових справ земських судів, де офіційно засвідчували титули позивача та відповідача – уроджений або шляхетний. Такі титули зазвичай дублювали у вступі позовного документа, який зачитували під час судового процесу. І хоча в таких документах декого з шляхтичів – головних фігурантів судових справ, траплялося, в одному випадку називали „уроджений”, а в іншому – „шляхетний”, як-от: „давши сторону позваную, урожоною панною Андреевою Черневскую Ядвикгу Павловского”; „тобе, шляхетнои Андреевои Черневскои Ядвидзе Павловского”⁸⁶, а проте фактично ніколи – „поштивий”.

Прикметно, що до поштивості як категорії шляхетської системи цінностей, котра морально й у правовому відношенні розмежовує шляхтича та простолюдина, нерідко апелювали ті особи, які змушені були доводити своє шляхетське походження. Траплялося, що навіть за суто житейських ситуацій, на рівні повсякденної свідомості, право називатися поштивим розглядалося як аргумент на користь шляхетського статусу. Так, коли під час побутової сварки у Житомирі слуга пана Андрія Немирича Дубницький звинуватив шляхтича Каменського в тому, що він є „хлопом, а не шляхтичем”, оскільки займається торгівлею, той на своє виправдання заявив, що кинув це заняття і вже „не міряє ліктем”. Через це, за словами Каменського,

Загалом у Речі Посполитій в стосунках між шляхтою та королем проявлялася як тенденція до утвердження партнерських стосунків, так і глибоко закорінена в традиції й оперта на патріархальні почуття модель стосунків між королем і підданими (*Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995. – S. 54, 57*).

⁸⁶ Судова справа між Г.Колмовським і Я.Павловського та її опікунами, 27.X 1600 // ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 368 зв.

він вважає себе і є шляхтичем, адже не втратив „своєї поштивості” (згідно зі статтями Литовського Статуту, якщо шляхтич, або його діти кидали заняття міським ремеслом, шинкарством, торгівлею (локтями не м’їрили”), то повертали собі шляхетство (розд. III, арт. 16, 20)⁸⁷. Заразом Каменський уїдливо зауважив Дубницькому, що, мовляв, говорити з ним – нижче його гідності, адже насправді його опонент не шляхтич, а син володимирського вїйта⁸⁸.

Поняття поштивості як істотний юридичний аргумент фігурувало в процедурах правового підтвердження шляхетського походження (Литовський Статут 1566 р. передбачав, зокрема, те, що шляхтич, котрий „виводив”, тобто підтверджував своє шляхетство, яке було поставлене під сумнів, „маєть поставити зь отца и матки двох шляхтичовъ приржонных, и на то имъ поприсегнути, ижъ ихъ есть приржонный а правдивый шляхтичъ” (розд. III, арт. 16). Приміром, залучені зем’янином Берестейського воєводства „шляхетним” Лукашем Костюковичем Барсобою „крєвні повинні” з боку батька, матері („природжені зем’яни” цього воєводства), а також його рідний брат – „уроджений” Шимон Костюкович Барсоба під присягою засвідчили, що визнають Л.Барсобу „крєвним своїм і поштивим шляхтичем”⁸⁹.

Якщо для „уроджених” та „шляхетних” осіб титул „поштивий”, вочевидь, був занизький (їдетьсяя, отже, не про поштивість як символ певних моральних чеснот та ціннісно спрямованих поведінкових стереотипів), то це не означає, що не було представників шляхетського стану, стосовно яких термін „поштивий” виконував функцію розрізнення та соціальної ідентифікації, власне, відігравав роль титулатури.

Є підстави стверджувати, що вирізнені в такий спосіб шляхтичі знаходилися чи не на найнижчих ієрархічних шаблях свого стану. Їх можна було зустріти в панських маєтках, де вони як слуги контролювали, зокрема, роботу підданих, наглядали за гаями, дібровами

⁸⁷ Тут і далі подаються посилання на статті Литовського Статуту 1566 р. за виданням: Статут Великого князства Литовського 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн. 23.

⁸⁸ Свідчення слуг п. Фронцевича щодо конфлікту між Дубницьким та Каменським, 16.I 1602 // ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 38 зв.

⁸⁹ Запис про вивід шляхетства Л.Барсоби, 1590 // ЦДІАБМ. – Ф. 1741. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 748 зв.

та іншими угіддями тощо⁹⁰. Своєрідним індикатором рівня соціальної значущості поштивих шляхтичів – панських слуг, є іменування їх тільки за церковно-календарними іменами в деяких тогочасних судово-адміністративних актах. Так, у записаній в лютому 1590 р. до Житомирських гродських книг скарзі шляхтянки Євдокії (Овдотї) Оличанки на ротмістра Лешневського та його товаришів зазначено, що згадані оскаржені в її маєтку Шумську „подданных моих, наперед слугъ моих власных двухъ учтивыхъ шляхтичовъ окрутне насмерть позабивали и замордовали меновите: Миколая а Кондрата”⁹¹.

Визначення осіб поштивих шляхтичів за власними іменами вочевидь фіксує їх доволі низький ієрархічний статус у межах шляхетського стану. В справедливості цього висновку переконає такий характеристичний прояв свідомісних стереотипів української шляхти першої третини XVII ст.: 1630 р. шляхтич Адам Кисіль намагався дискредитувати адвоката Івана Грузевича, збираючи докази того, що його батько та брат „жадных иных прозвиск своих не мели, толко имена свои хрестные”. Зазначена обставина, на думку А.Кисіля, була доказом нешляхетського походження і самого І.Грузевича⁹². Як видно, в очах шляхтича одночленне іменування певної особи за церковно-календарним ім'ям – це свідчення її „простого” походження.

Отже, формула „поштивий шляхтич” явно не була ознакою найпочеснішого шляхетського титулу. Це можна підтвердити не тільки фактами означення „поштивими шляхтичами” осіб, які перебували на становищі панських слуг. Опосередковано про це свідчить і те, що серед таких слуг зустрічалися особи, які хоч і мали прізвища, однак вони були явно не спадкові, а новоутворені від імені батька („слугу моего учтвого шляхтича Охрема Дмитровича, повинного, деи, моего, забылъ и ганебне насмерть замордоваль”)⁹³. Прикметно, що поштивих шляхтичів, які мали прізвища не патронімічного типу,

⁹⁰ Скарга М.Жоравницького на К.Терлецького, 8.XI 1586 // Архив ЮЗР. – К., 1859. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 229, 230.

⁹¹ Скарга О.Оличанки на Лешневського та його товаришів, 2.II 1590 // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 45.

⁹² Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 227.

⁹³ Скарга Б.Стрибиля на В.Тишу Биковського, 6.V 1590 // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 54.

можна було зустріти навіть серед двірської челяді (“толко одинъ челядникъ поводовъ, шляхтичъ учтивый Петръ Соловицкий”) ⁹⁴.

Подібні приклади можна було б продовжити. Однак і без цього достатньо очевидно, що в період, який розглядається, дрібних шляхтичів, насамперед слуг шляхетських землевласників, могли ідентифікувати поштивими. Тим часом, як зазначалося, Сигізмунд III у своєму універсалі П.Сагайдачному звернувся до нього не як до „поштивного шляхтича”, а тільки „поштивного”. Через це розглянемо поняття поштивості дещо під іншим кутом зору, аніж його передбачає визначення „поштивий шляхтич”. Йдеться насамперед про поштивість як певну правову категорію, що пов’язана з інститутом свідків.

Показовим щодо цього є перелік свідків, у присутності яких шляхтич Севастьян Снетинський (Сецинський) в листопаді 1590 р. залагоджував свій конфлікт з шляхтичем Криштофом Винарським: „пан Винарскии мене перед людьми учтивыми, то ест перед паномъ Матеемъ Стрыковскимъ, паномъ Матысомъ Зарубою, паномъ Фроньцькомъ Малынскимъ паномъ бояры князати его мѣсти пана воеводы волинского и иными людьми добрыми, которые на т[от] час были, поеднал... прирекми был добрыи цнотливымъ словомъ перед тыми ж людьми добрыми и том мне и тым людемъ учтивымъ на том року дал и мене тым словомъ цнотливымъ убезпечивши...” ⁹⁵.

З наведеного документа напрашується висновок, що вжитий у цьому тексті юридичний ідентифікаційний визначник „поштиві люди” загалом зберігає прив’язку до „нижчої” шляхти. На це вказує та обставина, що перелічені в джерелі поштиві люди були, судячи з усього, боярами волинського воєводи князя Януша Острозького. Принаймні про одного з них – М.Стрийковського відомо, що він був урядником Житомирського гродського суду й виконував різні доручення адміністративно-судового характеру, причому іноді житомирський підстароста навіть доручав йому виконувати свої службові обов’язки ⁹⁶.

⁹⁴ Судова ухвала у справі між Г.Трипільським та М.Жилинським і Ф.Держинським, 31.VII 1624 // Архив ЮЗР. – К., 1863. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 277.

⁹⁵ Скарга С.Снетинського (Сецинського) на К.Винарського, 15.XI 1590 // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 78.

⁹⁶ Скарга Г.Кочугурського на Я.Бутовича, 20.VII 1590 // Там само. – С. 66; Скарга С.Снетинського (Сецинського) на К.Винарського, 20.IX 1590 // Там само. – С. 71; Скарга Г.Сокура на К.Винарського, 24.X 1590 // Там само. – С. 75.

У джерелах трапляються дані про те, що термін „поштивий” як титул додавався безпосередньо до іменування певної особи, тобто не був включений до термінологічної зв’язки „поштивий шляхтич”. Причому, з огляду на тогочасні ідеологічні стереотипи панівного стану, особа з названим титулом розглядалась як така, що не має шляхетської гідності через її заняття такою „низькою” справою, як корчмарство.

Певне уявлення про подібне вживання титулу „поштивий” дають матеріали однієї судової справи, що її восени 1617 р. розглянув Володимирський земський суд. До цієї судової справи спричинився такий інцидент. У червні 1617 р. троє підданих княгині Ядвіги Козикіної з її села Біскупич – на ім’я Іван Таратута, Олешко Гугнилченя та Кузьма Полебученя за попередньою змовою вчинили розбійний напад на дім шинкаря в селі Старі Іваничі (Володимирський повіт), що належало шляхтичу Магіяшу Іваницькому. Увірвавшись з киями та сокирами до шинкарського дому і заставши там господаря – „поштивного” Войтеха Гв’яздку („уцтивного Войтеха Кгвяздку нашли кгвалтовне в корчме помененом в избе седячого яко господаря, яко человека спокойного и ничего никому не винного, и в руках ничего до обороны немаючого”), вони жорстоко його побили, скалічили та пограбували.

Потерпілий від розбійного нападу вніс скаргу (протестацію) до Володимирського земського суду, а також на його найближчу сесію (роки)* подав судовий позов на княгиню Я.Козикіну, звинувативши її в тому, що вона не бажала „вчинити справедливість” щодо нападників – своїх підданих. Причому сторону позивача пред-

* Згідно з II Литовським Статутом (цей правовий звід під назвою „Волинський Статут” мав чинність на українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. інкорпоровано до Корони Польської), шляхетські повітові земські суди збиралися на свої сесії („роки”) тричі впродовж року: у січні (після свята Трьох королів), у травні-червні (після Св. Трійці), а також у вересні-жовтні (після Св. Михайла). За кілька днів до офіційного відкриття сесії приймалися заяви шляхти та свідчення повітових возних про передачу судових позовів відповідачам і на цій основі формувався список усіх справ, що їх належало розглянути на роках (*Вилимас Д. Елита и повседневность земских судов Упитского повета 1566–1588 гг. (по материалам Упитских земских судов) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 47).*

ставляв не тільки В.Гв'яздка, а також і його пан – „уроджений” М.Іваницький, що зазначено у вступній частині запису цієї справи в судовій книзі від 24 жовтня 1617 р.: „приточила справа з реєстру судового за приволаньемъ возного... с позуу земского володимѣрского межи уцтивымъ Войтехомъ Кгвяздкою, шинкаром и боярином путнымъ уроженого пана Матияша Иваницкого з села Старыхъ Иванич, также его млт̄ п̄номъ Иваницкимъ яко паномъ его, поводомъ з одное, а уроженою панею Ядвигою Фридровною Юриною Козѣчиною, позваною з другоє стороны”.

Певні уточнення щодо правового статусу позивача зроблено у стереотипному вступі позову. Останній було складено 9 вересня, а зачитано його в суді – 24 жовтня: „Жикгимонт Третий... тебе, уроженои панеи Ядвидзе Фрыдровънеи Юринои Козѣчинои вдове... приказуемо, абы еси перед судом нашимъ земскимъ володымерскимъ... станула на жалобу уцтивога Воитеха Кгвяздки, шинкара и боярина путного уроженого пана Матияша Иваницкого з села Старыхъ Иванич, которыи тебе з бытностью и притомностью того ж помененого пана своего позываетъ”⁹⁷.

Із наведених вище документальних фрагментів добре видно, що термін „поштивий” вжито як титул стосовно путного боярина В.Гв'яздки. Щодо такої соціальної групи тогочасного українського суспільства, як путні бояри, дослідники достатньо виразно висловлюють думку про те, що вони не дотягували до рівня шляхетського стану*. І справді, можна навести приклади „оселянення” дрібного

⁹⁷ Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X 1617 // ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 357-358.

* В другій половині XV – на початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському поняття „боярин” (його початкове значення – „воїн”) стали пов'язувати з шляхетним походженням. Впродовж XVI ст. відбулося розширення військового стану, через що, зокрема, бояри-шляхта добилися формального зрівняння в правах (в ході реформ 60-х рр. XVI ст.) з князями і панами, котрі стояли нагорі соціальної ієрархії; за так званими панцирними боярами хоч і було визнане особисте шляхетство, однак вони не вийшли за межі статусу напіврицарів і не уникнули обмеження в політичних та майнових правах; путні слуги (путні бояри) опинилися на рівні напівтяглого населення, яке, серед іншого, обслуговувало замки, виконувало поштову службу тощо (*Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 61-73).

боярства в приватновласницьких мастках, як-от: 1578 р. в селі Вічин (Луцький повіт) бояри так само, як і селяни, повинні були сплачувати по копії литовських грошей з дворища, давати данину натурою: по дві курки, гуску, десяток починків прядива, а також відбувати щоденну панщину⁹⁸.

Водночас можна стверджувати, що соціальний та політико-правовий статус шинкаря і путного боярина шляхтича М.Іваницького – поштового В.Гв'яздки не мав нічого спільного з соціально упослідженим статусом таких путних бояр, які мешкали у с. Вічин. По-перше, В.Гв'яздка був вільний від тяглої (селянської) служби. На це вказує той факт, що на момент вчинення на нього розбійного нападу він перебував у своєму власному домі в Старих Іваничах, тішачись високо поцінованою серед шляхти чеснотою „чоловіка спокійного і нічого нікому не винного”, тоді як усі поголовно працездатні мешканці села гнули спину в полі на пана („в полях деґь із жонами на роботах бавилися, ледве детки малые где в котором дому были”⁹⁹).

По-друге, те, що В.Гв'яздка не був безправний, свідчить його реальна роль у згаданій судовій справі. Як зазначалося, він подав позов до Володимирського земського суду не сам, а із шляхтичем М.Іваницьким „як його паном”, зробив це „за наявності і присутності” останнього. Звісно, що це можна розглядати як ознаку обмеженості його політико-правового статусу. Адже, приміром, згідно з Другим Литовським Статутом міщани, які користувалися магдебурзьким правом, могли особисто позивати в земському суді своїх кривдників з числа представників шляхетського стану, якщо останні відмовлялися їх „усправедливити”: „тогда такового кожного мѣщанинъ маєть до суду земского повѣтового позвати, и далее поступовати противко ему подлѣ поступку права и статуту земского” (розд. IV, арт. 47), тоді як міщанам непривілейованих міст, а також людям „имѣней наших господарскихъ” в подібних випадках належало звертатися „о учиненєе справедливости” за посередництвом до

⁹⁸ Інвентар двора і містечка Берестка та двірця Зубильна, 1578 // НБУ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 21167. – Арк. 5.

⁹⁹ Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X 1617. – С. 357 зв.

воевод, старост і державців* (розд. IV, арт. 46). А проте вже те, що В.Гв'яздка став позивачем до земського суду, свідчить про достатньо широкі межі його правосуб'єктності. Адже для тогочасної правової практики типовим було те, що саме пан вдавався до тих чи інших правових дій та процедур, якщо його піддані постраждали через інших шляхтичів. До того ж, у судових суперечках між шляхтою сторону позивача іноді представляли два „уроджені” шляхтичі¹⁰⁰, а пани клопоталися про своїх слуг – „поштивих шляхтичів”.

Фактично В.Гв'яздка був ключовим представником сторони позивача і проявляв неабияку активність в ході судового процесу. Так, посилаючись на конкретну статтю Волинського Статуту (розд. IV, арт. 29), він вимагав стягнення з княгині Я.Козикіної штрафу за „невчинення справедливості” з її підданих, звинувачених у скоєнні злочину (відповідний фрагмент цього артикулу звучав так: „А если бы тотъ панъ и хтожь кольвекъ самъ або урядники ихъ комужь кольвекъ у кривдах ихъ рокъ справедливости зложьлъ, а на року зложономъ справедливости вчинити не хотѣлъ безъ слушное правное причины; тогда такового пана и слугъ суд земскій въ томъ судити маеть, а он тому, кому обѣцавшы справедливость учинити, а не вчыниль, за разом у суда сторонѣ рубль грошей заплатити маеть”). В.Гв'яздка добивався також для себе відшкодування йому стороною-відповідачем матеріальних збитків, в тому числі витрат на лікування (оцінював ці збитки у 300 злотих польських, хоча погоджувався також на суму, яку вважатиме за

* Певне уявлення про подібні правові аспекти судових справ між міщанами та шляхтою може дати, зокрема, такий приклад: в жовтні 1617 р. львівські міщани-купці „славетні пани” Андрій та Миколай Туросовичі (Торосовичі) особисто подали позов до Володимирського земського суду на володимирського підсудка „уроженного” Григорія Кисіля Низкиницького, який взяв у них внаборг товарів на 450 злотих польських під „добрым цнотливим шляхетским словом», однак свого слова не догримав (Судова справа за позовом Андрія та Миколая Туросовичів (Торосовичів) до Г.Кисіля Низкиницького, 27.X 1617 // ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 454-455). Тим часом по іншому діяли стрийські „славетні” міщани, які 1635 р. звернулися до Володимирського гродського суду з позовом на одного шляхтича – вони подали цей позов „з бытностю и притомностю велможного его мл пна Криштофа Конещполского... старосты своего” (Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 301).

¹⁰⁰ Судова справа за позовом Г.Колмовського до Я.Павловського та ін., 27.X 1600 // ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 346 зв.

потрібне визначити суд). Протестуючи проти того, щоб повноважним представником сторони-відповідача був неосілий шляхтич, він посилався на відповідні норми Волинського Статуту¹⁰¹.

Як можна переконатися на матеріалах цієї судової справи, В.Гв'яздка у політико-правовому та соціальному відношенні постає як людина, котра впритул піднялася до периферії шляхетського стану. Хоча через заняття корчмарством та малозначущий статус путного боярина В.Гв'яздка явно не відповідав поширеному серед представників панівного стану уявленню про людину шляхетської гідності, однак його титул „поштивий” вочевидь генетично був пов'язаний з ідентифікаційним окресленням „поштивий шляхтич”, яке відіграло роль титулатури, а також відповідною категорією шляхетської системи цінностей.

Не виключено, що В.Гв'яздка, який, схоже, не належав до корінних волинян (апелятив „гв'яздка” з польської мови перекладається як „зірочка”), міг походити з якогось дрібного шляхетського роду. До того ж, відомо, що і раніше на Волинь приходили безземельні дрібні шляхтичі, які сподівалися стати на панську службу („хотечи себе в которого пана службу зъеднати”)¹⁰².

З урахуванням проведеного розгляду джерел, в яких наявна інформація про осіб, котрих крізь призму визначень соціально-станової титулатури називали „поштивими”, доходимо такого висновку. По-перше, осіб, яких ідентифікували за їхнім місцем в тогочасній соціально-становій ієрархії як „поштивих” можна було зустріти на найнижчих щаблях шляхетського стану. Носіями титулу „поштивий” були також особи, які за своїм способом життя, політико-правовим статусом та правосвідомістю реально були близькі до дрібної шляхти. По-друге, в тогочасному становому суспільстві такі „поштиві” явно потребували могутніх покровителів.

Звідси стає очевидною некоректність твердження А.Лукашевського про те, що вжите в універсалі Сигізмунда III етикетне звернення до П.Сагайдачного з використанням терміна „поштивий”, а

¹⁰¹ Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X 1617. – Арк. 358-360.

¹⁰² *Поліщук В.* Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561 – 1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 18.

також факт гарантування йому королем політико-правового захисту – це нібито явна ознака нешляхетського статусу запорозького гетьмана. З огляду на з'ясовані нами соціально-політико-правові реалії уживання поняття „поштивий”, можна стверджувати, що зазначений королівський універсал, тобто документ з достатньо точно вивіреною офіційною етикетною термінологією, виразно вказує на шляхетське, власне дрібношляхетське, походження П.Сагайдачного.

Герб „Побог” на гравюрному портреті П.Сагайдачного 1622 р.

Документальне засвідчення шляхетського родоводу запорозького гетьмана, про яке йшлося вище, узгоджується з даними, почерпнутими на інших рівнях джерельної інформації. Стосовно цього привертає увагу насамперед інформація одного джерела, що має політико-правовий підтекст, близький до мови тогочасних юридичних документів. Йдеться про зображення гербу П.Сагайдачного „Побог” на гравюрному портреті гетьмана 1622 р. з книги К.Саковича „Вірші”.

Щоб мати виразніше уявлення про те, як українські роди Перемишльщини, звідки вийшов П.Сагайдачний, могли набувати шляхетство та шляхетські герби, потрібно принаймні у загальних рисах окреслити деякі політико-правові засади та прикмети буття шляхетства Корони Польської. Отже, формування шляхетського стану у Польщі відбувалося в напрямку до його соціально-станової замкненості. Вже з середини XIV ст. належність до цього стану визначалася не посіданням землі на рицарському праві, а генеалогією – походженням від шляхетських предків. В тому разі, якщо шляхетство певної особи ставилося під сумнів, тобто ганилося, гудилося, то вона повинна була „очиститися” через суд, представивши кількох свідків. Утім, на практиці процвітав підкуп свідків. Через це ряди шляхти часто поповнювали заможні міщани та інші особи, які не мали шляхетських предків. Ще одним шляхом незаконного набуття шляхетства – так званого „угвинчення” до нього, було нелегальне приймання до гербових родів.

Якщо ж певна особа, не шляхтич за походженням, долучалася до шляхетського стану легальним шляхом, то мусила пройти процедуру ошляхтіння – так звану нобілітацію, що передбачало видання

королем спеціального правового акту. Причому зазвичай nobilitacja пов'язувалася з адопцією (від лат. *adoptio, adopto* – усиновлюю) до одного з геральдичних родів. Згідно з конституцією 1578 р. право nobilitacji визнавалося тільки за сеймом. Щоправда, у деяких випадках надавати шляхетство міг і король: за воєнні заслуги під час війни. А проте це мало відбуватися у присутності шляхти посполитого рушення¹⁰³.

Давні українські шляхетські роди, в тому числі на Перемишльщині, користувалися, зокрема, гербами „Корчак”, „Сас”, „Сулима”. Вважається, що виникнення гербів більшості українських шляхтичів відбувалося через відповідну переробку їхніх первісних печаткових знаків (таким шляхом виникли так звані *герби власні* окремих родин), або запозичення усталених польських гербів. Те, що носіями спільного для багатьох шляхетських родів герба ставали нові особи, зовсім не свідчило про їх генеалогічну спорідненість із співгербовиками. Насправді це могло означати тільки те, що їхні предки були „служебними” рицарями, стояли під спільною короугою зі своїми панами і мали на щитах такі ж гербові знаки, що й вони (пізніше подібні гербові знаки перейшли у спадок нащадкам цих рицарів). Тривалий час гербова традиція була неусталена. Це спричинювало те, що не тільки певний шляхетський рід, а й окремі його представники використовувати різні герби¹⁰⁴.

Що ж до гербу „Побог”, то налічувалося близько тисячі шляхетських родів, які були його носіями, і, відповідно, використовували відповідну символіку. Йдеться про композицію, у якій поєднувалося зображення підкови та хреста (можливо меча). Іноді її доповнювало зображення стріл або півмісяця. На Перемишльщину цей герб принесли вихідці з корінних мазовецьких родів. Серед представників гербу „Побог” на Перемишльщині своєю знатністю та впливовістю вирізнялися Конєцьпольські. Вони походили з Конєцьполя Серадського воєводства і мали гербовий знак „Побог”: на синьому полі гербового щита біла підкова кінцями вниз, над якою зверху хрест (еле-

¹⁰³ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1996. – S. 90, 192.

¹⁰⁴ Докладніше див.: Барвінський Б. Зазнач. праця. – С. 99-105; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця ХІХ до середини ХVІІ ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 53-59.

ментом прикраси гербового щита було зображення собаки з ошийником та повідком). Вперше Конецьпольські з'явилися на Перемишльщині у 1440-х роках. Вихідцем з цього роду був, зокрема, краківський каштелян і великий коронний гетьман Станіслав Конецьпольський, який був одружений з дочкою Станіслава Жолкевського¹⁰⁵.

З викладеного вище неважко здогадатися: зроблене у книзі К.Саковича публічне, демонстративне засвідчення того, що П.Сагайдачний є носієм гербу „Побог”, до якого, отже, належали і впливові представники шляхетства, не могло бути якоюсь авантюрою. Адже приписування шляхетського гербу простолюдину напевне було б розцінене як замах на станові права шляхти, котрі захищали політичний режим та законодавство Речі Посполитої. Так, згідно із сеймовою конституцією кінця XVI ст. самочинне, безпідставне видавання себе за шляхтича загрожувало конфіскацією у винного майна, половина якого ішла до державного скарбу, а решта – донощику¹⁰⁶.

К.Сакович та гравер – автор портрета П.Сагайдачного, вміщеного у „Віршах”, вочевидь усвідомлювали, що у тому разі, якщо б вони незаконно видали П.Сагайдачного за носія шляхетського гербу, то це так чи інакше образило б шляхетську честь справжніх співгербовиків „Побогу”. Тим часом на сторожі шляхетської честі стояли також ряд статей II Литовського Статуту. Серед іншого, у цьому правовому зводі йшлося про таке: якщо простолюдин образив станову гідність шляхтича, то за вироком суду йому належить відрізати язика (“Уставуемъ тежь, ижъ кгды бы хто самъ не будучы шляхтичъ приганиль человѣку доброму шляхтичу, а тотъ шляхтичъ въ томъ станѣ своемъ шляхецкомъ былъ, и доводъ на шляхецтво учынилъ, а то показаль, ижъ не шляхтичъ тотъ, хто ему приганиль; тогды тотъ шляхтичъ тому нешляхтичу таковое примовы не будетъ повиненъ справоватися, и таковая примовка ничего ему шкодити не маеть, але того который важылся тую примовку учинити, маеть врьдъ нашъ урѣзаньемъ языка карати” (розд. III, арт. 18).

Є підстави стверджувати, що в тогочасній правосвідомості та політико-правовій традиції зображення шляхетських гербів були

¹⁰⁵ *Барвінський Б.* Знач. праця. – С. 106, 108.

¹⁰⁶ *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Op. cit. – S. 90.

символами, які, зокрема, при включенні їх до індивідуальних власницьких печаток, фігурували у нотаріальних діях, пов'язаних із засвідченням юридичних актів. Тобто шляхетські гербові знаки, окрім іншого, відігравали значущу прикладну роль у сфері права. Причому смерть власника гербу могла стати приводом для особливих ритуалізованих дій, що мали певний публічно-правовий підтекст. Так, 1582 р. під час похорону Василя Яковицького, який був носієм гербу власного, присутнім пред'явили заповіт та печатку покійного: „сегнет небожчика, в котором был в золоте *герб небожчиковский на стали управен*”. Після цього на печатці пошкодили герб і поклали її в труну: „И оказавши сегнет, тут же над телом герб перед всими станы збивши, до гробу к телу его небожчиковскому вкинен, а потом тело в землю впустили и погребли”¹⁰⁷.

У чому полягала конкретна мета описаного вище ритуалу судити важко. Видається достатньо вірогідним, що ритуалізоване пошкодження печатки із зображенням герба власного та закопування її у могилу було процедурою публічного скасування цієї печатки, що мало в подальшому унеможливити незаконні дії з її використанням. Принаймні в реальному житті вистачало охочих підроблювати печатки та фальшувати документи. У Литовському Статуті навіть існував спеціальний артикул щодо покарання за такі злочини (у ньому, зокрема, зазначалося: „Ку тому если бы тежь хто печати и выписы владовые переправоваль, тестаменты на заставу фалшоваль, або одбираючи печати отъ листовъ къ другимъ прикладаль ку помочы и ку пожитку собѣ а ку шкодѣ стороны своее противное, а то бы се на праве нашло и оказало; тотъ тую речъ, о што тые листы идуць и о што за ними право ведеть, тратить и горлом карань предсе маеть быти” (розд. I, арт. 12).

Що ж до ритуалізованих дій з гербовою печаткою В.Яковицького, то не виключено, що за цим крився також якийсь символічний підтекст. Приміром, зазначений ритуал міг постати як алегорія смерті шанованої у суспільстві особи, стану гідність та чесноти якої утверджував герб. Як би там не було, а вчинене на похороні В.Яковицького публічне дійство з його гербом власним засвідчило, що у шляхетській самосвідомості гербова символіка посідала вищі поверхи станової системи

¹⁰⁷ Див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 59.

цінностей і сприймалася у категоріях політико-правового мислення.

Це можна розглядати як аргумент на користь думки, згідно з якою представлений на гравюрному портреті П.Сагайдачного його гербовий знак „Побог” (у вигляді підкови, що повернута п’яткою догори і яку увінчує хрест) є автентичним зображенням належного йому шляхетського герба. Не можна сказати однозначно, чи була публікація даного герба у „Віршах” К.Саковича, тобто творі, написаному у зв’язку із смертю запорозького гетьмана, зумовлена наміром публічно продемонструвати посмертну символіку, феноменологічно подібну до ритуалу похорону В.Яковичського. Однак навряд чи може бути сумнів у тому, що вміщений на книжковій гравюрі герб П.Сагайдачного початково був призначений дати виразний і однозначний сигнал для освіченої публіки, яка добре розуміла мову геральдичних символів – про стану належність головного героя панегірика.

Тобто, існують підстави стверджувати про прямий зв’язок представленого на гравюрі герба з реальним шляхетським становим статусом П.Сагайдачного. Причому цей висновок навряд чи можуть підважити гіпотетичні, а також деякі реальні зміни, що їх гравер вніс у зображення зазначеного герба: не виключено, що згадані зміни могли позначитися на конфігурації гербового щита; явним новотвором були ініціальні літери: п [Петро] к [Конашевич] с [Сагайдачний], що трикутником обрамлюють сам герб.

Таким чином, шляхетські родові корені П.Сагайдачного підтверджують джерела, що мають документальний профіль, або ж тяжіють до нього: наданий запорозькому гетьману Сигізмундом III лист-універсал від 23 липня 1619 р.; герб „Побог”, що фігурує на гравюрному портреті П.Сагайдачного 1622 р. у „Віршах” К.Саковича. Про це ж саме свідчать і наративні джерела, до яких належать „Сарматські воїни” Ш.Старовольського: автор цього твору вислов-

Герб „Побог”
на гравюрному портреті
П.Сагайдачного із книги
К.Саковича „Вірші”. 1622 р.

лював сумніви щодо повноцінного шляхетського статусу П.Сагайдачного, що можна розцінити як аргумент на користь дрібношляхетського походження останнього; Літописець” Й.Єрлича: в даній пам’ятці однозначно стверджується про П.Сагайдачного як вихідця із шляхти. Усе це, як видається, робить обґрунтованим висновок про шляхетські родові корені запорозького гетьмана. Йдеться, власне, про те, що насправді він походив із дрібної шляхти.

Підтвердження факту походження П.Сагайдачного з дрібношляхетського середовища, окрім іншого, робить більш обґрунтованим висновок про те, що його прізвище утворилося патронімічним шляхом від власного імені його батька. Адже, як можна було переконатися, саме відтиснуті на соціально-станове пограниччя дрібні шляхтичі, попри їхнє, не позбавлене певного ціннісного пієтету титулування „поштивими”, нерідко фігурують у тогочасних юридичних документах за тією спрощеною моделлю ідентифікації особи, що була властива і для непривілейованих верств населення. Тим часом „уроджені” та „шляхетні” давали приклад послідовного спадкового вживання родових прізвищ.

Розділ II

ЧАС НАРОДЖЕННЯ

Відсутність документальних даних про час народження П.Сагайдачного робить скільки-небудь точне визначення його віку вельми складним завданням. Як зазначалося, історики щодо цього пропонували різні суперечливі версії. Приміром, Б.Барвінський на основі окремих опосередкованих даних, у тому числі сумнівного повідомлення В.Антоновича про службу молодого П.Конашевича у Яна Аксака, дійшов висновку, що дату народження майбутнього гетьмана потрібно шукати якщо не в 1560-ті, то близько 1570 р.¹ Окремі ж автори вважають за можливе без жодного обґрунтування стверджувати, що він народився 1550 р. (Б.Сушинський).

Тим часом існують деякі достатньо надійні, давно введені в науковий обіг писемні джерела, котрі містять симптоматичні натяки про ті чи інші хронологічні прив'язки стосовно біографії П.Сагайдачного (як-от повідомлення К.Саковича про „часъ не малый” його життя серед козацтва до здобуття гетьманської булави). Утім, уривкова інформація цих джерел не дає можливості уникнути великих натяжок при визначенні часу його народження. На нашу думку, звести до мінімуму дослідницький суб'єктивізм при з'ясуванні цього питання можна за умови, якщо використати ті джерела (в тому числі автограф П.Сагайдачного 1622 р.), що можуть пролити світло на загальний функціональний стан організму гетьмана наприкінці його життя. З'ясування подібної інформації вочевидь дасть можливість достатньо предметно судити про реальний вік П.Сагайдачного і відповідно полегшить визначення дати його народження. Не менш важливо залучити до розгляду цього питання джерельно надійну іконографію запорозького гетьмана, значення якої для вивчення його біографії досі належно не оцінено в історіографії.

¹ Барвінський Б. Зазнач. праця. – С. 112-115.

1. Фізичний стан П.Сагайдачного по Хотинській війні

У нашому розпорядженні є зразок почерку П.Сагайдачного, який детальніше буде проаналізований у наступному параграфі. Це підпис листа запорозького гетьмана від 23 січня 1622 р. за н. ст., адресованого литовському гетьману Криштофу Радзівілли. Автор даного листа звертався до К.Радзівілла з проханням політично підтримати козацькі петиції до польського короля з вимогою „скинути з шиї” Православної церкви уніатського митрополита та єпископів й легалізувати православних церковних ієрархів, висвячених 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном III. Текст листа написано рукою військового писаря, а завершується він двома рядками підпису, власноручно зробленого запорозьким гетьманом:

Piotr Konaszewicz Hetman
Z Rycerstwem IKM Zaporozkiem²
(Петро Конашевич, Гетьман,
З Рицарством Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозьким).

З точки зору графологічного дослідження даний автограф П.Сагайдачного, що з'явився близько за три місяці до його смерті, являє собою неабиякий інтерес, оскільки містить у собі різноманітну й вельми важливу інформацію про запорозького гетьмана, в тому числі його психологічний та фізичний стан, психологічний тип, рівень освіченості. Більш точні висновки щодо цього можна зробити, спираючись на повідомлення тих джерел, які проливають світло на ті чи інші конкретні життєві обставини, що вплинули на здоров'я гетьмана і, відповідно, могли певним чином відбитися на його почерку.

Нам відомі два фактори, які могли істотно позначитися на фізичному стані організму П.Сагайдачного на момент, коли він 23 січня 1622 р. ставив свій підпис під листом до литовського гетьмана. По-перше, приблизно за півтора року до написання ним зазначеного листа, він страждав на якусь хворобу очей, котра зробила його майже „сліпим”. Гетьман, утім, тоді не втратив зір повністю. Недарма ж

² П.Сагайдачний до К.Радзівілла, 13(23).І 1622 // AGAD. AR. – Dz. II. 804. – S. 2.

козаки, попри загострення хвороби свого провідника, намагалися змусити його піти з ними в морський похід³.

Через якийсь, відносно невеликий проміжок часу, П.Сагайдачний одужав. Про це опосередковано свідчить той факт, що він продовжував відігравати помітну політичну роль у Війську Запорозькому. Причому особисто брав участь у кінних маршах на сотні кілометрів. Так, із джерел відомо, що наприкінці лютого – на початку березня 1621 р. полковник П.Сагайдачний з кількома сотнями запорожців супроводив до Дністра патріарха Феофана, який повертався до Єрусалима⁴. Звідси можна стверджувати, що після загострення у червні 1620 р. захворювання очей у П.Сагайдачного відновився зір – принаймні в тих межах, які давали йому можливість повноцінно виконувати обов'язки запорозького полковника.

По-друге, ще один негативний для здоров'я П.Сагайдачного фактор, який міг вплинути і на його почерк – це його поранення під час Хотинської війни 1621 р. Щодо цього своєрідну історію хвороби гетьмана представив К.Сакович у своїх „Віршах” – у текстовальному фрагменті, що розпочинається з розповіді про козацькі втрати під Хотином:

И изъ нашихъ, хоть много тамъ побитыхъ, и раннихъ
Зостало, оружіемъ Турчиновъ поганныхъ:
Еднак если зъ Сповѣдю шли, на тую Войну,
Возмут заплату въ Небѣ, за мужество, гоину:
Же за Христіанскую кровь ся заставляли,
Ойчизны боронячи, кровь свою выляли:
На томже пляцу тотъ нашъ Г е т м а н ъ пострѣленный,
Пріихаль до Кіева, наполы умерлый:
Где розмаитыхъ лѣкарствъ долгій часъ заживаль,
На Докторы отъ Кроля самого кошть мѣваль.
Бо ктожь бы не зычилъ былъ такому Гетману
Здоровя; што вѣрне служилъ Ойчизнѣ и Пану.
А кгда тѣлу лѣкарство намнѣй не помагало,
И овшемъ въ болшую хоробу затягало:
Почаль далей о душномъ лѣкарствѣ мыслити,
Якъ бы отъ змазь грѣховныхъ могль ей очистити,

³ Сласький до С.Жолкевського, 26.VI 1620 // Biblioteka Rac. – № 2. – S. 504.

⁴ Новини з Білгорода, без дати // Biblioteka Rac. – № 2. – S. 817.

На которую плястры такіє прикладаль:
 Жаль, и слезы гойныи за грѣхи выливалъ:
 Ку Смерти ся отъ кильку недель готуючи,
 Сповѣдью, и жалостю грѣхи ветуючи⁵.

Як видно, К.Сакович стверджував, що поранення П.Сагайдачного під час Хотинської війни зробило його фізично недієздатним, адже він прибув з-під Хотина до Києва чи не конаючим – „напівпомерлим”. А проте, як впливає з авторської розповіді, гетьман реально відчув наближення смерті тільки за якихось кілька тижнів до своєї кончини. До цього „напівпомерлий” поранений наполегливо, впродовж багатьох місяців лікувався – вочевидь з надією на повне одужання.

Чим можна пояснити таку логічну нестиківку у „Віршах”? Є підстави стверджувати, що образ „напівпомерлого” П.Сагайдачного, який щойно повернувся з війни – це гіпербола, що її використав автор з риторичною метою: аби увиразнити велич подвигу свого героя, який проливав кров, захищаючи християн та Вітчизну від „поган”, а також наголосити на дочасності земного життя людини. Недарма ж К.Сакович вважав за можливе і потрібне вдатися до жанру епітафії, щоб зобразити гетьмана в уявному його надмогильному написі зрешеченого ворожими пострілами, причому смертельними:

Теды тежь и Россія Петра Саидачного

Подасть людемъ, въ памятку вѣку потомного:
 Абы его Послугы Крвавыи всѣ знали,
 И предъ Народы годне его вспоминали:
 Же то его въ томъ долѣ тѣло покрыто,
 И на а гр о б к у слова такіє вырыто:
 Тутъ зложилъ Запорозкій Гетманъ свои кости,
 П е т р К о н а ш е в и ч ранний въ войнѣ: Для Волности
 Отчизны. Кгды нань Турцы мощно натирали,
 И Пострѣловъ смертелных килка му задали:
 Которыми зраненый, Живота докональъ,
 Вѣры Богу, и Кролю, и Войску доховаль⁶.

⁵ Сакович К. Указ. раб. – С. 32-33.

⁶ Там же. – С. 35.

Наведені віршовані рядки переконують, що фраза про кілька смертельних поранень П.Сагайдачного (як з'ясовується, вони не завадили йому прожити більш ніж півроку) – це аж ніяк не констатація реального факту. Насправді автор використав риторичний прийом, за допомогою якого він вочевидь хотів закарбувати в пам'яті нащадків образ героя-рицаря, котрий жертвовно проливав свою кров і пожертвував своїм життям заради високих духовних цінностей та ідеалів громадянського служіння.

Свідченням того, що в даному випадку К.Сакович і не думав уподібнюватися до безстороннього лікаря, який робить вичерпний висновок про причини смерті хворого, а заявляв про себе як типовий поет-ритор, може бути наявність у його творчому доробку універсального зразка траурної орації з використанням теми багатьох поранень померлого героя-рицаря („Не вспоминаю тутъ для короткости часу, якіи мензства въ справахъ рицерскихъ въ томъ нашомъ змерломъ Мужу найдовалися... Свѣдками того живыми и очевистыми суть раны, близны, и пострѣлы его, которыи онъ зъ одваженьемъ здоровья, боронячи милои Ойчизны подыймоваль: прото слушне смерть таковыхъ оплакивати маемъ, албо рачей насъ самыхъ, же такихъ людей утрачаемъ, которыи Церкви Божей, Ойчизнѣ нашей, и вшисткимъ пожитечны были”)⁷.

Прикметно, що вигадана основа розповіді К.Саковича про коначного запорозького гетьмана одразу по завершенні Хотинської війни з довірою була сприйнята С.Величком і збудила його творчу уяву. Так, цей козацький історик доповнив зазначену версію К.Саковича барвистими подробицями та деталями, які, проте, не мали нічого спільного з реальними фактами: мовляв, П.Сагайдачний вже під Хотином лежав „на одрѣ болѣзни”, страждаючи “отъ ранъ смертнихъ”. Причому гетьман був настільки немічний, що без сторонньої допомоги не міг самостійно звестися на ноги – навіть тоді, коли по завершенні війни до нього в козацький табір під Хотином прибув королевич Владислав, щоб попроситися та вручити йому вигадані С.Величком подарунки.

⁷ Сакович К. Матерія для учиненя подякованя при погребѣ якого зацного человека // Голубев С. История Киевской духовной академии. – Вып. 1. Приложения. – С. 42-43.

Подібно до К.Саковича С.Величко волів розцінювати повернення з війни до Києва П.Сагайдачного, продірявленого аж кількома смертельними пострілами, радше як доставку його „напівмертвого” тіла. Як доводив цей козацький історик, перед 24 листопада 1621 р. гетьмана, котрий знаходився між життям та смертю, в Києві зустріла безутішна дружина („А Сагайдачного полумертвого, без жадной публѣки смирно в Києвъ въехавшого, тилко въ дворѣ своемъ плачущая встрѣтила и приняла жена его, пред запустами филипповскими”⁸).

Витворений К.Саковичем та розвинутий С.Величком образ ледь живого гетьмана вже під час залишення ним поля Хотинської битви й повернення до Києва, досить міцно закріпився у вітчизняній історіографії⁹. Якщо погодитися з такою точкою зору, то доведеться визнати, що під час Хотинської битви, принаймні під її кінець, П.Сагайдачний по суті був фізично недієздатний. Тим часом у щоденниках Хотинської війни, а також листах її учасників з-під Хотина є достатньо вагомих свідчень того, що впродовж усієї воєнної кампанії запорозький гетьман діяв як полководець надзвичайно енергійно і не виказував жодних ознак немічності. Більше того, особиста активність П.Сагайдачного під час боїв з армією Османа II восени 1621 р. породжувала серед хотинських оборонців гіперболізовані уявлення, а також чутки про його бойову діяльність, які, поширюючись у тилу, обростали легендами (приміром, подеюкували, що „Сагайдачний так мужньо себе показав, що стяв голову Кантемір-мурзі і приніс до табору”)¹⁰.

Той факт, що по завершенні Хотинської війни запорозький гетьман перебував у задовільній фізичній формі, засвідчують дані Кам’янецької хроніки. Згідно з цим джерелом, з 15 по 22 жовтня під Кам’янцем по дорозі з війни перебувало польське військо з коро-

⁸ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Приложения к т. 1 летописи Величка. – С. 34-37.

⁹ Див., наприклад: *Максимович М.А.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – Т.1. – С. 371, 372; *Антонович В.Б., Бец В.А.* Указ. раб. – С. 7; *Яворницький Д.І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – С. 53; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 486.

¹⁰ Я.Жолкевський до В.Мясковського, Х.1621 // *Biblioteka Rac.* – № 139. – S. 245 zw.

левичем Владиславом, який обрав для своєї резиденції Кам'янецьку фортецю, а також польним гетьманом Станіславом Любомирським – той зупинився в домі вірменського вїта Лукаша. У ці дні „гетьман козаків Сагайдачний пройшов мимо Кам'янця з 30 тисячами людей. Сам гетьман із (почтом), що налічував 100 осіб, увійшов до міста й був тут з ранку до вечора, тому що польний гетьман запросив його на банкет у домі вірменського вїта, а потім ближче до ночі поїхав* . Із своїм почтом він поїхав на окраїну, тому що там йому було відведено місце для нічлігу”¹¹.

Як можна переконалися, П.Сагайдачний без жодної сторонньої допомоги, самостійно – в урочистому церемоніальному виїзді, тобто із своєрідним почесним ескортом-свитою, прибув на званий банкет до С.Любомирського. Причому він провів на гостині увесь день, що, вочевидь, потребувало доброго здоров'я, адже, як зауважив Ованес Каменаці у своїй „Історії Хотинської війни”, польний гетьман

* У „Кам'янецькій хроніці” дещо двозначно сказано про час перебування в Кам'янці С.Любомирського, який приймав П.Сагайдачного. В даному творі стверджується, що побут королевича Владислава у цьому місті тривав тиждень: „На восьмий день, у п'ятницю (22 жовтня. – П.С.), разом з усім військом королевич вирушив до Львова. Польний гетьман теж поїхав, узявши з собою тіло покійного Ходкевича, коронного гетьмана, який віддав Богу душу в таборі і котрого повезли в його масток” (Кам'янецька хроніка // Жовтень, 1985. – № 4. – С. 104-105). Отже, з наведеного тексту випливає, що С.Любомирський міг поїхати разом з королевичем 22 жовтня, або ж і дещо пізніше. Прикметно, що в деяких щоденниках Хотинської війни є повідомлення, які можна тлумачити в тому сенсі, що польські сили рушили з Кам'янця 17 жовтня: „Військо відпочивало під Кам'янцем, було генеральне коло в костьолі, біля фари, на якому к[оролевич] й[ого] м[илість], подякувавши війську за послугу, розпустив [його]” (Relacya prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi... 1621 r. // Biblioteka Czart. – № 112. – S. 528 zw.). А проте існує документ, а саме список дезертирів польсько-литовського війська, які вийшли з-під Хотина, що однозначно засвідчує: зазначене вище військове коло відбулося 22 жовтня 1621 р. (*Tretyak J. Op. cit. – S. 194, ргзр. 2*). Звідси можна зробити висновок, що, по-перше, С.Любомирський, вочевидь, покинув Кам'янець разом з королевичем Владиславом 22 жовтня і що П.Сагайдачний був на банкеті в нього напередодні цієї дати. Як би там не було, очевидною є одна обставина, пов'язана з перебуванням запорозького гетьмана у Кам'янці – він не зустрівся там з королевичем Владиславом. Адже про таку зустріч нічого не написав вірменський автор Аксент, який у своєму творі приділяв подібним речам пильну увагу.

¹¹ Кам'янецька хроніка. – С. 105.

справляв доволі бучні банкети в домі вірменського війта („кілька днів віддавався веселощам серед наїдків та напоїв”)¹².

Отож, скільки поранень отримав під час Хотинської війни П.Сагайдачний і який вони мали характер? Чи відповідають істині твердження деяких істориків про поранення запорозького гетьмана стрілою (отруєною стрілою)¹³, або отримання ним вогнепальної рани в плече?¹⁴

При з'ясуванні цих питань можна цілком довіряти щоденнику Хотинської війни Я.Собеського. З нього випливає, що під час Хотинської війни П.Сагайдачний дістав одне вогнепальне поранення в руку. Сталося це в 20-х числах серпня, коли після відбуття у Варшаві посольства Війська Запорозького, П.Сагайдачний їхав у пошуках козацького війська в супроводі охорони, яку йому дав Я.-К.Ходкевич, і випадково натрапив на турецький табір. У сутичці, яка зав'язалася з ворожою сторожею, він був поранений в руку пострілом з яничарки (ручна вогнепальна зброя у турків).

Пов'язані з цим бойовим пораненням обставини опосередковано вказують на високий рівень фізичної підготовки та неабияку витривалість П.Сагайдачного, що дало йому змогу врятуватися, попри вогнепальну рану в руку: він не тільки зміг вивернутися від ворожих кіннотників, причому пішки, оскільки позбувся свого коня, а й близько двох діб продирався лісовими хащами до козацького табору, розташованого під Могилевом на Дністрі¹⁵ (нині Могилів-Подільський). Причому поранення нітрохи не завадило йому як полководцю успішно здійснити з козацьким військом тяжкий бойовий марш з-під Могилева до Хотина, а також, як зазначалося, бути на висоті, командуючи козаками на полі Хотинської битви. Про те, що П.Сагайдачний на перших порах мало переймався своїм пораненням, набагато більше думаючи про свої політичні перспективи у Війську Запорозькому, свідчить його

¹² Каменецкий И. История Хотинской войны // *Анастас А.С.* “История Хотинской войны” Иоаннеса Каменецкого. -- В изд.: Историко-филологический журнал АН Армянской ССР, 1958. – № 2. – С. 279.

¹³ *Гуслистий К.Г.* Зазнач. праця. – С. 126; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – С. 93.

¹⁴ *Рауба Н.С.* Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. – С. 35.

¹⁵ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. – S. 123.

активна причетність до страти під Хотином небезпечного для нього конкурента – скинутого гетьмана Якова Бородавки (цей сюжет потребує спеціального розгляду при дослідженні останніх років життя та діяльності П.Сагайдачного).

Через якийсь час по завершенні Хотинської війни вогнепальне поранення в руку дедалі більше давалося запорозькому гетьману взнаки. Навряд чи може бути сумнів у тому, що саме через спричинені цим пораненням ускладнення він помер 20 квітня 1622 р. Що ж до стану здоров'я П.Сагайдачного на момент написання ним листа К.Радзівіллеу 23 січня 1622 р., тобто, приблизно за три місяці до кончини запорозького гетьмана, то деякі вказівки про це містяться в документах, котрі стосувалися переговорів у січні в Києві між представниками Війська Запорозького та королівськими комісарами. Так, з'ясовується, що, посилаючись на поганий стан здоров'я, П.Сагайдачний особисто проігнорував звернену до запорожців пропозицію комісарів з'явитися 12 січня до Київського замку для переговорів (йшлося про спробу провести урядову комісію з козаками з метою обмеження їхніх прав)¹⁶.

Попри можливу політичну підоснову такого кроку П.Сагайдачного, який був проти проведення в січні тільки у вузькому колі представників запорозького козацтва урядової комісії з королівськими комісарами і пропонував перенести її на весну, на розгляд загальної козацької ради, він, вочевидь, і справді був хворий. 17 січня гетьман надіслав комісарам написаного по-польськи листа (цей документ зберігся в копії) за підписом „Петро Конашевич, гетьман, з Рицарством деяким Й[ого] К[оролівської] М[илості] Війська Запорозького”, зазначивши місце його написання так: „даний з господи”¹⁷.

Як видно, П.Сагайдачний у січні 1622 р. демонстрував неабияку політичну активність, тримаючи руку на пульсі вельми важливих для Війська Запорозького переговорів, а також листуючись з чільними політиками Великого князівства Литовського. Все це сигналізує про те, що на цей час його недуга, спричинена вогнепальним пораненням, ще не сягнула загрозливої для життя гетьмана критичної межі.

¹⁶ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // Biblioteka Czart. – № 206. – S. 533.

¹⁷ Ibid. – S. 554.

активна причетність до страти під Хотином небезпечного для нього конкурента – скинутого гетьмана Якова Бородавки (цей сюжет потребує спеціального розгляду при дослідженні останніх років життя та діяльності П.Сагайдачного).

Через якийсь час по завершенні Хотинської війни вогнепальне поранення в руку дедалі більше давалося запорозькому гетьману взнаки. Навряд чи може бути сумнів у тому, що саме через спричинені цим пораненням ускладнення він помер 20 квітня 1622 р. Що ж до стану здоров'я П.Сагайдачного на момент написання ним листа К.Радзівілу 23 січня 1622 р., тобто, приблизно за три місяці до кончини запорозького гетьмана, то деякі вказівки про це містяться в документах, котрі стосувалися переговорів у січні в Києві між представниками Війська Запорозького та королівськими комісарами. Так, з'ясовується, що, посилаючись на поганий стан здоров'я, П.Сагайдачний особисто проігнорував звернену до запорожців пропозицію комісарів з'явитися 12 січня до Київського замку для переговорів (йшлося про спробу провести урядову комісію з козаками з метою обмеження їхніх прав)¹⁶.

Попри можливу політичну підоснову такого кроку П.Сагайдачного, який був проти проведення в січні тільки у вузькому колі представників запорозького козацтва урядової комісії з королівськими комісарами і пропонував перенести її на весну, на розгляд загальної козацької ради, він, вочевидь, і справді був хворий. 17 січня гетьман надіслав комісарам написаного по-польськи листа (цей документ зберігся в копії) за підписом „Петро Конашевич, гетьман, з Рицарством деяким Й[ого] К[оролівської] М[илості] Війська Запорозького”, зазначивши місце його написання так: „даний з господи”¹⁷.

Як видно, П.Сагайдачний у січні 1622 р. демонстрував неабияку політичну активність, тримаючи руку на пульсі вельми важливих для Війська Запорозького переговорів, а також листуючись з чільними політиками Великого князівства Литовського. Все це сигналізує про те, що на цей час його недуга, спричинена вогнепальним пораненням, ще не сягнула загрозливої для життя гетьмана критичної межі.

¹⁶ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // Biblioteka Czart. – № 206. – S. 533.

¹⁷ Ibid. – S. 554.

2. За рядками гетьманського автографа 1622 р.

По окресленні деяких життєвих обставин, пов'язаних з особою П.Сагайдачного, а також політичних моментів, що були актуальні для нього в січні 1622 р., предметніше розглянемо його автограф, датований 23 січня:

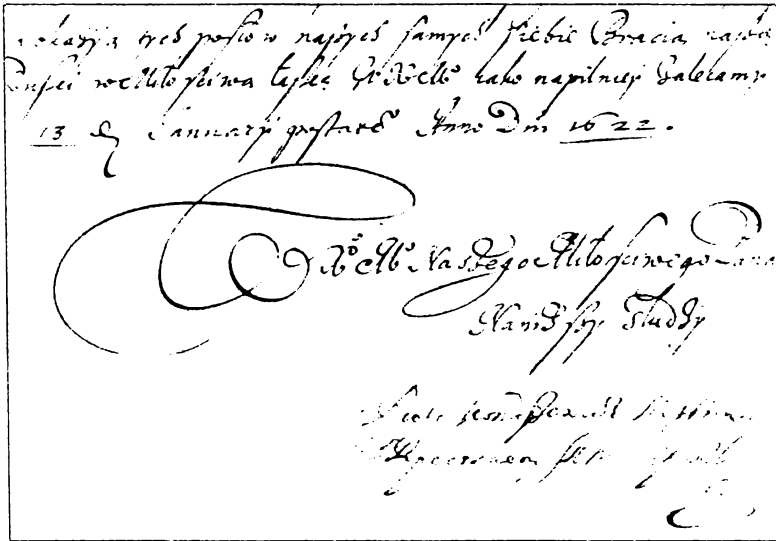
*Piotr Konaszewicz Hetman
Z Rycerstwem IKM Zaporozkiem.*

Даний рукописний текст написано доволі дрібним, дещо розтягнутим почерком. Деякі його літери, як-от *a*, *o*, *n* вдвічі менші від аналогічних літер, що зустрічаються в написаному рукою писаря тексті листа. Почерк П.Сагайдачного має прикмети розгонистого скоропису. Для нього властивий значний нахил літер вправо, написання половини слів та скорочень по суті без відриву пера (*Zaporozkiem; Hetman; IKM*), а решти переважно із з'єднанням літер (*Piotr; Rycerstwem; Zaporozkiem*). Про швидкий темп письма автора свідчить також те, що в слові *Piotr* крапка над літерою *i* зміщена аж на наступну літеру й постала у формі півдуги, натиск у якій переходить у волосну зліва направо. Подібна тенденція спостерігається і в слові *Zaporozkiem*, в якому крапка, що мала стояти над *i*, зміщена аж на наступну букву – *e* та являє собою риску з потовщенням у лівому кінці.

Через швидке написання деякі графеми виявилися недописані: в слові *Konaszewicz* буква *o* нагадує півмісяць ріжками вліво, буква *a* розірвана у верхній частині, а в слові *Zaporozkiem* – у нижній частині зазначеної графеми.

Порівняно з рукою писаря, автограф написано вельми тонким пером. У П.Сагайдачного літери енергійно ніби вриваються у папір, причому з відносно рівномірним натиском пера. Водночас деякі графічні елементи його письма, а саме – кінці окремих літер та з'єднань переходять у тонку „павутину”. Тільки у виняткових випадках, у тому числі в прикінцевому вигадливо сконструйованому завитку, яким завершується автограф, можна побачити фрагмент, написаний сильним розчерком пера.

Почерк П.Сагайдачного істотно відрізняється, приміром, від почерку київського православного митрополита Іова Борецького, виглядаючи на його тлі радше компактним, рівномірним бісером. Адже І.Борецький у підписах своїх листів часто вдавався до сильних

Автограф П.Сагайдачного 1622 р.

натисків пера, писав доволі крупними літерами і міг розтягнути три-чотири слова на увесь рядок. Причому особливо багато місця на аркуші займала величезна ініціальна літера його імені з вигадливими петлями. Остання, наприклад, могла перевищувати по вертикалі літеру *o*, що написана поряд з нею, більш ніж в 23 рази, а по горизонталі – у 20 разів. І.Борецький завершував свої листи великим і хитромудрим декоративним плетивом підпису, в структурі якого вирізняється спіраль з кільканадцятьма горизонтальними лініями, а також графемами, що написані сильним натиском пера¹⁸.

В автографі П.Сагайдачного виразно простежуються графічні особливості, зумовлені навичками письма, набутими автором під час навчання в Острозькій школі, а також його художньо-естетичними уподобаннями. Обидва рядки напису, що розглядається, рівні й розміщені досить пропорційно один відносно одного. Великі літери початку слів дещо розмашисті і водночас чітко написані, каліграфічно заокруглені. Впадає в очі, що манера написання П.Сагайдачним великої літери *K*, прикметною особливістю якої є розмашисте

¹⁸ І.Борецький до К.Радзівілла, 30.VI.1623 // AGAD. AR. – Dz. II. 859. – S. 2; 3.X 1629 // Ibid. – S. 6.

дугоподібне видовження її надрядкової частини, котре сягає аж четвертої літери в слові *Konaszewicz*, зустрічається також у конспекті якогось острозького студента (XVII ст.). Причому, якщо цей студент завершував нижні елементи деяких літер гострим розчерком пера вправо і вгору (найхарактерніше це проявлялося при написанні літери *p*)¹⁹, то такий підрядковий елемент графем зустрічається також в автографі П.Сагайдачного. Потрібно зазначити, що подібні особливості почерку наявні також у багатьох рукописних текстах першої половини XVII ст., що написані польською мовою²⁰.

Складається враження, що П.Сагайдачний дуже ретельно, за специфічною графічною схемою, писав психологічно ключові для власної особи слова. Йдеться насамперед про його патронімічне прізвище, в якому перша, середня та остання літери виходять над рядок відповідно на 4; 2; 3,1 величини корпусу літер, що розташовані поряд з ними. Через це лексема поділена та три композиційно єдині вертикальні акценти: *KonasZewicz*. Окрім того, елемент літери *s* виходить під рядок на 2 корпуси величини цієї графеми, власне на таку ж величину, на яку виходить сусідня з нею *Z*, що творить основну для цього слова вертикальну домінанту.

Звісно, що візуальний ефект тризуба, який виник через таке написання прізвища *KonasZewicz* напевно був випадковий (таке написання сполучення літер *sz* всередині слова не було чимось незвичайним у польських текстах ХУІІ ст., приміром воно зустрічається в копії листа Б.Хмельницького до Яна ІІ Казимира від 6 травня 1649 р.)²¹ А проте існують ознаки того, що П.Сагайдачний все ж переймався тим, який графічний образ має його прізвище. Йдеться про те, що ще в одному психологічно значущому для нього слові – *Hetman*, також наявна домінантна вертикальна вісь, яка виконує суто декоративну, естетичну роль. Вона побудована так: горизонтальна лінія, яка перекреслює вертикальну лінію в літері *t*, переходить у

¹⁹ Див.: Мицько І.З. Зазнач. праця. – С. 35.

²⁰ Див., наприклад: М.Лубенський до Я.Радзівілла, 6.VI. 1648 // WAP. Gdańsk. Recesy stanów zachodniopruskich. – 300, 29/129. – S. 101-101 zw.; Б.Хмельницький до Яна ІІ Казимира, 12.VI 1648 // Ibid. – S. 442-443; Б.Хмельницький до А.Кисіля, 27.VI 1648 // Ibid. – S. 117-117 zw.; Л.Вайер до Б.Хмельницького, 8.IX 1648 // Ibid. 300, 29/130. – S. 126; К.Пшемський до А.Лещинського, 2.VI 1649 // Ibid. – 300, 29/133. – S. 9.

²¹ Б.Хмельницький до Яна ІІ Казимира, 6.V 1649 // Ibid. – 300, 29/129. – S. 239.

петлю, що виходить над рядок, а потім опускається під рядок, утворюючи ще одну петлю. Разом ці петлі графічно нагадують каліграфічну вісімку, яка симетрично ділить слово *Hetman* по вертикалі та горизонталі.

В арсеналі авторських засобів художньо-естетичного оздоблення напису, що розглядається, помітно вирізняється вигадливе поєднання різних за конфігурацією вигнутих ліній та петель. Йдеться про своєрідний вензель, в який зв'язано прийменник *Z* з першою великою літерою слова *Rycerstwem*; розчерк пера, що утворив загострену та округлу петлі в першій літері скорочення *IKM*, а також химерну нарисну фігуру, що нагадує метелика в польоті. Ця фігура постала як продовжений під рядок кінець літери *m* у слові *Zaporozkiem*, що рівняється близько 12 корпусам зазначеної літери по вертикалі, а також близько 20 корпусам – по горизонталі. Цей графічний „метелик” не тільки композиційно тримає на собі останнє слово автографа, а й органічно завершує увесь його дворянський напис. Причому його зроблено таким енергійним розчерком пера, що це спричинило розбрикування довкола нього на папері дрібних крапель чорнила. Прикметно, що манера письма П.Сагайдачного подекуди нагадує почерк Б.Хмельницького, представлений у його листі польською мовою до короля Яна Казимира від 18 квітня 1651 р. Йдеться, зокрема, про наявність в автографі Б.Хмельницького розривів у петлях деяких графем, розмашистого дугоподібного видовження надрядкової частини літери *W* у слові *Woyska*, що близька до написання першої літери слова *Konaszewicz* автографа П.Сагайдачного. Утім, порівняно з почерком свого попередника, у Б.Хмельницького написання літер та слів у рядках не таке рівне, композиційно більш „розхристане”, одне слово нижнього рядка дещо наповзає на слово з верхнього рядка, розмашисті завитки, які завершують підпис гетьмана України спонтанні і мають сильний нахил вліво – вони „напівлежать” під автографом²².

З викладеного вище можна переконатися, що почерк П.Сагайдачного свідчить про його добру освіченість, велику практику постійного вправління у письмі, художньо-естетичне чуття гармонії та пропорції. Щодо цього П.Сагайдачному, безперечно, поступався

²² Б.Хмельницький до Яна Казимира, 18.IV 1651 // AGAD. AZ. – 3052. – S. 2.

його запеклий конкурент у боротьбі за гетьманську булаву – Яків Бородавка (Нерода). Такий висновок запрошується при розгляді автографа Я.Бородавки, що зберігся в його листі до К.Радзівілла від 28 квітня (8 травня за н. ст.) 1621 р.²³ Текст цього листа написано польською мовою писарською рукою. Військовий писар зробив також підпис листа, причому українським скорописом першої чверті XVII ст. – з вигадливими згинами, петлями та потовщеннями ліній, в тому числі у виносних графемах: „Яков Нерода, Гетьман Войска Его Кр̄м̄лости Запорозко̄”. Тим часом особисто Я.Бородавка зробив тільки приписку почерком, що нагадує півуставне письмо: *рукою власною*, а також нерозбірливо підписався.

Як з'ясується, почерк Я.Бородавки досить крупний – окремі літери в 1,8 – 3 рази більші порівняно з аналогічними літерами, написаними писарем. Більшість літер у словах написано роз'єднано. Причому кожне із слів розпочинається літерами, що мають нахил вправо, а закінчується прямими, або ледь скошеними вліво, літерами. Графема *o* в одному випадку написана в один, а в другому – у два прийоми руки, із загостренням вниз (так само написано правий елемент букви *ю* у слові *власною*). Загалом, переважна більшість літер написана в два-три прийоми руки, в тому числі *p*. Ця літера в рядку має вигляд трикутника, одна із сторін якого починається над рядком, а потім продовжується під рядок, утворюючи відносно невеликий нижній кінець цієї графеми. Напис, який розглядається, написано хвилястим рядком: спочатку він піднімається, а під кінець „з'їжджає” вниз. Щодо підпису в автографі Я.Бородавки, то він являє собою кілька компактно написаних графем, одну з яких можна прочитати як латинське *n* – безперечно, це ініціальна літера прізвища цього запорозького гетьмана. Впадає в очі, що петля однієї з цих графем доволі кострубата.

Все це наштотує на думку, що Я.Бородавка писав як людина, котра рідко брала до рук перо. Як можна припустити, письму півуставом він навчився у початковій школі при одній із церков Корсуня, звідки гетьман був родом. Напевно він не опанував скоропис, або ж писав ним не досить добре, інакше не доручив би писарю каліграфічно підписати листа. А проте наявність в особистому підписі Я.Бородавки принаймні однієї літери латинського алфавіту мо-

²³ Я.Нерода до К.Радзівілла, 28.IV (8.V) 1621 // AGAD. AR. – Dz. II. 736. – S. 1.

iako umdony mie znaiony Sluga to x. li me li pana kazodere
 stuzyc praco. Odlaam si ratem de tase wassey x. li me li
 nowe za Konas Zewicz 1621 Roka
 Sluga
 Jan Borodavka Janina Zewicz
 Zewicz
 Zewicz

Автограф Я.Бородавки 1621 р.

же свідчити про його більш широкий освітній горизонт. Як би там не було, з автографу Я.Бородавки досить добре видно, що цей гетьман явно мав нижчий рівень освіченості, ніж П.Сагайдачний.

Що ж до автографу П.Сагайдачного, то не можна не звернути увагу на таку його особливість: автор підпису листа до К.Радзівілла від 26 січня 1622 р. неабияк переймався тим, як графічно виглядають його прізвище та позначення владного статусу у Війську Запорозькому. Напевно це сигналізує про егоцентризм характеру П.Сагайдачного, його любов до слави і влади та великі політичні амбіції. Напрошується також висновок про уміння запорозького гетьмана передбачати публічний відгук на свої дії та вчинки.

Почерк автографу П.Сагайдачного містить у собі достатньо вагому об'єктивну інформацію про вік та психіко-фізичний стан автора. Отже, немає жодного сумніву, що людина з таким почерком мала гострий зір. Стриманий ритм письма П.Сагайдачного – з переважно однаковим нахилом та натиском пера, поодинокими потовщеннями, переходами в графічну „павутину”, а також рівними рядками виказує його дещо нервову, а проте, безперечно, тверду й енергійну руку. В автографі тільки одна буква може бути сприйнята так, ніби при її написанні тремтіло перо. Цією буквою є остання **Z** у слові *KonasZewicz*, правий елемент якої у рукописному вигляді являє собою вертикальну хвилясту лінію.

Утім, це могла бути авторська манера її написання. Принаймні подібні хвилясті графічні елементи зустрічаються в автографах І.Борецького, де вони виконують суто декоративну функцію.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що П.Сагайдачний як автор напису, про який йдеться, був людиною, котра вирізнялася повнотою фізичних та інтелектуальних сил. Справедливість цього висновку підтверджує і такий факт: на почерк (отже і на зір) П.Сагайдачного ніяк не вплинула хвороба очей, на яку він свого часу занедужав. Скільки-небудь видимо не позначилося на його почерку і вогнепальне поранення в руку (вочевидь, ліву) та спричинені ним ускладнення. Тобто, на момент написання листа 22 січня 1622 р. стан його здоров'я був відносно задовільний, принаймні без жодних явних ознак критичності.

3. Коли з'явився на світ П.Сагайдачний?

Завдяки дослідженню автографа П.Сагайдачного вдалося здобути достатньо переконливі й об'єктивні підтвердження того, що в січні 1622 р. організм гетьмана був фізіологічно міцний та повноцінний. Чи дає це можливість точно визначити вік П.Сагайдачного? На жаль, здобута нами інформація надто загальна, щоб на її основі робити якісь однозначні висновки. У нас немає даних, приміром, про генетичні особливості організму запорозького гетьмана. Не виявлено також жодної документально підтвердженої звітки про вік П.Сагайдачного. Відсутні також такі, варті пильної уваги дослідника, опосередковані дані, як, наприклад, статистика тривалості життя родичів П.Сагайдачного, насамперед батьків, відомості про точний час навчання, одруження, або, хоча б демографічні матеріали про вікові групи населення, котре належало до одного з ним соціально-станового середовища та регіону походження. Через це, якщо при з'ясуванні орієнтовної дати народження гетьмана брати до уваги дані про загальний функціональний стан його організму в певні періоди життя (важливість яких важко переоцінити на тлі загальної бідності джерел), то не обійтися без непрямих аналогій та округлених підрахунків.

Інформація творів Я.Собеського про вік П.Сагайдачного

Досить важливі, хоча й опосередковані, вказівки про вік П.Сагайдачного містяться в окремих повідомленнях Я.Собеського, які є в його щоденниках московського походу королевича Владислава

1617 – 1618 рр., а також Хотинської війни 1621 р. Ці вказівки зумовлені індивідуальними особливостями сприйняття віку людей, що простежуються у творчій спадщині Я.Собеського. Йдеться про те, що автор щоденників нерідко давав конкретні вікові визначення явно молодшим, або, навпаки – значно старшим за себе особам*. Наприклад, Я.Собеський у віці 27 років (він народився 5 травня 1590 р.)²⁴ сприймав 23-річного королевича Владислава як „молодого володаря та недосвідченого воїна, котрий жодного разу не побував у бою”. Пишучи ж про надто молодих, порівняно з собою осіб, він спеціально вирізняв їхній юнацький або підлітковий вік²⁵.

Маючи 31 рік від роду, автор щоденника Хотинської війни інколи психологічно дистанціювався від літніх людей, характеризуючи їхні вікові особливості з позицій власного вікового сприйняття. Це добре видно, приміром, з того, як у цьому відношенні однозначно відмежовував себе Я.Собеський від великого турецького візиря Ділавера-паші, з котрим йому довелося побачитися 1 жовтня 1621 р. під Хотином („І той старець (Ділавер-паша. – П.С.) нас вдячно прийняв і на досить стислу промову п[ана] белзького (белзького

* Прикметно, що прояви подібних психологічних та соціокультурних особливостей сприйняття віку людей спостерігалися також у часи середньовіччя. Так, досліджуючи поширені в тогочасній літературі алегоричні поділи життя людини та символи різних вікових груп, К.Арнольд дійшов висновку, що все це радше було продуктом гри елітарного розуму, аніж відповідало уявленням пересічних осіб. Тим часом, на думку дослідника, увагу середньовічної людини привертала тільки дитинство і старість. В автобіографіях, правових текстах, оповідях про чуда зазвичай зазначали точний вік дітей та старих, тоді як вік представників інших вікових груп рахували на десятиліття. Пояснювалося це, зокрема, тим, що для дітей існували особливі норми поведінки, гри, тоді як старість розглядалася як кульмінація життя і справ людини; існувала думка, що стара людина найбільше, порівняно з іншими, наблизилася до Бога (Див.: *Левинсон К.А. История ментальности в Европе. Очерки по основным темам. Под ред. П.Динцельбахера. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen. Hrsg. von P.Dinzelbacher. Stuttgart, 1993. 663 S. // Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – С. 105, 106).*

²⁴ *Długosz J. Jakub Sobieski. 1590-1646. Parlamentarzystka, polityk, podróżnik i pamiętnikarz. – Wrocław, 1989. – S. 19.*

²⁵ *Diarius expeditiey moskiewskiey dwuletny królewica Władysława anno dni: MDCXVII pisany przez j. m. p. Jakuba Sobieskiego commissarza teyze expeditiey (дані: *Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława A. D. 1617*) // Biblioteka Czart. – № 2763. IV. – S. 181, 211, 241.*

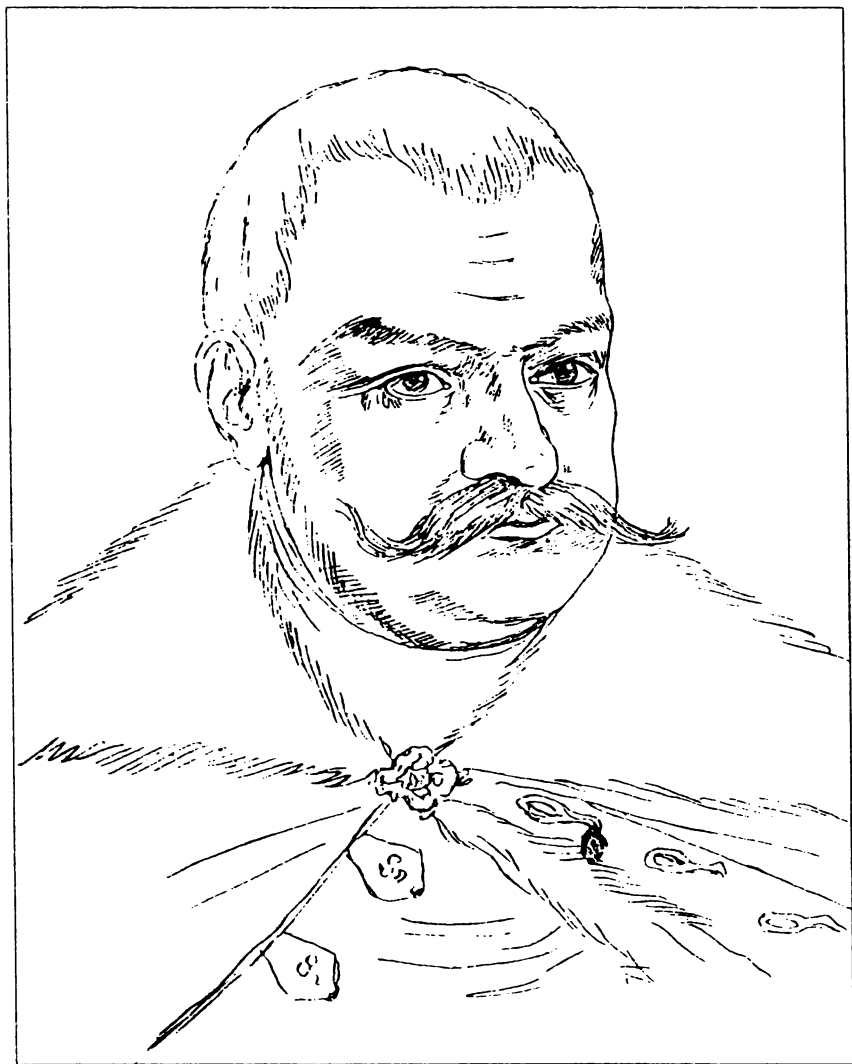
каштеляна Станіслава Жоравінського. – П.С.) про відновлення дружби між такими великими державами відповідав широко і тоскно довго (як то, зазвичай, уміють старі)”²⁶.

Загалом можна стверджувати, що в зроблених Я.Собеським описах деяких батальних сцен виразно простежується маркування автором віку людей у проекції на власний вік. Насамперед йдеться про фактичне вирізнення осіб, які були значно старші за Я.Собеського, або ж належали до близьких з ним вікових груп: у першому випадку їхні фізичні можливості зображено як дуже обмежені, а в другому – вони розкриті максимально повно. Як видається, останнє узгоджувалося із своєрідним внутрішнім віковим хронометром автора, тобто вибірковою фіксацією ним близьких йому самому вікових ознак. Прикладом того, як Я.Собеський сприймав на полі бою літню людину, може бути його компліментарна оцінка поведінки під час Хотинської битви Я.-К.Ходкевича, що її цей полководець (якому йшов сьомий десяток) продемонстрував 2 вересня 1621 р.: Й[ого] м[илість] ц[ан] великий гетьман надихав військо своїми трудами та присутністю, сам мішався в сутичці поміж герцівниками та корогвами, підкріплював, де було потрібно”²⁷. Як видно, автор щоденника, за великим рахунком, ставив старому гетьману в заслугу те, що він був присутній на полі бою, де активно билися інші.

Тим часом зовсім іншою була авторська інтонація Я.Собеського при зображенні в бою повних фізичних сил, як він сам, людей. Такі герої щоденників Я.Собеського, вікові ресурси організму яких були йому цілком зрозумілі, часто зображувалися автором на межі фізичних можливостей, що їх міг продемонструвати в смертельному бою воїн. Підтвердженням цього може бути, зокрема, опис автором щоденника московського походу королевича Владислава, обставин загибелі шляхтича Рамулта, який із своїми кіннотниками поїхав у розвідку по „язики” і 17 березня 1618 р. ув’язався в бій із загоном московських ратників неподалік Товаркова (поселення на р. Угрі, нижче впадіння в неї р. Шані, близько за 25 км на північний захід від Калуги): „Послав був з Калуги Пожарський (московський воєвода князь Дмитро Пожарський (1578 – 1642). – П.С.) з Печонкою,

²⁶ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621. -- S. 164-165.*

²⁷ *Ibid. – S. 127.*

Портрет Я.Собеського. За полотном невідомого художника XVII ст.

з Шишем – кращим козаком, сто двадцять кіннотників на лижах по язика, з кожної корогви по декілька [осіб] добірного люду. Залишивши шістдесят при корогві, вони вибрали шістдесят щонайметкіших і заскочили в одне село. В той час пан Рамулт також виїхав з кіннотниками по язика. Довідавшись потім від хлопця про людей, рушив просто до них і розгромив – тільки троє втекли. Було кільканадцять полонених, однак і тих убито. Пан Рамулт – сам чоловік дуже рицарський, погнавшись пригірком за одним козаком, [був] підстрелений від дерев, з куців у голову [іншим] козаком і там поліг”²⁸.

З наведеного текстуального фрагмента неважко переконатися, що Рамулт – досвідчений воїн і командир кінного розвідувального загону явно не був юнаком. Безсумнівно, він не міг бути і людиною в літах. Цей „дуже рицарський” чоловік зустрівся в бою, як запевняв Я.Собеський, чи не з цвітом московських ратників і з таким заповзяттям та рішучістю бив і переслідував противника, що стає зрозуміло – це людина в повному розквіті фізичних сил, стосовно якої автор щоденника вочевидь не відчував скільки-небудь істотної вікової дистанції.

Як сприймав вік П.Сагайдачного Я.Собеський, адже йому довелося досить близько з ним зіткнутися на території Московської держави під час воєнного походу королевича Владислава за царською короною для себе, а також восени 1621 р. під Хотином? Є підстави стверджувати, що Я.Собеський найвищою мірою схвально, причому в межах критеріїв вікових можливостей свого покоління, оцінював поведінку П.Сагайдачного в екстремальних бойових умовах. Так, описуючи в щоденниковій статті від 6 жовтня 1618 р. двобій під Москвою запорозького гетьмана та, вочевидь, фізично міцного московського воеводи Василя Бутурліна (помер після 1644 р.)²⁹, автор зазначив: „Сам Сагайдачний вирвав списа в гетьмана Бутурліна і, під’їжджаючи, вдарив його тим буздиганом* , якого він отри-

²⁸ *Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława A. D. 1617. – S. 271.*

²⁹ *Войтович Л., Заборовський Л., Ісаєвич Я., Сисин Ф., Турилов А., Флоря Б. Коментарі // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 310.*

* Буздиган – турецька назва пернача (російською – шестопера), тобто бойової металевої палиці, що мала верхівку у формі вертикально покарбованої груші. Ці карби називалися перами (звідси – пернач), найчастіше їх було шість, або вісім. Конструкція буздигана була така, що всередині нього можна було зберігати стилет. Щоб

мав від королевича, і звалив з коня, бо той Сагайдачний, будучи гетьманом Війська Запорозького, у тій експедиції подав силу свідчень своєї визначної мужності”³⁰.

Як видно, Я.Собеський вельми експресивно, в динаміці змалював перебіг швидкоплинного поєдинку і, ніби уподібнюючись до героя своєї оповіді, поетапно, по розділах, вербально відтворив його дії та реакції, а також наголосив на незліченності подібних проявів визначної особистої мужності гетьмана. Така своєрідна рольова та ціннісна постава автора щоденника, вочевидь, свідчила про його чуття вікової близькості до П.Сагайдачного. Адже з даної Я.Собеським характеристики запорозькому гетьману випливає, що той був не тільки відчайдушно сміливою та сильною духом людиною, а й такою, котра наділена неабиякою фізичною силою, швидкою реакцією та спритністю. Звісно, що всі ці якості на полі бою міг продемонструвати тільки порівняно молодий воїн.

Своє враження про високі рицарські достоїнства, а також відмінну фізичну форму П.Сагайдачного Я.Собеський підтвердив і в серпні 1621 р. в описі його бойової сутички з турками, в ході якої він був поранений („його (П.Сагайдачного. – П.С.) вгледіла турецька сторожа і кинулася за ним. Не поступився їм полем бою і сильно зіткнувся з турками; скоро сторожа дала знати про [цих] людей (П.Сагайдачного та загін польських вершників, який його супроводжував. – П.С.) в табір [турків], висунулося [звідти] все, що живе. Побачивши нерівність, коли [турки] вже стали бути для нього [надто] сильні, Сагайдачний з Ганнібалом та Молодецьким (командири двох польських кавалерійський корогв, які були при П.Сагайдачному. – П.С.) почали відступати до кущів. Позбувшись там коня, [він] мужньо боронився пішо, поранений з яничарки в руку почав відступати і рушив прямо до Дністра”)³¹.

спорядити буздиган до бою стилетом, на кінці грушоподібної верхівки викручували спеціальну металеву закрутку – гудзик, виймали стилет і закручували його рукоятку в отвір на кінці „груші”. В час, що розглядається, буздиган використовували також як символ військової влади, цей клейнод фігурував також у дипломатичних церемоніях (*Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – Т. 1. – S. 219; Телегін Д.Я., Винокур І.С., Тутова О.М., Свєшніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. – К., 1997. – С. 189,190.*)

³⁰ *Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwulctniej królewicza Władysława A. D. 1617. – S. 531.*

³¹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. – S. 123.*

Таким чином, маємо цінні свідчення сучасника – Я.Собеського, який у 1618 та 1621 рр., сам маючи тоді відповідно 28 та 31 рік, подав відомості про П.Сагайдачного в специфічному контексті. З нього випливає, що цей автор сприймав запорозького гетьмана якщо не своїм ровесником, то, безперечно, чоловіком у повному розквіті сил, котрий перебував у найближчій до нього старшій віковій групі, тобто був старший за польського мемуариста десь на п'ять, щонайбільше – сім-вісім років. Взявши за основу гаданий максимальний поправочний коефіцієнт різниці у віці між П.Сагайдачним та Я.Собеським у 8 років, отримуємо орієнтовну дату народження запорозького гетьмана – 1582 р.

Є достатньо очевидним, що в тогочасному суспільстві, з характерними для нього численними регламентаціями, звичаєвими настановами та авторитетом традиції достатньо поширеною була практика давати новонародженим церковно-календарні імена. Тобто, дитину називали на честь святого, на день якого припадало, або до якого було близьке за часом її народження. Це питання навіть ставало предметом розмислювань православних богословів, які розглядали природу правдивості новонароджених крізь призму обряду хрещення та надання немовляті імені на честь певного святого („егда родится младенец... имя новеніе его от святых избранных божіих дається емоу и знаменіем живоносного креста оградится”)³². З огляду на це, достатньо великою є вірогідність того, що майбутній гетьман з'явився на світ орієнтовно 29 червня за старим (9 липня за новим) стилем, тобто на церковне свято апостолів Петра і Павла, через що його найменували церковно-календарним ім'ям Петро.

Важливо наголосити, що Я.Собеський законсервував у своїй пам'яті молодече враження про П.Сагайдачного, зберігши його навіть через кілька десятиліть після його смерті. Недарма, як зазначалося, у виданій 1646 р. праці „Історія Хотинської війни” він вважав за цілком доречно приписати запорозькому гетьману смерть через надмірне захоплення жінками.

На користь того, що П.Сагайдачний народився не раніше 1582 р. опосередковано свідчать деякі факти з його особистого життя.

³² *Зизаній Л.* Катехізис (1627), рукопис XVII ст. // НБУ. ІР. ДА. П. 566. - Арк. 18 зв. - 21.

Щоправда, ці факти не можна точно датувати, що послаблює їхню доказову силу. Отже, як зазначалося в спеціальній літературі, після смерті гетьмана 1622 р. його дружина Анастасія Повченська вже 1624 р. взяла новий шлюб із шляхтичем Іваном Пйончинським³³. Звідси напрашується висновок, що П.Сагайдачний мав доволі молоду дружину, а це, в свою чергу, служить певним аргументом на користь того, що він помер не пізніше, аніж на сороковому році свого життя.

Прикметно, що визначена нами дата народження П.Сагайдачного якоюсь мірою може дати відповідь на питання, яке мало б бентежити дослідників, котрі відносили появу на світ майбутнього гетьмана до 1550 р., або 1560 – 1570 рр.: як сталося, що згадки про нього в джерелах з'являються порівняно пізно? Чому (якщо виходити з названих вище дат народження П.Сагайдачного) приблизно тільки на 45, 55 або ж 65 році життя про нього вперше повідомили сучасні йому джерела?

Тим часом, якщо виходити з того, що П.Сагайдачний народився 1582 р., то стає зрозуміло, через яку причину в джерелах початку XVII ст. немає, наприклад, жодного підтвердження його участі у воєнних діях запорожців у Молдавії та Волощині, а також Лівонії (про що писав 1622 р. К.Сакович). Це можна пояснити доволі просто: майбутньому гетьману було тоді тільки 18 – 20 років, і він, вочевидь, не міг бути центральною постаттю в якихось важливих подіях. Мовчать про П.Сагайдачного і джерела, що пов'язані з так званим Смутним часом у Московській державі, коли, починаючи приблизно з середини першого десятиліття XVII ст., туди хлинули українські козаки, які приставали то до Лжедмитрія I, то до Лжедмитрія II.

Під час воєнної виправи під Смоленськ 1609–1611 рр. Сигізмунда III чисельність козаків на московських землях вже обчислювалася десятками тисяч. Попри те, що в джерелах початку другого десятиліття XVII ст., які проливають світло на участь козаків у цих подіях, зустрічаються прізвища багатьох запорозьких ватажків, серед них немає П.Сагайдачного. Судячи з усього, причиною такої неуваги до його особи було якраз те, що він ще не мав скільки-небудь помітної військової або політичної ваги у Війську Запорозькому.

³³ Барвінський Б. Зазнач. праця. – С. 29.

Тільки в березні 1615 р. вперше в джерелах з'являється повідомлення про П.Сагайдачного як про впливову серед запорожців особу – полковника (детальніше про це йтиметься у розділі IV). Оскільки він став полковником, очевидно, принаймні роком раніше, то на той час йому виповнився 31 рік. Судячи з усього, досягнення полковницького рангу в такому віці було для П.Сагайдачного не запізною, а оптимальною подією в його кар'єрному зростанні у Війську Запорозькому та відкрило йому короткий шлях до першого здобуття гетьманської булави 1616 р. у віці близько 34 років. Відповідно, під час московського походу запорожців 1618 р. П.Сагайдачному мало б бути 36 років, а в ході Хотинської битви – 39 років.

Вельми важливим щодо встановлення реального віку П.Сагайдачного є з'ясований на основі аналізу його автографа факт, що в січні 1622 р. запорозький гетьман, попри отримане на війні поранення, мав тверду руку, гострий зір, а також демонстрував психологічну стійкість та амбітність: спеціально (або нехай і підсвідомо) дбав про те, щоб навіть за почерком його як гетьмана сприймали у найвигоднішому світлі. Таким чином, існують достатньо об'єктивні підстави стверджувати, що П.Сагайдачний, прожив близько 40 років (народився орієнтовно 9 липня 1582 р., помер 20 квітня 1622 р.).

Гравюра 1622 р. із зображенням П.Сагайдачного як джерело інформації про його вік та зовнішність

Доволі значущу інформацію про вік запорозького гетьмана можна почерпнути з його іконографії. На жаль, до нашого часу дійшло тільки одне графічне зображення П.Сагайдачного, що має безсумнівну джерельну вартість. Йдеться про гравюру із книги К.Саковича „Вірші”, на якій представлено портрет гетьмана верхи на коні³⁴. Цінність даної гравюри зумовлена вже часом її створення. Адже невідомий на ім'я художник, який вочевидь бачив П.Сагайдачного за життя, зобразив його вже 1622 р. Тобто немає сумніву, що він мав свіжу пам'ять про зовнішній вигляд свого героя.

Утім, наївно було б очікувати від нього фотографічної точності при відтворенні зовнішності П.Сагайдачного. По-перше, його ско-

³⁴ Див. факсиміле гравюрного портрета П.Сагайдачного: *Барвінський Б. Зазнач. праця.* – С. 23. В ряді інших видань, у яких відтворена дана гравюра, художники зазвичай вносили ті чи інші підправлення до автентичного зображення.

ували суто професійні обмеження, зумовлені рівнем тогочасної школи рисування, за які проблематично було вийти навіть талановитому митцю. По-друге, перед гравером напевне стояло завдання створити ідеалізований портрет запорозького гетьмана, який відповідав би змісту панегіричного твору К.Саковича. Саме тому автор гравюри відтворив ряд ключових для даної теми символів.

Центральним з цих символів – як за політичною значущістю, так і композиційним розташуванням на малюнку, є гетьманська булава. На гравюрі цей клейнод завершується кулею. Причому наявні на ній повздовжні риски, а зверху – невелика кулька нагадують карби-пера та гудзик пернача. А проте навряд чи це міг бути пернач. По-перше, верхівка цього клейнода має круглу, а не грушоподібну, як у пернача, форму. По-друге, на кулях деяких військових булав, які зберігаються у Національному музеї історії України в Києві, а також Львівському історичному музеї, зустрічаються невеличкі ребра, які ніби повторюють лінії пер перначів³⁵. Тобто, з великою долею вірогідності саме ці ребра і відтворив на булаві П.Сагайдачного автор його гравюрного зображення 1622 р.

Не секрет, що властивий для свідомості та культури тогочасного станового суспільства символізм є доволі складним для сучасного розшифрування та розуміння. А проте видається достатньо очевидним таке: гетьманська булава уособлює здобуту П.Сагайдачним у Війську Запорозькому найвищу владу та славу полководця. Привертає увагу символіка ритуалізованого жесту, яка пов'язана з булавою. Демонструючи публічну владну дію, П.Сагайдачний тримає її перед собою правою, зігнутою в лікті рукою, трохи нижче рівня очей – ніби вивіряє за її допомогою свій погляд. Сама ж булава дещо схилена вперед, що виказує рух, або початок руху вперед – напевно не без натяку на діяльний гетьманський провід.

Суто емблематичне, символічне значення має ще одна прикметна деталь гравюри. Йдеться про шляхетський герб П.Конашевича-Сагайдачного. Немає сумніву в тому, що невідомий автор увів його до свого твору (вірогідно, виконуючи відповідне завдання К.Саковича), аби наголосити на „благородному” соціальному походженні

³⁵ Див.: Національний музей історії України. Фотоальбом. – К., 2001. – С. 107; *Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. – Мельбурн; Київ, 1999. – С. 112.

запорозького гетьмана. Як видається, це було засвідченням шани як П.Сагайдачному, так і опосередковано – його роду, а також мало на меті у специфічному контексті увести пам'ять про запорозького гетьмана в політичну свідомість шляхетства.

Особливе змістове навантаження на гравюрі має озброєння П.Сагайдачного. Зокрема, це шабля – символ козацької слави. На неї вказують піхви, що їхній кінець виглядає з-під живота коня з його лівого боку. Головну ж увагу художник приділив зображенню сагайдака, тобто озброєння та бойового обладунку воїна-лучника, що складалось із лука, який вкладали в налуч (спеціальний чохол), а також твердого або м'якого колчана для стріл (для захисту від вологи на нього натягували спеціальний чохол – тохтуй, що його знизу зав'язували шнурком). Автор гравюри відтворив деякі навіть дрібні деталі зовнішнього вигляду сагайдака. Звідси напрашується висновок, що він добре знав цю зброю, а також спосіб її носіння вершником у похідному положенні – подібне знання вочевидь було тоді буденним.

Отже, верх колчана з опереними стрілами виглядає у гетьмана з-за спини (це ніби розширює плечі П.Сагайдачного). Налуч приторочено так, що його короткий вигнутий край, куди вкладено дугу лука*, похило повернуто до воїна-кіннотника; відповідно довгий прямий край налуча, який утримує тязиву – в протилежний бік. Як можна судити, відтворений автором гравюри 1622 р. спосіб екіпіровки сагайдаком був породжений практикою його використання і

* З гравюрного портрета П.Сагайдачного випливає, що гетьман озброєний луком турецького типу. Йдеться про складнозбірну конструкцію лука: його кібить (дугу) завдовжки не більш, ніж 130 см склеювали з дерев'яної (клен, ясен, береза) та рогової пластин. Щоб уберегти кібить від вологи, її могли покривати, зокрема, срібною фольгою, а також лаком. Рогову пластину припасовували з внутрішньої сторони лука, повернутої до стрільця. Оскільки така пластинка вдвічі міцніша на розрив, аніж деревина, то вона спрацьовувала на стиснення. Тим часом приклесні до зовнішньої дерев'яної пластини тваринні сухожилля вчетверо перевищували за цією характеристикою деревину, через що вони зазнавали розтягувального напруження. Конструктивною особливістю турецького лука були також короткі гнучкі плечі або роги (частина дуги від рукоятки, яку тримав у руці лучник при стрільбі, до кінця лука, де кріпилася тязива). Завдяки цьому збільшувалася довжина натягання тязиви, що надавало стрілі велику початкову швидкість при пострілі і підвищувало далекобійність лука (*Шокарев Ю.* Луки и арбалеты. – М., 2001. – С. 19, 26).

давав можливість вершнику найефективніше використовувати цю зброю. Прикметно, що схожим чином могли ладнати сагайдак у похідне положенні турки. На подібний досвід носіння сагайдака спиралися московські, а також монгольські вершники³⁶. Якщо московські вершники розміщували колчан зі стрілами під праву руку, а лук у налучі – з лівого боку³⁷, то на гравюрному портреті П.Сагайдачного 1622 р. це воєнне приладдя зображене у зворотному порядку.

Неважко здогадатися, що в межах зображальних засобів даного твору, сагайдак виконує метафоричну роль. З одного боку, він красномовно вказує на етимологію козацького іменування П.Сагайдачного. З іншого боку, є підстави стверджувати, що в тогочасній символіці сагайдак означав зброю, котра образно позначала рицарську доблесть та готовність боротьби з ворогами Вітчизни. Чи не тому вислів „стріла з сагайдака” в шляхетській системі цінностей набув значення метафори, пов'язаної, зокрема, з поняттям рицарського обов'язку та служіння³⁸.

Впадає в очі орнаментування налуча. Йдеться насамперед про зображення п'ятикутної зірки та півмісяця. Важко судити, що насправді хотів цим виразити художник, який, вочевидь, орієнтувався на поширені серед тих чи інших соціальних груп населення естетичні уподобання, свідомісні стереотипи та емблематику. Приміром, подібні символи нерідко фігурували на тогочасних шляхетських гербах (прикметно, деякі шляхетські роди з Перемишльщини, які подібно до роду П.Сагайдачного належали до герба „Побог”, мали герби, на яких, окрім підкови та хреста, іноді фігурувало, зокрема, зображення півмісяця)³⁹. Не виключено, що зірки та півмісяць могли бути і на козацьких корогах. Принаймні вони представлені у

³⁶ Див.: гравюрне зображення 1549 р. трьох московських вершників (*Герберштейн С. Записки о Московии* / Пер. с нем. *А.И.Малеина* и *А.В.Назаренко*. – М., 1988. – С. 510.); малюнок кінного монгола з китайської енциклопедії XVI ст. (*Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття*. – К., 1997. – С. 65).

³⁷ Волков В. *Войны Московского государства*. – М., 2004. – С. 448.

³⁸ [S. H.]. *Strala z saydaka p. Szcęsne[go] Herborta* // *Biblioteka Czart.* – № 1657. – S. 527-529.

³⁹ *Барвінський Б. Зазнач. праця*. – С. 122.

різних композиціях на збережених донині козацьких прапорах часів Національно-визвольної війни середини XVII ст.⁴⁰

Таким чином, в межах художньої мови гравера, яка значною мірою спиралася на символічні виражальні засоби, що поставали через деталізоване відтворення та особливе, „розповідне” компонування ряду значущих предметів, жестів та поз (властиве, зокрема, для барокового світосприйняття), зображення сагайдака відіграє алегоричну роль. Тобто, немає підстав сприймати його як пряму вказівку на те, що за життя гетьман П.Сагайдачний справді гарцював перед козацьким військом у сагайдаку. Адже на той час для запорожців це була вже застаріла зброя. Недарма військові огляди козацького війська засвідчували, що в строю „люди майже увесь вогнистий, рідко хто з луками”⁴¹.

На гравюрі з книги К.Саковича привертає увагу зображення коня, яке, очевидно, не позбавлене інакомовності. Можна припустити, що кінь, котрий б'є копитом та ірже – на що вказує його розкритий рот (причому вершник послабив вуздечку, даючи волю коню), є алегорією готовності до лицарських подвигів.

Попри очевидну символічну спрямованість гравюри та її виразну орнаментику, а також певні проблеми, які мав художник при передачі основних пропорцій в зображенні і вершника, і коня, даний твір, водночас, свідчить про схильність митця до реалістичної художньої мови, буквалістської точності у відтворенні тих чи інших деталей зображуваного. Зокрема, на це вказує те, як він відтворив костюм запорозького гетьмана. Отже, на гравюрі зображено П.Сагайдачного в жупані, тобто приталеному верхньому одязі з дорогої тканини, поли якого сягали нижче колін (іноді щиколоток). Серед іншого, він міг мати стоячий або відкладний комір, манжети, кишені, прикраси з гасьми і шнурів тощо⁴².

З гравюри добре видно, що на гетьманському жупані один ряд круглих гудзиків. Вони щільно, без просвіту тягнуться від шиї, що

⁴⁰ Див. зображення козацьких прапорів часів Національно визвольної війни, що зберігаються у Військовому музеї в Стокгольмі: *Чухліб Т.В.* Воєнне мистецтво // *Історія української культури*. У 5-ти т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 294-295.

⁴¹ Т.Шимкович Склінський, Я.Белєцький до С.Жолкевського, 15.X 1619 // *AGAD.* – AZ. – 3036. – S. 50.

⁴² *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К., 1987. – С. 59.

закрита бородою, аж до пояса, власне, під напівзігнуту праву руку. Судячи з усього, в цьому жупані був стоячий комір: на це вказує обрамлена штрихами невеличка вертикальна біла смужка, що відходить від мочки правого вуха вершника і яку можна сприйняти як фрагмент саме такого коміра. Потрібно зазначити, що в першій половині XVII ст. подібний одяг міг мати тільки округлий шийний розріз без коміра, точніше, останній був дуже тонкий. Про це свідчать дані деяких джерел, що хронологічно стоять відносно близько до часів П.Сагайдачного. Йдеться про зображення козака в жупані на гравюрі, яка вміщена на одній із карт Г.Боплана⁴³.

Схоже, що на гравюрі 1622 р. гетьманський жупан прикрашений шнурами. Принаймні специфічна фактура плетених шнурів вгадується в жирній, поцяткованій ледь помітними горбочками лінії, яка, звужуючись, тягнеться від низу правої поли вгору, а завершується невеликим потовщенням у формі кульки. Можливо, цим художник передав розріз поли, обшитий шнурами (верхній одяг з полами, які збоку в нижній частині мають розріз, зустрічається на деяких книжкових гравюрах, котрі 1624 р. вийшли з друкарні Києво-Печерської лаври)⁴⁴.

Впадають в очі горизонтально зорієнтовані криві штрихи під зігнутою правою рукою вершника. Безперечно, вони відтворюють тканинні складки, причому явно не жупана, а – пояса з тканини. Обґрунтованість цього припущення підтверджують деякі гравюри з карт Г.Боплана, з яких випливає, що і козаки, і представники козацької старшини в ті часи носили схожі за кроєм та оздобленням жупани. Цей верхній одяг мав, зокрема, один ряд круглих гудзиків, що зверху доходили до пояса, а сам пояс був тканинний⁴⁵.

Автор гравюрного портрета П.Сагайдачного 1622 р. досить ретельно відтворив його взуття. Отже, чоботи запорозького гетьмана не мали каблуків. Їх високі прямі халяви були вищі спереду, ніж ззаду. Чітко простежується лінія повздовжнього шва халяви, яка розділяє задню її частину, що доходить аж до підошви, переходячи

⁴³ Див.: факсиміле карти Г.Боплана до видання: *Боплан Г.Л. де. Знач. праця.*

⁴⁴ Іоанн Златоуст. Бесіди на Діяння... – К., 1624 – К., 1619 // НБУ. ВС. – Кир. 738.

⁴⁵ Див.: факсиміле карти Г.Боплана до видання: *Боплан Г.Л. де. Знач. праця; История Украинской ССР. – В 10-ти т. – Т. 2. – С. 250.*

в задник, а також передню частину – вона з'єднується з передком. У верхній частині халява має декоративну прикрасу у формі косої смужки.

Є підстави стверджувати, що художник правдиво зобразив гетьманське взуття. Адже на сьогоднішній день подібний тип чобіт досить добре досліджено завдяки археологічним знахідкам кількох сотень козацьких чобіт (цілих та їх фрагментів), які були виявлені на місці битви під Берестечком 1651 р. Отже, такі чоботи шили з кількох кусків вичиненої шкіри ялівка та молодих биків: вони йшли на халяву, передок, задник та м'яку підощву. Останню виготовляли з двох або трьох платівок тонкої шкіри, до якої замість каблука кріпили за допомогою трьох шипів залізну підківку. Всередину чобота під п'ятку підмощували у кілька шарів шматки шкіри. Чоботи з довгими, скошеними вгорі халявами зазвичай виготовляли з добре вичиненої шкіри. Задник взуття робили з двох половинок шкіри, між якими вміщували луб з вигнутої тонкої дерев'яної пластинки. Халяви зшивали поздовжнім швом з внутрішнього боку ноги. Як правило таке взуття розрізнялося на праву та ліву ноги, а його халяви прикривали коліна⁴⁶.

Книжкова гравюра 1622 р. доносить нам риси обличчя П.Сагайдачного. Причому вони відтворені художником, котрий, в межах тогочасних зразків та канонів книжкової гравюри, постає як достатньо вправний, з „набитою” у фаховому відношенні рукою митець, якому, до того ж, пощастило свого часу зробити відповідні натурні спостереження.

Отже, на гравюрі голова П.Сагайдачного напівповернута вліво. Обличчя гетьмана видовжене, середньої повноти – радше худорляве. Воно чисте і гладеньке, тобто без зморщок та мімічних складок. Великі і виразні очі симетрично, із врахуванням обраного художником ракурсу та перспективного скорочення, ділять ледь відкинуту назад голову гетьмана по горизонталі. Контури лівого ока неясно вгадуються поміж нагромадження кривих штрихів. Проте візуально це врівноважується завдяки чіткому акценту правого ока. Попри схематичність та роз'єднаність відповідних ліній, вони, все ж, дають можливість зрозуміти, якою є випуклість та форма розрізу цього ока. Розміщена над ним брова дещо менша за нього, вона розпочи-

⁴⁶ Телєгін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свєшніков І.К. та ін. Знач. праця. – С. 85.

Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного.
Гравюра з книги К.Саковича „Вірші.”. 1622 р.

нається від умовної лінії слізника. Невелику напівдугу лівої брови, що продовжує лінію носа, зрізує край шапки. Завдяки такому художньому рішенню, погляд великих очей П.Сагайдачного, зведених трохи вгору, причому під короткими, ледь зігнутими бровами, постає відкритим, спокійним і спрямованим у далечинь.

Форма носа достатньо наближена до прямої. Він має вузькі ніздрі, свідченням чого є те, що повернуте на гравюрі до глядача праве крило носа ледь позначене. В нижній частині ніс деякою мірою

набуває „орлиних” рис, тобто має невелику горбинку та незначний натяк на гачкуватість. Прямий рот доволі різко окреслений, що увиразнюють штрихи, за допомогою яких зображено вуса, які підковоподібно розходяться від верхньої губи, зливаючись по краях бороди з її завитками. Через це визначити їх довжину немає можливості. Схоже, що вони були не надто великі. Хоча вуса явно виходили за лінію губів, а проте, напевно, не сягали кінця щелеп. Про це сигналізує не тільки конфігурація деяких „направляючих” штрихів, що передають на гравюрі волосся вусів, зливаючись із штриховою бороди, а й окремі опосередковані дані джерел, пов’язані з тогочасною модою, в тому числі на вуса і бороди.

Оскільки така мода була досить консервативна, то є сенс порівняти портрет П.Сагайдачного із зображеннями козацької старшини на гравюрах з карт Г.Боплана. Так, на одній з цих гравюр представлено графічну замальовку представників старшини, яка вказує на те, що серед них зустрічались особи з бородою та вусами помірної, тобто такої, про яку йшлося вище, величини. Прикметно, що великий коронний гетьман С.Жолкевський – сучасник запорозького гетьмана П.Сагайдачного, мав невеликі вуса і коротку бороду⁴⁷. У першій половині XVII ст. носіння більш або менш густої бороди та вусів не було чимось незвичайним серед польської політичної еліти, про що, зокрема, свідчать розписи в палаці єпископів у Кельцях⁴⁸.

Постає питання, чому П.Сагайдачного зображено з бородою, хоча вона явно не мала великої популярності в тогочасному козацькому середовищі? До того ж, важко собі уявити, що, мешкаючи на Запорожжі, де існувала особлива корпоративна мода на вуса та гоління бороди (утім, такий звичай мав достатнє поширення і серед представників інших соціальних верств), П.Сагайдачний завжди був послідовним противником цієї моди. Судячи з усього, він відпустив бороду з досягненням певного віку та здобуттям владного авторитету у Війську Запорозькому (як зазначалося, з графічних мате-

⁴⁷ Див. портрет С.Жолкевського: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem*; Jan III Sobieski. *Castrum Doloris 1696 – 1996*. – Warszawa, 1996. – S. 53.

⁴⁸ Див.: *Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592 – 1646*. – Warszawa, 1978.

ріалів більш пізнього часу можна зробити висновок, що принаймні окремі представники старшини носили бороди). Не виключено, що борода П.Сагайдачного на гравюрі з його зображенням може означати престижний соціальний статус (як можна судити, подібний підтекст у портретному зображенні бороди був не чужий і для соціальної свідомості шляхетства). Немає сумніву, що саме такого статусу він досяг на піку своєї полководської кар'єри, насамперед під час війни з турками 1621 р. Через це видається природним, що П.Сагайдачний в той час справді носив бороду. Відповідно, це спонукало художника зобразити бороду на портреті запорозького гетьмана.

На цьому портреті видно, в основному, його нижню губу. Вниз від неї чимала площа бороди в напрямку підборіддя подана без штрихування, тоді як краї бороди енергійно облямовані крупними завитками. Причому борода майже вертикально спускається від вилиць приблизно аж до лінії ключиць, а далі переходить у клин. На тлі змодельованої у такий спосіб бороди, деякої „орлиності” носа та акцентованої нижньої губи виникає візуальне враження, що гетьман має видовжене і дещо вип'ячене вольове підборіддя.

Широкий та плавно опуклий лоб підкреслює нижній край опущеної шапки. Висота хутра шапки в середній частині голови дорівнює відстані від її нижнього краю приблизно до кінця носа. Цей модуль вкладається у ширину шапки приблизно 2,4 рази (вона має також невеликий напівкруглий верх). Лінії головного убору від лівої скроні та краю правого вуха овально піднімаються вгору, а потім переходять у горизонталь, що окреслює хутрянний верх. Досить масивна, горизонтально зорієнтована шапка, яка ніби виростає з голови, урівноважує видовжену завдяки клиновидному завершенню бороди вертикаль обличчя (профільну лінію). Водночас створюється враження масивності верхньої частини голови.

Передаючи портретні риси П.Сагайдачного, художник, вочевидь, орієнтувався на художні прийоми та зразки, які існували в той час у мистецтві книжкової гравюри, що поставало в книгодрукуванні Києво-Печерського монастиря. Так, для гравюрних портретів „Анфологіона” (1619) типовим є зображення облич з великими виразними очима, над ними зустрічаються відносно короткі брови, при певному ракурсі одна з яких постає як продовження носа. При-

чому одні обличчя зображено без зморщок та мімічних складок, в тому числі на чолі, тоді як інші – вирізняються саме такими прикметами. Навряд чи можна сумніватися в тому, що за допомогою подібних художніх засобів митець хотів передати не тільки певний емоційний, духовний стан тих чи інших персонажів, а й їхні вікові особливості⁴⁹.

Подібне спостерігається і в інших виданнях 1620-х рр. друкарні Києво-Печерського монастиря. Окрім цього, в тогочасних книжкових гравюрах можна також знайти персонажів, які мають форму бороди, а також деякі елементи костюма, що подібні до гравюри із зображенням П.Сагайдачного. Простежуються збіги між гравюрою запорозького гетьмана з книги К.Саковича та гравюрами лаврських видань 1620-х рр. і в передачі пропорцій (і навіть пози) коня⁵⁰. За спостереженням дослідників, у 1620-х роках у Києві творили декілька майстрів книжкових гравюр, які, в ряді випадків, підписували свої твори монограмами „ТП”, „ГГ”, „ГГ”, „ЛМ”. Зокрема, деякі з 29 гравюр „Анфологіона” (1619) підписані монограмою „ГГ”⁵¹. Напевно один з них і став автором портрета П.Сагайдачного 1622 р.

З викладеного вище напрашується висновок, що автор портрета запорозького гетьмана, вміщеного у „Віршах” К.Саковича, зобразив П.Сагайдачного відносно молодим. Про це переконливо свідчить відсутність на зазначеній гравюрі якихось вагомих вказівок на анатомічні особливості, які виказували б у запорозькому гетьмані людину літнього віку. Причому достатньо очевидним є те, що коли б у тому була потреба, цей автор спромігся б скористатися напрацьованими в той час у книжковій гравюрі прийомами, аби передати поважний вік свого персонажа.

Як зазначалося, існують підстави припустити, що гравер створив образ гетьмана П.Сагайдачного, орієнтуючись на той період

⁴⁹ Анфологіон. – К., 1619 // НБУ. ВС. – Кир. 738.

⁵⁰ Іоанн Златоуст. Бесіди на 14 послань... – К., 1623 // Там само. – Кир. 1; Іоанн Златоуст. Бесіди на Діяння... – К., 1624 // Там само. – Кир. 2; Тріодь пісна. – К., 1627 // Там само. – Кир. 6.

⁵¹ *Александрович В.С.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – У 5-ти т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 685, 686.

життя, коли його герой зажив найбільшої слави. Вочевидь, це був 1621 р. – час Хотинської битви. Навіть якщо взяти до уваги, що художник не уникнув певного прикрашання П.Сагайдачного, то на цьому шляху він, очевидно, був обмежений. Чому ж при відтворенні портретних рис гетьмана, цей автор не міг абстрагуватися від його реальних вікових особливостей, які той мав на початку 1620-х років? Відповідь на це питання, очевидно, потрібно шукати в психології тогочасного художника, залежності його від отриманого „контракту” на гравюру, впливі на таку творчість деяких загальних соціокультурних та політико-ідеологічних чинників. Йдеться, власне, про таке: гравер безперечно мусив зважати, що портрет, який йому замовили як ілюстрацію до книги, тобто з метою широкого публічного ознайомлення, насамперед повинен бути упізнаний і замовником, і читачами, які ще зовсім недавно бачили П.Сагайдачного живим та добре пам'ятали його останні вражаючі подвиги. Через це запорозький полководець і постав на гравюрі як людина на вершині своєї слави та в розквіті фізичних сил. Причому цей висновок підтверджується свідченнями документального характеру, про які йшлося вище. Як видно, гравюра із „Віршів” К.Саковича є достатньо надійним іконографічним джерелом. Серед іншого, вона дає важливу інформацію про вік та зовнішній вигляд П.Сагайдачного. Таким чином, існує ще один істотний, на нашу думку, аргумент на користь того, що майбутній запорозький гетьман народився близько 1582 р.

З викладеного вище однозначно випливає, що гравюрний портрет 1622 р. П.Сагайдачного є важливим джерелом для дослідників життя цієї історичної постаті.

Портрет П.Сагайдачного кінця XVIII ст.

Якщо й існували прижиттєві портрети П.Сагайдачного, то відшукати їх у наш час вочевидь вельми проблематично. Зокрема, це підтверджують поки що безрезультатні пошуки дослідників у німецьких архівах⁵². Можливо існують ще якісь, окрім гравюри 1622 р., портрети запорозького гетьмана, в яких зафіксовано риси

⁵² Мицик Ю.А. Огляд джерел з історії України та Росії XV – XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 119.

його автентичної зовнішності? Адже не варто нехтувати можливістю того, що, приміром, наявні в деяких мистецьких творах більш пізнього часу зображення П.Сагайдачного можуть базуватися на автентичних портретах запорозького гетьмана, автори котрих були достатньо обізнані з тим, яку насправді він мав зовнішність.

Є сенс розглянути під таким кутом зору олійний портрет П.Сагайдачного роботи невідомого автора, який свого часу знаходився у зібранні графів Капністів, а нині зберігається у Лебединському міському художньому музеї⁵³. Гіпотетична можливість знайти у цьому творі певні вказівки на реальні риси зовнішності П.Сагайдачного пояснюється насамперед тим, що його створено наприкінці XVIII ст., тобто ще до того, як художники розпочали досить активно продукувати портрети гетьмана, спираючись, головню, на власну фантазію.

Утім, відразу потрібно зазначити, що полотно, яке розглядається, також не є безстороннім історичним документом. Насправді це художній твір своєї доби, котрий насамперед відображає стилістику вітчизняного малярства XVIII ст. Разом з тим у ньому проступають, хоча й невиразно, деякі риси художньої мови, притаманні для портретного мистецтва попереднього часу, в тому числі іконографії П.Сагайдачного 1620-х рр.

Отже, запорозький гетьман на портреті із Лебединського міського художнього музею, так само як і на гравюрі 1622 р., має відносно молоде, худорляве обличчя, не дуже великі підковоподібні вуса. На голові у нього дещо інша за формою шапка, аніж на гравюрі: над її, очевидно, хутряною опушкою видно, судячи з усього, суконний плаский верх, трохи увігнутий посередині. Водночас простежується майже тотожне співвідношення загальної висоти шапки до її ширини. На гравюрі воно складає орієнтовно 1 : 1,7, а на олійному полотні, з урахуванням нерівностей верхнього „ярусу” головного убору – десь 1 : 1,6 – 1,7. Окрім того, якщо від низу шапки відкласти умовний відрізок, що дорівнює її висоті, то на обох портретах він сягатиме приблизно кінця нижньої лінії губів

⁵³ Див.: Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного із зібрання графів Капністів. Невідомий художник. Кінець XVIII ст. // *Україна – terra cosacorum. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах.* – К., 2004. – С. 110.

Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного.
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

П.Сагайдачного. Досить подібними є також рукава жупана. З певними застереженнями можна твердити про гадану схожість у зображенні гудзиків жупана. На олійному полотні вони розміщені в один ряд, низками по три штуки. Не виключено, що художник саме так скомпонував гудзики на гетьманському жупані, оскільки відповідним чином сприйняв його зображення на гравюрному портреті 1622 р., на якому деякі гудзики виявилися недомальовані, створюючи візуальне враження поділу решти гудзиків ніби на трійки. Цим в основному і вичерпується те, що якоюсь мірою зближує обидва згадані твори.

Впадає в очі, що на відміну від гравюри, на олійному полотні голова П.Сагайдачного напівповернута вправо, його борода внизу роздвоєна і виглядає рідкуватою, а зачіска вельми специфічна: волосся біля лівого вуха, яке видно глядачеві, горизонтально зачесане за потилицю так, що закриває половину цього вуха. Загалом існують підстави стверджувати, що портрет П.Сагайдачного з Лебединського міського художнього музею у своїй основі спирається на іншу художню мову, аніж гравюра 1622 р. з книги К.Саковича „Вірші”. Олійне полотно, що розглядається, безсумнівно має ряд спільних рис з деякими зразками портретного живопису XVIII ст., утім, XVII ст. також.

Йдеться насамперед про певну подібність між ним та портретом Б.Хмельницького пензля невідомого художника XVIII ст., що зберігається нині у Національному музеї історії України в Києві⁵⁴. Ця подібність простежується в тому, що художники наділили обох гетьманів широко посадженими, невеликими та округлими темними очима, вельми довгими дугами брів. Досить схожі у них перенісся та ніс (на портреті П.Сагайдачного він порівняно довший), губи, припухлі шкірні складки, що приблизно від крил носа спускаються вниз. Як і Б.Хмельницький (у тому числі на його портреті 1651 р. невідомого автора, представленому на гравюрі Вільгельма Гондіуса, а також відповідному малюнку із „Сказання про війну

⁵⁴ Див.: Портрет гетьмана Б.Хмельницького. Невідомий художник. XVIII ст. // Національний музей історії України. Фотоальбом. – Київ, 2001. – С. 55.

⁵⁵ Див. відповідні зображення Б.Хмельницького у кн.: *Величко С.В.* Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. *В.О.Шевчука*. – К., 1991. – Т. 1. – С.32, 158.

козацьку з поляками” С.Величка⁵⁵), П.Сагайдачний має накинуту на плечі плащоподібну накидку, застебнуту тільки під шиєю.

Подібні накидки типу кунтуша (дорогий верхній одяг особливого крою, який одягали на жупан) є також на малюнках козацької старшини, представлених на одній із карт Г.Боплана. На олійному портреті П.Сагайдачного, про який йдеться, зображено накидку червоного кольору з хутряним коміром-пелериною. Прикметно, що такі пелерини (дещо більші за розміром) зустрічаються на деяких малюнках представників української старшини, що їх виконав у 1760-ті – на початку 1770 рр. якийсь невідомий художник на замовлення О.Рігельмана⁵⁶.

На портреті, що колись був у зібранні Капністів, П.Сагайдачний правою рукою тримає булаву майже під її кулею, яка має прикрасу у формі хрестика з коштовних каменів. Прикметно, що так само тримає булаву Адам Кисіль на портреті 1809 р., котрий, як вважають, є копією з оригіналу 1630-х рр.⁵⁷

Як можна переконатися, розглянутий вище портрет невідомого художника кінця XVIII ст. вельми тяжіє до образності та стилістики портретного малярства свого часу. Водночас у ньому, судячи з усього, віддзеркалилися певні стильові моменти портретного мистецтва XVII ст. Зокрема, цей твір віддалено демонструє деяку подібність до зображення запорозького гетьмана, що представлено на гравюрі 1622 р. На жаль, немає можливості однозначно визначити, яким саме шляхом міг піти (або чому надати перевагу) автор зазначеного полотна: скористався якимось невідомим нам полотном першої половини XVII ст. із зображенням гетьмана, або ж виконав його портрет з використанням мотивів гравюри 1622 р. з книги К.Саковича. Не викликає сумніву тільки те, що зразком для нього служили типажі історичних діячів, розроблені сучасними йому художниками, а також частково представлені у портретному малярстві першої половини XVII ст.

⁵⁶ Див.: *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – Після с.704.

⁵⁷ Див.: Портрет А.Кисіля. Копія з оригіналу 1630-х рр. // *Ucraina – terra cosacorum.* Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – С. 306.

Таким чином, розглянутий вище портрет П.Сагайдачного роботи невідомого художника кінця XVIII ст. не може правити за цілком самостійне історичне джерело іконографії запорозького гетьмана. Загалом він віддзеркалює загальне враження про П.Сагайдачного як відносно молоду людину, гетьманський статус якої витлумачено з урахуванням естетики та художньої мови свого часу.

Іконографія П.Сагайдачного XIX – початку XXI ст.

Як зазначалося, кінний портрет П.Сагайдачного з книги К.Саковича „Вірші” є єдиним достатньо достовірним графічним зображенням запорозького гетьмана, яке дає нам можливість уявити його зовнішність. Можна впевнено стверджувати, що у XIX ст. на основі цієї мистецької пам’ятки почали поширюватися портрети П.Сагайдачного. Спочатку вони поставали у формі книжкових ілюстрацій, потім у малярстві, а з часом – монументальному мистецтві. Як видається, такі твори формують своєрідний художньо-естетичний фільтр, завдяки якому увиразнюється і відливається у характерних для того чи іншого часу образних формах знання про історичне минуле. Через це розглянемо деякі, найбільш значущі, на наш погляд, мистецькі твори XIX – початку XXI ст., що присвячені П.Сагайдачному.

Зазвичай портретні зображення запорозького гетьмана, які з’являлися у XIX ст., в своїй основі були авторськими інтерпретаціями автентичної гравюри 1622 р. Поштовх для започаткування подібної практики у мистецтві дав М.Максимович – перший після виходу в світ „Віршів” К.Саковича публікатор портрета П.Сагайдачного, що він його видав 1850 р. в альманасі „Киевлянин” (1901 р. цей портрет відтворив у своїй книжці І.Каманін)⁵⁸. Який саме художник виконав таке замовлення М.Максимовича, встановити не вдалося. Щодо цього привертає увагу вміщена у зазначеному альманасі копія гравюри 1622 р. з книги К.Саковича, сюжет якої присвячений здобуттю запорожцями Кафи. У її лівому нижньому куточку подано монограму, котра складається з кількох символів вигадливої геометризованої форми. Не виключено, що у такий спосіб художник XIX ст. позначив власну особу.

⁵⁸ Каманін І. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – Після с. 8.

Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного.

Копія з гравюри 1622 р., що опублікована 1850 р. М.Максимовичем

Отже, за завданням М.Максимовича невідомий художник досить вільно, на власний смак, скопіював гравюру 1622 р. з портретом запорозького гетьмана. Серед іншого, він зобразив П.Сагайдачного з великими повіками, жирними лініями навів йому очі, збільшив брови й домалював біля них над переніссям вертикальні складки (ліва складка, що починається від брови, помітно вигнута вліво). Художник „вирівняв” гетьману носа, надав його бороді геометрично правильної – напівовальної, загостреної внизу форми, вуса ж зробив довгими та обвислими. Все це надало обличчю П.Сагайдачного рис східної людини.

Художник-інтерпретатор, про якого йдеться, зробив помітно вищою шапку гетьмана, форма якої стала віддалено нагадувати головний убір думних московських бояр. Якщо співвідношення

висоти шапки до її ширини на гравюрі 1622 р. становить 1 : 1,7, то в копіїста XIX ст. воно виявилось тільки 1 : 1,3. Гетьманську булаву витлумачено як пернач і на ньому чомусь з'явився хрестик, а на шкіряному чоботі – каблук, причому для зручності вершника його нога глибше увійшла в розвернуте стремено. Завдяки фантазії художника гетьману домальовано ліву ногу (якої в оригіналі не було видно за крупом коня), а проте він втратив шаблю. Більш статурним став кінь, який отримав вип'ячені м'язисті груди, добре розчесану гриву та пишного хвоста, однак зімкнув щелепи. Художник вирівняв горбуватий рельєф оригіналу, а також оживив його травною.

Відтак опублікований у „Киевлянині” портрет П.Сагайдачного почав перебирати на себе роль оригіналу. Через якийсь час на його основі, а також, судячи з усього, з використанням ще однієї копії гравюрного портрета 1622 р., на якому, зокрема, кінець гетьманської бороди роздвоюється на невеличкі гострі клинчики (про цю копію, що її опублікували В.Антонович та В.Бец –детальніше йтиметься нижче), невідомий художник XIX ст. виконав олійний портрет запорозького гетьмана, який нині зберігається у Національному художньому музеї України⁵⁹. Автор цього твору відносно точно відтворив зображення П.Сагайдачного, що представлене на зазначених копіях гравюри. Відтак запорозький гетьман постав на його полотні з рисами людини східного типу. Утім, достатня скрупульозність та буквализм, з якими художник опрацьовував гравюрні копії, дещо його підвели. Адже цей автор сприйняв схожі на гудзики кружальця, що їх зобразили на плечах жупана копіїсти гравюри 1622 р., як вказівку на особливий крій гетьманського вбрання. Через це на своєму полотні він представив П.Сагайдачного у специфічному костюмі, що скидається на безрукавку червоного кольору із золотими гудзиками, в тому числі на рукавних розрізах цієї своєрідної жилетки. Причому зазначену безрукавку одягнуто поверх якогось убрання із зеленими рукавами.

Як видається, П.Сагайдачний в образі східної людини таки хвилював уяву деяких митців XIX ст. Це підтверджує портрет невідомого тогочасного художника, котрий зобразив запорозького гетьмана в екзо-

⁵⁹ Див.: Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного. Невідомий художник. XIX ст. // *Україна – terra cosacorum. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах.* – С. 127.

Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного. Копія з гравюри 1622 р., що опублікована 1883 р. В.Антоновичем та В. Бецом

тичному одязі східного штибу (дане полотно також зберігається у Національному художньому музеї України⁶⁰). Так, у творі, що розглядається, головний убір П.Сагайдачного має форму своєрідного тюрбана, прикрашеного плюмажем із двох пір'їн. Причому власник цього тюрбана, який насупив зморшкувате чоло і кошлаті сиві брови, правою рукою схопив себе за розкуйовджену бороду молочного кольору та неабиякої густини, що, напевно, мало символізувати вирування пристрастей, високі душевні поривання, або ж, принаймні, глибоку задуму.

1883 р. портрет П.Сагайдачного, який опублікував М.Максимович у „Киевлянині”, з'явився у випущеній в світ В.Антоновичем

⁶⁰ Див.: Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного. Невідомий художник. ХІХ ст. // Там само.

та В.Бецом монографії „Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах”. Хоча видавці запевняли, що факсиміле цього портрета було зроблене з оригіналу, який „знаходиться в Імператорській Публічній Бібліотеці”, а проте насправді це була копія з видання М.Максимовича. Щоправда вона була зроблена рукою вправного художника, який надав їй чіткості, ретельніше проробив деякі деталі та світлотіні. Завдяки цьому дана копія набула лубочного лиску та популярності навіть серед сучасних істориків⁶¹.

У названій вище роботі вміщено ще один портрет П.Сагайдачного. Як зауважив у передмові В.Бец, його „знято” з полотна невідомого художника, „що знаходиться в урочистій залі Київської Духовної Академії. Автентичність його доводиться ксилографічним (відбиток з гравюри на дереві. – П.С.) зображенням Сагайдачного, виданим разом з віршами, складеними на смерть його студентами Київ. Братського училища в 1621 році”(?)⁶².

Тим часом твердження про автентичність портрета із зали Київської духовної академії, що її підтверджує відповідна гравюра з „Віршів” К.Саковича, є однією з вигадок спільної книги В.Антоновича та В.Беца. Насправді існує безсумнівний зв'язок цього поясного портрета запорозького гетьмана з „лубочним” зображенням П.Сагайдачного на коні, якого вмістили у своїй праці названі автори.

Отже, на згаданому малярському полотні запорозький гетьман постав у „боярській” шапці, хутро якої зображено з гладеньким дрібним ворсом (пропорції цього головного убору по висоті та ширині свідчать про те, що живописець наростив його ще більше, аніж це зробив „художник-лубочник”). Його обличчя має темні очі з доволі масивними верхніми повіками та чималими дугами брів. Крупний, з широким переніссям призмоподібний ніс завершується широкими ніздрями. Бороді надано такої ж, майже геометрично вивіреної овально-клиновидної форми, що й у „лубочного” портрета гетьмана, вміщеного В.Антоновичем та В.Бецом у додатках до своєї книги. Причому якщо на останньому портреті є тільки натяк на роздвоєння бороди на гострі клинчики, то на олійному полотні гетьманська борода завершується двома чималими „хвостами”, стуленими в один загострений клин.

⁶¹ Див.: Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1.

⁶² *Бец В.* От издателя // *Антонович В.Б., Бец В.А.* Указ. раб. – С. VI.

Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного.
Невідомий художник. Кінець XIX ст.

Вуса майстерно викладено у дві тонкі, обвислі, дрібно розпушені та вельми довгі косички, що сягають аж кінця бороди. В обрамленні таких вусів-косичок, які мали б свідчити про високий фак цирюльника, виразно випинається мініатюрний бантик губ: художник чомусь вирішив, що рот у П.Сагайдачного не повинен перевищувати око по довжині. Автор портрета вклав у руку гетьмана палицю, котру завершує конструкція, скомпонована, як можна гадати, з напівовальних металевих деталей, прикрашених хрестиком, а також помережених якимись цятками (що виглядають як заклепки, дорогоцінне каміння, або ж дірочки). Судячи з усього, даний предмет в руці П.Сагайдачного має означати пернача.

Копію цього полотна, в домінуючих відтінках коричневого кольору, можна побачити в актовому залі Національного університету „Киево-Могилянська академія”. Щоправда, це доволі недбало виконана копія. Її виконавець вважав за потрібне дещо підправити праве вухо оригіналу з тим, щоб воно менше стирчало. При копіюванні він зіпсував П.Сагайдачному укладку бороди та вусів, угніздив на його шапку блискучу, під золото, напівсферу, позбавив гетьмана одного гудзика та припустився інших вільностей і неточностей.

Прикметно, що вже 1883 р. з'явилася рецензія анонімного автора на книгу В.Антоновича та В.Беца, в якій вельми критично було оцінено науковий рівень даного видання, насамперед щодо його ілюстрування. Рецензент звернув увагу на обставини, які сигналізували про використання ілюстрацій „з метою науковою, [однак] без строгого розбору і оцінки”. Він натякав на можливість недобросовісного запозичення В.Бецом праць інших авторів. Про це начебто мало свідчити те, що ще до появи олійних копій портретів деяких гетьманів, зроблених на замовлення В.Тарновського колишнім викладачем малювання університету св. Володимира у Києві Васьком з малюнків літопису С.Величка (відбитки котрих, за запевненням В.Беца, були опубліковані у його спільній книзі з В.Антоновичем), фотокопії портретів цих гетьманів роботи київського фотографа Пастернака вже були у продажу („Пройдіть, наприклад, у Києві по Хрещатику і зупиніться біля будь-якого із двох лотків, на яких продаються різного роду портрети – листівки та зображення, – ви знайдете серед них у форматі малих і кабінетних фотографічних листівок портрети гетьманів, тотожні з тими, які запозичені п. Бецом

з колекції В.В.Тарновського. Запитайте продавця, звідкіля він отримав ці листівки для продажу і отримаєте відповідь: від київського фотографа Пастернака. Відомо однак, що фотограф Пастернак пустив у продаж свої листівки – портрети раніше появи знімків художника Васька і що перші були зняті з оригіналів літопису Величка, коли рукопис його був ще в Києві; питання про те, хто з кого або з чого знімав, залишається відкритим”).

Серед іншого, рецензент наголосив на безпідставності претензій авторів (власне В.Беца, як головного ілюстратора) видати за автентичний портрет гетьмана П.Сагайдачного, що зберігався в актовому залі Київської духовної академії: його фототипічний* знімок вміщено в книзі „Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах”. Стосовно цього він писав: „Невиразне ж поняття про автентичність взагалі і зокрема цього портрета має видавець. Не кажучи вже про те, що між ксилографією 1621 р. та її оригіналом, або рисами Сагайдачного, перемальованими з невідомого портрета, судячи з техніки того часу і випадковості видання, важко припустити велику подібність, – живописний знімок з ксилографії, що знаходиться в академічній колекції, зроблено років 15-16 тому зовсім не художником і між знімком та ксилографією подібності вельми небагато: на ксилографії ми бачимо літню й сановиту особу, якою і був Сагайдачний, а на знімку якийсь моложавий Волько в шабас**, без жодної думки та виразу”⁶³.

Як видно з доволі плутано викладеної думки анонімого рецензента, котрий звинувачував авторів книги в некомпетентності, він і сам мав туманне уявлення про автентичну іконографію П.Сагайдачного. Адже анонім приймав на віру тезу В.Беца про те, що гравюра із зображенням запорозького гетьмана з'явилася

* Фототипія – спосіб плоского друку, при якому використовується друкарська форма (скляна або металева пластинка) зі світлочутливим шаром желатину, на який з негатива наносять зображення, що відтворюється (*Пустовіт Л.О., Скопненко О.І., Сютя Г.М., Цимбалюк Т.В.* Словник іншомовних слів. – К., 2000. – С. 952).

** Шабас, шабаш – святкування суботи у євреїв (*Грінченко Б.* Словарь української мови. – К., 1909. – Т. 4. – С. 481).

⁶³ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. 1-й. Составили профессора университета св. Владимира В.Б.Антонович и В.А.Бец по коллекции В.В.Тарновского. Киев // Киевская старина, 1883. – Т. 5. – № 4. – С. 878-882.

Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного.
Невідомий художник ХІХ ст.

начебто 1621 р. Окрім того, автор рецензії, вочевидь, судив про цю гравюру на основі її „лубочного” варіанту, що набув поширення завдяки видавничій активності М.Максимовича. Водночас потрібно визнати справедливими закиди зазначеного рецензента на адресу авторів видання „Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах” про некритичний підхід до добору ілюстрацій. Принаймні це повною мірою стосується вміщених у цій книзі портретних зображень П.Сагайдачного.

Тим часом поясний портрет запорозького гетьмана, яким проілюстрували свою книгу В.Антонович та В.Беца, справив неабиякий вплив на формування нового, домінуючого донині, іконографічного канону П.Сагайдачного. За композиційним зразком цього живописного полотна почали з'являтися нові малярські роботи. Нині один такий портрет П.Сагайдачного невідомого автора представлений в експозиції Національного музею історії України у Києві (вважається, що він створений у ХІХ ст.). На відміну від монохромної малярської техніки твору, ілюстрація якого з'явилася в праці В.Антоновича та В.Беца, невідомий художник зобразив свого персонажа в одязі насичених червоних відтінків, із золотими гудзиками. Червоним у нього виявився і верх досить високої шапки П.Сагайдачного. Золотом відсвічує на картині булава, що її тримає гетьман, причому її кінець має вигляд сплющеної кулі (подібна за формою булава ХVІІІ ст. зберігається у Музеї історії та культури кримських татар Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника). Гетьман отримав сірі очі, більш тонкий, порівняно з ілюстрацією В.Антоновича та В.Беца, ніс, приховані під вусами кісками (розчесаними в нижній частині) кути губ, а також яскраво виражені прикмети літньої людини: різкі виступи виличних кісток та зовсім сиву бороду і вуса, підсвічені червоними рефlekсами від одягу⁶⁴.

Над образом П.Сагайдачного працював також відомий український художник Сергій Васильківський. Виконаний ним акварельний портрет запорозького гетьмана в повний зріст увійшов до художнього альбому „З української старовини”, що вийшов друком 1900 р. Причому цей портрет напівобрамлює сюжетно-тематична

⁶⁴ Див.: Національний музей історії України. Фотоальбом. – С. 54.

композиція у формі віньєтки „Козацький загін у поході” роботи Миколи Самокиша.

С.Васильківський не тільки з неабиякою професійною майстерністю зобразив портрет свого героя, а й у ряді випадків продемонстрував достатню обізнаність з тогочасним костюмом та запорозькими владними клейнодами. Отже, у нього гетьман постав у довгополому, сірих відтінків жупані, застібнутому до пояса на дрібні гудзики. Жупан підперезано широким жовтим поясом з тканини. П.Сагайдачний тримає у правій руці булаву з невеликою, дещо видовженою сіро-сріблястою кулею, на якій вгадуються повздовжні карби. Тобто, подібна форма булави достатньо наближена до історичних реалій першої чверті XVII ст. Утім, художник вдався також до такого тлумачення окремих елементів гетьманського костюма, що суперечать джерелам. Через це чоботи П.Сагайдачного чомусь із каблуками, а на голові у нього неабиякої висоти смушева шапка з жовтим верхом, заломлена особливим способом. Причому її висота стосовно голови гетьмана по суті повторює відповідну пропорцію, якою вирізняється поясний портрет невідомого художника, що його копію розтиражували у своїй книзі В.Антонович та В.Бец.

С.Васильківський надав П.Сагайдачному рис відносно молодій людини. Портретисту вдалося вельми ефектно зобразити пронизливий погляд блідо-голубих очей гетьмана, які мають крупні верхні та затінені нижні повіки. Кількома енергійними штрихами художник окреслив брови, змодельював ніс та губи, що виказує в його персонажі вольову особистість. А проте було б перебільшенням стверджувати, що цей характеристичний твір, який виконано умілою рукою митця, відтворює риси обличчя запорозького гетьмана строго з джерельними вказівками, котрі дає його гравюрний портрет 1622 р. Водночас неважко помітити, що С.Васильківський спирається на художню традицію поясного портрета П.Сагайдачного, яка склалася у XIX ст. Йдеться, зокрема, про зображення гетьмана з важкими повіками (на відміну від попередників, у творах яких П.Сагайдачний мав доволі пригаслий погляд, художнику вдалося надати очам свого героя ефекту світіння холодного вогню), а також форму носа, що властива для його портретів XIX ст., один з яких представлений книжковою ілюстрацією у спільній праці В.Антоно-

Портрет запорозького гетьмана П.Сагайдачного. Художник С.Васильківський;
віньєтка „Козацький загін у поході”. Художник М.Самокиш. 1900 р.

вича та В.Беца, а інший зберігається нині в Національному музеї історії України у Києві.⁶⁵

⁶⁵ Див.: *Васильківський С.* Гетман Петр Конашевич Сагайдачный; *Самокиш М.* Козачий отряд в походе // Из украинской старины. – СПб., 1900. – Таблица № 1.

Портрет П.Сагайдачного зустрічається також у церковних розписах, а саме – стінописі північного (Варваринського) приділу собору архієпископа Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Даний приділ зведено у 1688-1690 рр., перебудовано у 1710-х рр. Розпис його стін виконав 1818 р. Й.Білецький при ігумені І.Фальківському (в подальшому цей розпис поновлювали у ХІХ ст.)⁶⁶. Після того, як собор висадили в повітря у 30-х рр. ХХ ст. за сталінського режиму, його відбудували протягом 1997 – 2000 рр. Авторами проекту відновлення стінопису Варваринського приділу стали Ю.Лосицький, І.Могитич, Л.Ошуркевич, Н.Сліпченко, І.Сьомочкін, художники – Л.Дмитренко, В.Пасиненко, В.Прядка та ін. В основу реконструкції розпису було покладено малюнки середини ХІХ ст. шведського художника Карла Петера Мазера*, а також фотографії інтер'єра часів знищення собору. Відновлений Варваринський приділ розмальовано з врахуванням барокової традиції поліхромного живопису з яскравими фарбами, у техніці „кейм” (мінеральні фарби на силікатній основі). Розміщена

⁶⁶ Києво-Златоверхо-Михайловський монастирь: исторический очерк от основания его до настоящего времени. – К., 1889. – С. 94, 99; *Івакін Г., Кухаренко Р., Тоцька І.* Собор св. архієпископа Михаїла, 12 – 20 ст. // *Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28-ми томах.* – К., 2004. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 676, 679.

* Карл Петер Мазер (1807–1884) – один з найвідоміших шведських художників ХІХ ст., за походженням француз. У творчому відношенні перебував під впливом французького художника ХІХ ст. Жана Огюста Домініка Енгра. Серед численних творів К.П.Мазера були також портрети М.Гоголя та О.Пушкіна. 1838 р. художник прибув у Москву, заручившись підтримкою та найкращими рекомендаціями впливових осіб. Вже тоді в його творчих планах було відвідання Києва. Збереглося листування, що проливає світло на контакти художника з київським, подільським та волинським генерал-губернатором Д.Г.Бібіковим. Подорож К.П.Мазера в Україну відбулася 1851 р., під час якої він зробив 56 малюнків місцевих краєвидів та архітектурних споруд, насамперед сакральних пам'яток Києва. Серед іншого, до його подорожнього альбому увійшло кілька незаштрихованих контурних замальовок інтер'єра собору архієпископа Михаїла у Києві, які дають загальне уявлення про те, яким на середину ХІХ ст. був цей інтер'єр (Д.Голіцин до Д.Бібікова, 14(26).IX 1838 // НБУ. ІР. – Ф. Листування. – 28879-29020. – Арк. 16-16 зв.; К.П.Мазер до Д.Бібікова, 18.IX 1851 // Там само. – Арк. 140-141 зв.; *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der antike bis zur gegenwart begründet von Uerich Thieme und Felix Becker.* – Leipzig, 1930. – Т. 24. – Рр. 299-300; *Ассєв Ю.С., Ходак І.О.* Київ середини ХІХ ст. // *Образи Києва середини ХІХ ст.* Карл Петер Мазер. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. – Нюст-ромс, 1999. – С. 6-8; *Абель У.* Карл Петер Мазер // Там само. – С. 10-14).

Фрагмент композиції „Покрова Пресвятої Богородиці” із зображенням запорозького гетьмана П.Сагайдачного. Розпис північного приділу собору архістратига Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві

біля входу композиція „Покрова Пресвятої Богородиці” включає в себе зображення кількох українських гетьманів, у тому числі П.Сагайдачного, а також православних ієрархів⁶⁷.

Потрібно наголосити, що композиція, на якій зображено П.Сагайдачного разом з Б.Хмельницьким, П.Могилою, І.Скоропадським та іншими відомими історичними постатями України XVII – XVIII ст., котра з’явилася на стіні Варваринського приділу після його відбудови, не є точним відтворенням старого розпису XIX ст. Адже збережені джерела не дають можливості це зробити. Приміром, у контурних замальовках інтер’єру собору, що їх 1651 р. виконав К.П.Мазер, немає жодного натяку на постать П.Сагайдачного⁶⁸. Цьому ніяк не можуть прислужитися і фотографії зазначеного інтер’єру 30-х років XX ст.

Отже, портрет П.Сагайдачного на стінописі північного приділу собору архістратига Михаїла є витвором творчої уяви групи фахівців, які розробили та втілили в життя свій проект відповідного розпису. Утім, творчій уяві зазначених авторів неабияк допоміг портрет запорозького гетьмана роботи невідомого художника XIX ст., що зберігається в Національному музеї історії України у Києві. Про це сигналізує насамперед те, що сучасні художники чи не скалькували риси обличчя П.Сагайдачного за моделлю, яка представлена на полотні їхнього попередника. Причому принципову подібність обох портретів не затушковує та обставина, що сучасні майстри пензля зобразили запорозького гетьмана з „оливковими” очима, контрастними „шнурами” брів та „дротяними” контурами носа. Прикметно, що подібна стилізація під давній іконопис чітко простежується в портретах інших персонажів їхнього розпису, зокрема Б.Хмельницького.

З розпису стін собору видно, що П.Сагайдачний тримає в руці золоту гетьманську булаву з гарбузоподібним завершенням, яка повторює форму булави, що представлена на музейному полотні XIX ст. Щоправда, у сучасних художників „гарбуз” булави візуально виявився помітно масивніший порівняно з об’єктом їхнього запо-

⁶⁷ Івакін Г., Кухаренко Р., Тоцька І. Зазнач. праця. – С. 677, 679.

⁶⁸ Образи Києва середини XIX ст. Карл Петер Мазер. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. – С. 43, 46, 47, 49.

зичення. Костюм, у якому вони зобразили П.Сагайдачного, також відтворено за мотивами поясного портрета П.Сагайдачного з Національного музею історії України. Утім, автори розписів Варваринського приділу вирішили прикрасити жупан запорозького гетьмана золотими гудзиками, покладаючись на власний смак та з урахуванням поточних творчих завдань. Оскільки на їхньому портреті руки П.Сагайдачного закривають ту частину його жупана до пояса, де мали бути гудзики – видно тільки один з них, то, щоб зробити дорогу фурнітуру доступною для широкого огляду, митці намалювали додатково ще шість гудзиків. Причому вони доволі епатажно винесли їх нижче пояса уздовж поли гетьманського жупана.

Специфічний канон поясного портрета П.Сагайдачного, що утвердився у ХІХ ст., вплинув також на творчість інших сучасних художників. Так, явно орієнтуючись на цей канон, власну версію образу запорозького гетьмана представив художник Олександр Охупкін. Йдеться про його полотно, котре він подарував 2004 р. Музею гетьманства у Києві. Портрет роботи цього художника, як і портрети його попередників ХІХ ст., у передачі рис обличчя П.Сагайдачного має досить мало спільного з відповідним гравюрним зображенням з „Віршів” К.Саковича. Прикметно, що О.Охупкін вважав за потрібне зробити акцент на поважному віці свого героя. Через це він відтворив на його чолі зморшки та потрійні складки на перенісці. Шапці ж художник надав форму трохи увігнутого циліндра, причому з певних, тільки йому відомих причин, зробив цей неправильний циліндр каракулевим.

За останніх кільканадцять років до образу П.Сагайдачного почали звертатися скульптори. 1992 р. пам'ятник запорозькому гетьману з'явився у с. Кульчицях на Самбірщині (скульптори М.Посікіра, Л.Яремчук, архітектор М.Федик). Його вирізняють два вертикальні акценти: висока „боярська” шапка, а також булава у піднесеній догори правій руці вершника з відстовбурченим вказівним пальцем. Очевидно, у такт цього промовистого жесту П.Сагайдачний підібгав праву ногу, напевно, за задумом авторів, демонструючи непосвяченим глядачам своє уміння триматися в сідлі, або ж якийсь незбагнений творчий задум скульпторів.

Як можна припустити, цей доволі дорогий бронзовий монумент покликаний не тільки засвідчити глибoku шану місцевих селян до

Пам'ятник запорозькому гетьману П.Сагайдачному
у с. Кульчицях на Самбірщині. Скульптори М.Посікіра, Л.Яремчук,
архітектор М.Федик. 1992 р.

Пам'ятник запорозькому гетьману П Сагайдачному у Хотині.
Скульптор І.Гамаль. 1991 р.

П.Сагайдачного (мешканці села ще до Першої світової війни збирали гроші на пам'ятник, однак їхні плани перекреслила війна)⁶⁹, а й ідеологічно, з опорою на мистецькі засоби, підперти крихку історіографічну версію про походження запорозького гетьмана з с. Кульчиців.

На честь 370-річчя Хотинської битви 1621 р. пам'ятник П.Сагайдачному та запорозьким козакам відкрито у Хотині. Прикметно, що його не стали встановлювати у долині Дністра, де восени 1621 р. був козацький табір і запорожці стояли на смерть у запеклих боях з армією Османа II. Важкий бетонний монумент, поверхня якого економно облагороджена міддю (творіння скульптора І.Гамалія), розмістили на мальовничому пагорбі неподалік Хотинської фортеці (сучасна вул. Кріпосна), тобто на місці розташування 1621 р. табору польсько-литовського війська. Оскільки скульптор відтворив образ

⁶⁹ Чайковський А. Петро Конашевич-Сагайдачний: історичний нарис // Чайковський А. Сагайдачний. Історичний роман у трьох книгах. – К., 1993. – С. 507.

П.Сагайдачного у вельми лаконічних, абстрактно-узагальнених, геометризованих формах, то немає особливої потреби розглядати цей твір крізь призму відповідності його історичним джерелам. Це видається тим більш очевидним, якщо взяти до уваги, що, приміром, одягнутий у головний убір на кшталт чернецького клобука гетьман має риси обличчя, котрі можуть правити за своєрідний зразок мистецтва кубізму присмерку радянської доби, або ж світанку української незалежності.

Тим часом у реалістичній манері витлумачили його образ скульптор А.Куш та архітектор М.Кислий – автори меморіальної бронзової дошки з барельєфом запорозького гетьмана, що її 1990 р. встановлено на стіні будинку 41/1 по вул. П.Сагайдачного у Києві. Хоча визначення мистецької вартості скульптурних (як і графічних та малярських) зображень запорозького гетьмана не є завданням автора даної книги, однак зауважимо, що цей барельєф П.Сагайдачного, на наш погляд, є прикладом чи не найбільш вдалого насьогодні трактування його образу. Адже вдавшись до лаконічної художньої мови, скульптор через пластику рук та міміку обличчя правдиво, без постановочного пафосу зумів відтворити внутрішню експресію і душевний порив героїчної особистості (дещо модифіковану копію цього барельєфа встановлено в приміщенні Національного університету „Києво-Могилянська академія”).

Водночас А.Куш вочевидь недооцінив значення такого важливого джерела для відтворення зовнішності П.Сагайдачного, як його зображення на гравюрі 1622 р. Чи не тому запорозький гетьман на барельєфі кирпичний і має на голові каракулеву шапку, яка дещо нагадує головний убір радянських вищих військових чинів. Скульптор на власний смак декорував булаву свого героя, в тому числі чомусь колоскоподібним орнаментом. Не може не дивувати і напис під барельєфом, з якого випливає, що П.Сагайдачний, мовляв, гетьман України*, а не гетьман Війська Запорозького – як було насправді (складачі напису позначили 1570 р. дату народження П.Сагайдачного).

Неподалік названого вище барельєфа – на Контрактовій площі у Києві, в травні 2001 р. було відкрито пам'ятник П.Сагайдачному.

* Думку про те, що П.Сагайдачний начебто був гетьманом України, свого часу висловлює український історик М.Кравець (*Кравець М.М.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ, 1967. – № 4. – С. 126-128.

Це спільна робота чималого авторського колективу скульпторів – В.Швецова, Є.Кунцевича, Б.Крилова, О.Сидорука, а також архітекторів – М.Жарикова, Р.Кухаренка, Ю.Лосицького. Насамперед впадає в очі, що автори пам'ятника вирішили скористатися художньо-виражальними засобами, які притаманні для гравюри 1622 р. із зображенням П.Сагайдачного на коні. Попри те, що властивий для свідомості та культури станового суспільства символізм 1620-х років істотно відрізняється від сучасних культурних моделей та світогляду, автори пам'ятника таки вирішили озброїти свого персонажа старосвітським сагайдаком. Можливо, вони хотіли „включити” пряmlinійну асоціацію: сагайдак – Сагайдачний, вірячи у те, що їхні сучасники мають вичерпне уявлення про цю зброю та етимологію прізвища запорозького гетьмана.

Причому перелічені вище скульптори та архітектори зробили це доволі іронічно й дотепно. Шаржуючи вершника з пафосно піднятою над головою гетьманською булавою, частка „Сагайдачний” у прізвищі якого мала б свідчити про його уміння користуватися сагайдаком, вони приторочили йому налуч з луком задом наперед (порівняно з тим, як цю зброю зображено на гравюрі 1622 р.). Тобто, скошений край налуча з дугою лука виявився повернутим від вершника, а високе тильне ребро цього приладдя з місцем для тятиви – йому під бік.

При спогляданні пам'ятника збоку добре видно, що з налуча виглядає не тільки лук, а й стирчать декілька стріл. Утім, це візуальний обман, що його ретельно розрахували скульптори та архітектори. Виявити його можна тільки піднявшись по крутому насипу впритул до постаменту – з його тилу. З цієї точки з'ясовується, що В.Швецов та його численні співавтори передбачили особливий спосіб носіння сагайдака, який має дуже мало спільного зі схемою, що її дотримувався автор гравюри 1622 р. Отже, під приторочений задом наперед налуч автори пам'ятника помістили стріли. Причому бронзова болванка-пластина, з якої виглядають пера цих стріл, може бути сприйнята і як натяк на схований під налуч колчан, і як припавований до налуча клапан, що віддалено нагадує скіфський горит*.

* Скіфи користувалися горитом – шкіряним футляром для лука завдовжки 30-40 см, що мав прямокутну, розширену вгорі форму та спеціальну кишеню для стріл. Горит був в ужитку також деяких народів Сходу, зокрема китайців (*Шокарев Ю.* Указ. раб. – С. 32).

Пам'ятник запорозькому гетьману П.Сагайдачному у Києві.
Скульптори В.Швецов, Є.Кунцевич, Б.Крилов, О.Сидорук,
архітектори – М.Жариков, Р.Кухаренко, Ю.Лосицький. 2001 р.

якщо, звісно, це не якесь технічне рішення, що його потребував процес відливки пам'ятника. Стосовно останнього потрібно зазначити, що причетні до створення пам'ятника скульптори та архітектори відкинули мотив коня, що б'є копитом, який використав автор гравюри 1622 р. Вони зупинилися на більш надійному конструктивному рішенні: всі чотири копита їхнього бронзового коня жорстко з'єднані з постаментом. Окрім іншого, завдяки такій статичній поставі коня не так впадає в очі деяка подібність їхнього твору до пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (скульптор М.Микешин, архітектор В.Ніколаєв, 1888 р.).

Костюм П.Сагайдачного, попри його доволі значну, як для твору монументального мистецтва, деталізацію не є свідченням того, що любов авторів до дрібних деталей в усьому зіперта на знання тогочасних історичних реалій. Так, до гетьманських чобіт припасовано підошви з каблуками. За модою, яка відома тільки скульпторам В.Швецову, Є.Кунцевичу, Б.Крилову, О.Сидоруку та кільком їхнім колегам-архітекторам, халяви чобіт складено в гармошку, причому вони ледь виглядають з-під складок широких шароварів, що в них одягнуто вершника. Замість пояса з тканини, який мав би засвідчити високий соціальний статус П.Сагайдачного, бронзову постать останнього оперезано широким ремінним поясом. До п'ятикутної зірки, що прикрашає налуч на гравюрі 1622 р., додано кілька кутів-променів.

Шапку сконструйовано в трубоподібних формах, започаткованих іконографією П.Сагайдачного XIX ст. Естетика цієї іконографії позначилася також при відтворенні рис обличчя запорозького гетьмана: з-під довгих „соминих” вусів-кісок, які рельєфно вирізняються на тлі особливим способом „укладеної” бороди, добре видно невеликий „бантик” губ. Усе це, в поєднанні із загостреними від худини вилицями, надає запорозькому гетьману вельми характеристичного вигляду.

Таким чином, у творчості митців XIX – початку XXI ст. історична постать П.Сагайдачного художньо переосмислена насамперед з опорою на індивідуальне сприйняття та з врахуванням стилістичних тенденцій свого часу, як відгомін образу запорозького гетьмана з гравюри 1622 р. У цьому, безперечно, полягає цінність подібних творів (різних за своєю художньою вартістю), адже вони фіксують певний конкретно-історичний свідомісний та культурний зріз, пов'язаний з історичною постаттю П.Сагайдачного.

Водночас для сучасників вочевидь важливо знати також те, як насправді виглядав славетний запорозький гетьман. Тим часом стан джерел не дає підстав для оптимізму стосовно того, що наше знання про це може бути скільки-небудь повним. Звідси напрошується думка, що, відтворюючи образ П.Сагайдачного в мистецьких творах, їх автори мали б, напевно, покладатися не тільки на силу свого могутнього таланту, а й більше зважати на ті крупинки джерельної інформації про зовнішність гетьмана, які, на наше щастя, не розвіяв неблаганний вітер часу. Звісно, що автор художнього твору не може

сліпо копіювати оригінал. Водночас навряд чи можна вітати те, що графічний образ П.Сагайдачного, який постав 1622 р. завдяки невідомому на ім'я граверу, дедалі більш щільно драпірується авторськими версіями сучасних митців (по суті інтерпретаціями на інтерпретації), а отже – замулюється річище історичної пам'яті про запорозького гетьмана.

Як засвідчує практика, для декого властиве буквалістське, буденне сприйняття змісту мистецьких творів. Аби уникнути непорозумінь щодо іконографії П.Сагайдачного, зазначимо, що на обкладинці даної книги представлено не автентичний портрет П.Сагайдачного на коні, а репродукцію картини російського художника К.С.Петрова-Водкіна „Купання червоного коня”, створену ним 1912 р. Зроблено це, звісно, не через те, що П.Сагайдачний у молоді роки купав червоних коней і був схожий, як дві краплі води, на вершника з цієї картини. В контексті обраної нами теми образ юнака, що гарцює на фантастичному коні – провіснику долі, має певний метафоричний підтекст* і є переадресуванням до постаті ще нікому невідомого, охопленого буянням молодих сил та світлими душевними пориваннями юності П.Конашевича. Цей інакомовний образ юнака на коні, утілений художником у динамічному русі життя, контрастно протистоїть іншому образу, пов'язаному з деякими стереотипами нашої історичної пам'яті про П.Сагайдачного, що їх формують сучасні скульптори: статично застиглий у бронзі бородатий гетьман, ряджений у псевдоісторичні шати.

* Деякі мистецтвознавці у своїх оцінках картини К.Петрова-Водкіна „Купання червоного коня”, зокрема, зазначають: „З'явившись на виставці „Світу мистецтва” у 1912 році, це полотно було сприйняте як одкровення... Символ Петрова-Водкіна настільки ємний, що важно займатися його словесною конкретизацією. Це щось на кшталт блоковської „степової кобиліці”, в образі якої зібралось минуле Росії, її важка сучасність і те вічне, не скороминуче, що залишається за нею назавжди. Це мрія про красоту – не щоденну, а несподівану, осяйну: відчуття пробудження, збирання енергії перед майбутніми випробуваннями... Образ червоного коня легендарний, він нагадує образи казок, давньоруських ікон, образи, народжені поетичними вимислами середньовіччя. Це плід тих вільних і чудесних перетворень, під які підпадає реальність у народній мрії” (Сарабьянов Д. „Купанье красного коня” К.С.Петрова-Водкина // Искусство: Живопись, скульптура, графика, архитектура. – М., 1969. – С. 459).

Р о з д і л І І І

СТЕЖКАМИ ДИТИНСТВА ТА ЮНОСТІ. РОДИНА

В молоді роки Петра Конашевича – майбутнього запорозького гетьмана Сагайдачного, безперечно, були закладені соціально-психологічні (ментальні) та морально-етичні установки, а також окреслені індивідуальні соціокультурні, світоглядні та політичні орієнтації, які в кінцевому підсумку сформували стрижень його характеру та впливали на поведінку в публічному житті як впливового політичного діяча свого часу. Звісно, що неабияку роль у становленні особистості П.Конашевича відіграло родинне та соціокультурне середовище, в якому він зростав. Врешті, наші уявлення про молоду людину останніх десятиліть XVI ст. були б надто викривлені принаймні без мінімального знання про цивілізаційний та культурний рівень, що його досягло тогочасне суспільство, насамперед освітня система останнього. Через це спробуємо подивитися на П.Конашевича тих років крізь доволі туманну призму джерельної інформації, що дійшла до наших днів, та з'ясувати, яким був, радше – міг бути цей хлопчик, підліток, а також юнак, котрий вступив у самостійне життя.

1. Освіта та виховання

Про дитинство та юність П.Сагайдачного нам відомо, в основному, стільки, скільки про це розповів його перший біограф – К.Савкович у своїх „Віршах”:

А первой о его вамъ скажемъ уроженю,
По томъ въ лѣтехъ молодыхъ о его цвиченю.
Уродился онъ въ краяхъ Подгорскихъ Премыскихъ,
Вывоанъ въ Вѣрѣ Церкви Востодней зъ лѣтъ дѣтинскихъ
Шоль потомъ до Острога, для Наукъ уцтивыхъ,
Которыи тамъ квитли, за Благочестивыхъ
Княжагъ: которыи ся въ Наукахъ кохали,
На Школы маетностей много фундовали:

Абы ся Млодь въ Наукахъ уцтивыхъ цвичила,
 Церкви, и тыжь Ойчизнѣ пожитечна была.
 Дай Боже, бы тая тамъ Фундація трвала:
 Жебы ся оттоль Хвала Божія помнажала.
 Там теды К о н а ш е в и ч ь часъ немалый живши,
 И Наукъ въ Писмѣ нашомъ Словенскомъ навькши,
 Потомъ видячи ся быть способнымъ до мензства:
 Шоль до З а п р о з к о г о Славного Рыцества¹.

Як видно, автор „Віршів” вельми побіжно, похапцем, пролистав сторінки біографії П.Сагайдачного від народження до закінчення Острозької школи та вибору ним козацької долі. Зазначені повідомлення надто загальні і радше натякають на певні факти, ніж розкривають їх конкретику. Звісно, що для того, щоб якомога чіткіше розгледіти деталі реалій, які криються за поданими К.Саковичем біографічними звітками про П.Сагайдачного, потрібно залучити додаткову інформацію про його особу. Оскільки ж такої уточнюючої інформації в джерелах – мізер, то варто також розглянути наявні у „Віршах” повідомлення крізь контекстний фільтр деяких тогочасних культурно-освітніх та соціально-станових реалій, в історичних межах яких відбувалося становлення особистості молодого П.Конашевича.

Як зазначалося, існують підстави стверджувати, що географічна локалізація К.Саковичем місцевості, де народився П.Конашевич – „Підгірські Перемишльські краї” цілком узгоджується з даними Й.Єрлича про шляхетські корені запорозького гетьмана із Самбора. Адже і Перемишль, і Самбір знаходилися по суті в одній етно-географічній та адміністративно-територіальній зоні. Ці міста розділяли тільки близько 40 км, і вони входили до одного воєводства – Руського. Історично Перемишль і Самбір так само, як і Дрогобич, Стрий, Радимно, Вишня та деякі інші поселення, належали до головних міст Перемишльської землі².

Тобто, „Підгірські Перемишльські краї”, про які згадано у „Віршах”, це не конче Перемишль та його найближча округа. З великою долею вірогідності під цією фразою автор мав на увазі історичні

¹ Сакович К. Указ. раб. – С. 29.

² Барвінський Б. Знач. праця. – С. 105.

землі Перемишльської землі, що прилегли до Карпат. 1435 р. Галицька (Червона) Русь була перетворена на Руське воєводство, що складалося із Саноцької, Перемишльської, Львівської та Галицької земель. Що ж до Перемишльської землі, то вона поділялася на п'ять повітів: Перевореський, Перемишльський, Самбірський, Дрогобицький і Стрийський³.

Таким чином, раз дані К.Саковича та Й.Єрлича про „малу батьківщину” П.Сагайдачного збігаються як загальне та особливе (у першому випадку йдеться про загально окреслені „краї”, в другому – конкретно назване місто, що належало до цих „країв”), то це дає достатньо вагомі підстави стверджувати, що вірогідним місцем народження П.Конашевича був Самбір.

Нами було з'ясовано, що майбутній гетьман народився близько 9 липня 1582 р. в родині дрібних українських шляхтичів. Як впливає з синодика Київського Михайлівського монастиря, батька новонародженого Петра звали Конон (Конаш). Вже зазначалося, що залишається невідомим світське ім'я матері, котра, судячи з усього, під кінець життя отримала чернече ім'я Мокрина. За віросповіданням батьки П.Конашевича були православні й виховували свого сина у відповідному дусі. Вказівка К.Саковича на те, що майбутній гетьман був „Вывованъ въ Вѣрѣ Церкви В с х о д н е й з ъ лѣтъ дѣтинскихъ” напевне означає не тільки прилучення малолітнього Петра до православної віри через відвідування церкви, морально-релігійні настанови батьків тощо. Як видається, ректор Київської братської школи та православний чернець К.Сакович у своєму панегіричному творі мав на увазі під зазначеною фразою зразкове, за тогочасними уявленнями, православно-релігійне виховання дітей, що передбачало поєднання вивчення засад православного віросповідання з опануванням елементарної грамоти церковнослов'янською мовою. Тобто, йдеться про навчання П.Конашевича в парафіяльній школі при храмі, або ж отримання ним початкової домашньої освіти у Самборі, після чого він продовжив вчитися в Острозі.

Подібні сходинки в навчанні уможливлювала, серед іншого, тогочасна система освіти, що мала місце на українських землях.

³ *Пашин С.С.* Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – С. 4.

Йдеться насамперед про початкові школи при церквах та монастирях, в яких дітей з різних соціальних станів та прошарків навчали читання і письма церковнослов'янською мовою, елементів математики і співу. В деяких містах функціонували міські школи, у яких вчителями були не дяки, а світські особи. Діти шляхтичів та багатих міщан мали можливість здобувати початкову освіту під керівництвом найманих дяків, або бакалаврів – вчителів, а потім вступали, зокрема, до католицьких або протестантських середніх та вищих навчальних закладів, як Речі Посполитої, так і зарубіжних країн, приміром, єзуїтських колегіумів у Ярославі та Вільно (з 1578 р. – академія), Краківського університету, Падуанської академії в Італії⁴.

Скласти певне уявлення про те, як у шляхетських родинах давали своїм дітям освіту, можна із своєрідної освітньої програми, що її намалював для своїх малолітніх синів волинський шляхтич Василь Загоровський. У своєму заповіті (1577) він розпорядився, щоб по досягненню його дітьми віку семи років, вони перейшли під опіку дяка. Він мав „досконало” навчити їх письма і читання церковнослов'янською і, очевидно, тогочасною українською мовою. Пишучи про потребу для своїх дітей мати „досконалу науку” в „своємъ языку рускомъ, въ писме светомъ”, В. Загоровський розглядав це в проекції на їхню майбутню службу кар'єру, вимагаючи від синів не забувати „писа свого руского и мовенья русскими словы”. В даному випадку йшлося не стільки про церковнослов'янську, як розмовну „руську” мову, а також „руське” письмо, тобто, писемну білорусько-українську мову, що її вживали в офіційно-діловій сфері. Після цього в шляхетський дім належало запросити „бакаляра” (вчителя) – знавця латини. По завершенні курсу домашньої освіти (“кгда вже въ науце той добърые початки въ себе мети будутъ”), сини В. Загоровського мали податися на навчання у Вільно, щоб здобувати середню освіту в тамтешньому єзуїтському колегіумі впродовж семи, або й більше років. Причому увесь цей час вони мусили перебувати у Вільно, не навідуючись додому⁵.

⁴ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – К., 1987. – С. 19-22; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 12, 13, 29.

⁵ Заповіт В. Загоровського, 1577 // Архив ЮЗР. – К., 1859. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 73, 74.

Як можна судити з твердо поставленої складачем заповіту вимоги дати своїм синам „досконалу” і „добру” початкову освіту, включно з вивченням латини, домашнє навчання мало тривати щонайменше три роки. Звідси випливає, що приступивши до здобуття грамоти у сім років, сини В.Загоровського завершили б домашнє навчання приблизно в десятирічному віці. Причому з документа, який розглядається, достатньо добре зрозуміло, що домашня освіта не звільняла їх від визначеного батьком обов’язку навчатися в „нижчих” класах Віленського єзуїтського колегіуму і впродовж щонайменше семи років послідовно опанувати всю навчальну програму. Це означає, що вступивши до зазначеного навчального закладу в десятилітньому віці, вони закінчили б його, маючи приблизно 17 років.

Подібна освітня перспектива для своїх дітей вабила не тільки В.Загоровського, а й інших представників соціальних верхів, які вбачали у навчанні в єзуїтських колегіумах, зокрема Вільна, Любліна, Ярослава запоруку „доброго виховання” власних синів⁶. Утім, не всі шляхетські батьки мали однозначні й чіткі плани щодо здобуття своїми дітьми середньої або вищої освіти. Наприклад, кременецький підкоморій Іван Патрикій-Курозвонський у своєму заповіті (1578) дав розпливчате розпорядження про навчання свого сина, якого належало „на науку давати”⁷. Більш конкретним щодо цього був волинський шляхтич Миколай Мальчинський. Він виходив з того, що для його сина достатньо буде домашньої освіти („а коли, дасть Бог, літ почнуть доростати (діти М.Мальчинського. – П.С.), так, щоб сина на науку дати годилося, тоді на нього накладати її відповідно до віку, як вкаже потреба, сподобивши йому педагога – чоловіка доброго християнина, побожного, який би мав стосовно нього пильність і старанність, ведучи його до всіляких цнот та побожностей”)⁸.

На жаль, у джерелах, що висвітлюють стан тогочасної освіти, в кращому випадку зустрічаються достатньо формальні документи, як-

⁶ Заповіт С.Радзівілла, 1609 // ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 311 зв.

⁷ Заповіт І.Патрикія-Курозвонського, 1578 // ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 181 зв.

⁸ Заповіт М.Мальчинського, 3.VIII.1609 // ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 274 зв.

от статути навчальних закладів, матеріали з тих чи інших навчальних курсів тощо, і дуже рідко – інформація, яка передає живий дух реалій, пов'язаних з навчанням та вихованням. Щодо цього досить цікавими та інформативними видаються письмові обґрунтування й інструкції литовського гетьмана Криштофа Радзівілла (1585 – 1640), які він зробив наприкінці 1620-х років у зв'язку із закордонною освітньою мандрівкою свого неповнолітнього сина Януша (він народився 2 грудня 1612 р. і навчався, зокрема, у Лейпцизькому та Лейденському університетах)⁹. Йдеться про складені литовським гетьманом наприкінці 1620-х років документи „Думка щодо відправки князя Януша до чужої землі”; „Інформація, якою керуватиметься мій син князь Януш Радзівілл і слуги, котрі будуть при ньому, як у дорозі, так і на місці”; „Причини, через які здалося б ще зачекати з відправкою в ту дорогу князя Януша в такому молодому віці”.

Специфічна освітньо-педагогічна концепція, яку обстоював К.Радзівілл, дає можливість уточнити світоглядні, культурні, станово-корпоративні та політико-конфесійні пріоритети і цінності, а, отже, краще уявити литовського гетьмана як політика, з котрим активно контактували представники православної церковної ієрархії, а також запорозькі гетьмани, в тому числі П.Сагайдачний. Окрім того, дане джерело проливає світло на тогочасну практику вступу до навчальних закладів вищого типу, а також вирізняє деякі прикмети навчання у них учнів, що може увиразнити наше знання про ті чи інші обставини здобуття освіти П.Конашевичем.

Погляди цього магната на освіту та виховання позначені його гіпертрофованим чуттям власної станової вищості, а також політичним прагматизмом. К.Радзівілл, який свого часу сам навчався у Західній Європі і став лідером протестантської опозиції Великого князівства Литовського, волів дати своєму сину саме ті практичні знання, уміння, навички і досвід, які допомогли б йому по поверненню на батьківщину зробити блискучу політичну кар'єру й мати авторитет та вплив у суспільстві.

Отже, наважившись послати своє „ще молоде дитя, до того ж, тонкої і не надто великої комплекції” в охоплену полум'ям Тридця-

⁹ *Leśniewski S. Poczet hetmanow polskich i litewskich. – Bydgoszcz, 1992. – S. 199-201; Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – S. 309.*

тилітньої війни Європу, сановний батько насамперед бажав, щоб князь Януш набував там побожності, зміцнювався в добродетелях „свого народу”, дотримувався „рідних щирих” звичаїв й цурався щодо цього „гордих іспанців”, „легких французів”, або „плюгавих німців”^{*}.

Що ж до навчальних дисциплін, які належало вивчати Янушу, то литовський гетьман твердо був переконаний, що „не потрібно надто обтяжувати його натуру, мордуючи його граматикою, діалектикою або риторикою” (як видно, вочевидь добра домашня освіта малолітнього князя не звільняла його від необхідності навчатися в „нижчих” граматичних класах). Натомість рекомендував налягати на вивчення латини за такою методикою: спілкуватися з викладачами латини винятково цією мовою, постійно її вживати, часто читати, що дасть бажаний результат, а саме – уміння бігло читати, за потреби щось написати, а також розуміти латинські твори без перекладача. Для К.Радзівілла навчальним пріоритетом було вивчення історії, політики та математики з огляду як на їх практичне значення („хоча наш народ погорджує цими науками, однак вони дуже потрібні”), так і „поштиву втіху” від заняття ними.

Особливий наголос литовський гетьман робив на потребі навчання свого сина верховій їзді. Ця справа покладалася на доброго вчителя, причому юний князь повинен був мати в своєму розпорядженні кілька десятків верхових коней, тренуючись у їзді на них разом з своєю свитою („і щоб навчалася та молодь, котра буде при князю Янушу”). Безумовно важливим предметом К.Радзівілл вважав фехтування, навчання якого мусило відбуватися „у вільні від наук години” та бути для Януша „рекреацією”. Як він гадав, найкраще навчити свого сина ораторському мистецтву, до якого той не мав здібностей від природи, через такі заняття, як публічні диспути, орації, а „іноді постановку комедій, що гідні його стану”. Литовсь-

^{*} Невідомо, чи добродетелі та звичаї виявилися не настільки рідні і щирі, як у своїй князівській погорді писав про них К.Радзівілл, чи його син не надто ними переймався, однак Януш, „вбившись у колодочки”, вчинив тяжкий і безглуздий злочин. Напившись, він позбавив життя якогось мішанина, за що йому загрожувала смертна кара. Утім, молодий князь вийшов сухим із води з цієї історії і вже 1633 р. був номінований на підкоморія Великого князівства Литовського (Leśniewski S. Op. cit. – S. 201).

кий гетьман досить прохолодно ставився до музики та „скакання або танцювання”. Він зауважував, що Януш сповна може обійтися без цих занять – хоча й „поштивих, однак мало потрібних і корисних”. Щоб відвернути сина від сумнівних забав, К.Радзівілл хотів, щоб він для своєї розваги та відпочинку займався малюванням під керівництвом фахівця, до чого мав природні задатки.

Литовський гетьман виходив з того, що „інші науки” (йшлося, зокрема, про іноземні мови – окрім латини, німецької та угорської) його син зможе опанувати на батьківщині. Адже навчання за кордоном обходилося князю в копійчку – не менш, ніж 20 тис. злотих на рік, не кажучи вже про представницькі витрати, як-от: на званому обіді потрібно було „обдаровувати кухмістера, кухаря, буфетника, пивничого, трубачів, бубнярів, комедіантів, музик та інших слуг”. Причому витрачених на це грошей на батьківщині вистачило б, підраховував ошадливий К.Радзівілл, на „цілий місяць”. Водночас він волів, щоб умови перебування його сина за кордоном відповідали князівській гідності. Через це литовський гетьман випроваджував Януша, дбаючи як про його освітні потреби (перелік переданих йому книг включав 30 назв, серед яких була Біблія польською мовою, твори польських істориків), так і речі, що мали засвідчити його соціальний статус: дорогоцінності, дорога зброя, зокрема, дві козацькі шаблі, оправлені сріблом й прикрашені позолотою, шпага та рапіра в оксамитових піхвах з позолоченим отвором, посріблений буздиган, чотири пістолети тощо.¹⁰

Великі витрати на закордонне навчання сина, а також небезпеки для нього через воєнні дії у Західній Європі схилили К.Радзівілла до думки про потребу організувати авторитетний протестантський вищий навчальний заклад у себе на батьківщині. До нього він сподівався без проблем і за помірну платню запросити західноєвропейських викладачів, які втратили роботу через воєнне лихоліття та розорення кількох протестантських академій, а також швидко налагодити на новому місці навчальний процес („До наук же затягнути з чужої землі вчених людей..., а саме: доброго математика, історика,

¹⁰ [Radziwiłł K.]. Consideratie strony wysłania xcia Janusza do cudzei zemi, без дати; Informatia według ktorey syn moy xiądze Janusz Radziwiłł y słudzy pry nim będący tak w drodze, iako na mieyscu postępować sobie mają, 7.IX 1628 // AGAD. AR. – Dz. I. 37. – S. 310-335.

вчителя верхової їзди і фехтувальника..., щоб кожний в певні години читав свою професію князю Янушу, де було б дозволено слухати і вчитися молоді, яка є при ньому; певного часу публічно диспутувати, ораторствувати, щочверть року влаштовувати екзамен... А довелося б дати на тих вчителів щонайбільше п'ять тисяч злотих, або й менше, бо може один читати теологію і політику, другий – математику та історію, третій – філософію, а для молодших – звичайна школа”). Як сподівався литовський гетьман, до новозаснованої „шляхетної школи” приїжджатимуть на навчання діти князів і шляхти з Польщі, Литви, окрім них – ще й іноземці, що буде на благо як „Божого Костела, так і Вітчизни”, а також шляхетських родів¹¹.

Ідея створення престижного некаатолицького навчального закладу, що її обстоював К.Радзівілл – відомий тогочасний поборник протестантського віровчення, загалом була не нова для некаатолицьких конфесійних кіл Речі Посполитої. Подібну ідею успішно втілював у життя в інтересах православних та їхньої Церкви князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526 – 1608), заснувавши орієнтовно 1576 р. в Острозі школу в ході організаційних заходів з підготовки до видання Біблії церковнослов'янською мовою (йдеться про відкриття в місті друкарні та створення літературно-перекладацького гуртка, члени якого здійснювали складну текстологічну роботу, зокрема, по звірці з грецьким оригіналом Біблії слов'янських текстів).

Отже, що являла собою Острозька школа (котру джерела іноді називають колегією або академією), в якій довелося навчатися П.Конашевичу? На жаль, до наших днів не збереглися документи, на основі яких можна було б вичерпно дізнатися про програму і термін навчання в цьому навчальному закладі. Спираючись на джерельні згадки про предмети, які читали в Острозькій школі, опосередковані свідчення джерел, припущення про те, що за зразок організації школи та культурно-видавничого центру в Острозі правили відповідні приватні католицькі і протестантські осередки Речі Посполитої та закордонні, а також, що витворений в Острозі новий тип колегії

¹¹ [Radziwiłł K.]. Przyczyny dla których by się zdalo jeszcze zatrzymac w tak młodym wieku wyprzowowac xcia Janusza w tę droga // Ibid. – S. 315-316.

(слов'янсько-грецько-латинської) був запозичений при створенні Києво-Могилянської академії (1632), дослідники припускають наявність у зазначеній школі семи класів.

Острозька школа вирізнялася насамперед своєю орієнтацією на греко-візантійську культурну спадщину. Як видається, саме це відповідало світоглядним та освітнім уподобанням тих українських шляхтичів (у тому числі твердих у православній вірі батьків П.Конашевича, які послали свого сина на навчання до Острога), котрі сповідували традиційні духовні й культурні цінності та з обережністю ставилися до всіляких новацій у цій сфері. Те, що подібні переконання та настрої справді мали певне поширення серед представників українського шляхетства, підтверджує, зокрема, одна прикметна проповідницька теза невідомого автора початку XVII ст. Згідно з нею, усталені серед шляхти моральні цінності та культурні устої неабияк розхитують привнесені ззовні, власне із Західної Європи, культурні віяння („Єднак так бридкака нашого в'їкоу єсть нецнота, иж на оулицы н'їчого част'їи не почуеш над блюзн'їрство: то єст мова и вымова французская; то цв'їт и оздоба шляхты и дворянoв; то реторика млоденцов. О часы, часы неоплаканые! О звычаи! О св'їта нецнота! О змазы душевные! И гд'ї ж тепер соут кам'їня твердые? Где звычайные карности? Тоею карностью пышные некдысь и непослушные жолн'їре от гетманов в обозах были караны”)¹².

Тим часом, на прикладі створення Острозької школи гуманістична ідея „тримовного ліцею” – гебрайсько-грецько-латинського на православному ґрунті трансформувалася в принцип церковнослов'янсько-грецько-латинської школи, поєднання в ній засад елементарної і середньої школи з початками вищої. Окрім навчання у підготовчому класі (фарі), куди дітей приймали з певним рівнем знань, у наступних класах-школах (інфіма, граматика, синтаксима та ін.) учні вивчали предмети „тривіуму” – граматику, риторику, діалектику і „квадривіуму” – математику, геометрію, музику, астрономію, а також грецьку, латинську, церковнослов'янську, польську та українську книжкову мову. До програми Острозької школи очевидно входило також вивчення філософії, принаймні її початків – діалектики і логіки. Більшість перелічених предметів викладали в тогочасних навчальних закладах вищого типу – коле-

¹² Казаня, поч. XVII ст. // НБУ. ІР. – П/73. – Арк. 25.

гіумах та академіях, причому в останніх вивчали ще й богослов'я, що було тоді прерогативою вищого навчального закладу. Оскільки в Острозькій школі не викладали цю дисципліну, то за такою ознакою вона не мала статусу вищої школи.

А проте рівень знань, які отримували учні в Острозькій школі, вочевидь був достатньо високий. На викладацьку роботу в цей навчальний заклад до кінця XVI ст. запрошували прекрасно підготовлених викладачів. Так, перший ректор цієї школи Герасим Смотрицький чудово знав грецьку мову, був поетом і, вірогідно, викладав поезику та риторіку. Про рівень його філологічної підготовки свідчить той факт, що він очолював острозький гурток вчених і письменників та був головним редактором і перекладачем Острозької Біблії, що вийшла друком 1581 р. В час найбільшого розквіту Острозької школи (1587 – 1608) грецьку мову викладав за свого ректорства у 1594 – 1600 рр. (з перервами). Кирило Лукаріс, який здобув освіту в Падуанському університеті, а також протестантських університетах Німеччини (1600 – 1621 рр. – Александрійський патріарх, з 1621 по 1638 рр. з перервами посідав Константинопольський патріарший престол).

Своєю освіченістю та широкою ерудицією вражав ще один вчений грек, який викладав грецьку мову – Никифор Кантакузин. Причому він мав цінний викладацький досвід, адже після навчання в Падуанському університеті впродовж десяти років читав лекції у цьому ж навчальному закладі. В Острозі він був двічі: вперше 1583 р., а вдруге – у другій половині 1590-х рр. Досвід університетського викладання мав і поляк Ян Лятош – астроном, математик, доктор медицини, який по закінченню Краківського університету викладав у ньому, у другій половині 1590-х рр. переїхав до Острога.

Неабиякий вплив на поповнення багажу знань учнів Острозької школи, а також формування їхнього світогляду, політичних та конфесійних цінностей, безперечно, мало інтелектуальне та культурне середовище Острога. До кінця XVI – початку XVII ст. це місто відіграло роль важливого для православних Речі Посполитої культурно-ідеологічного центру. Свідченням цього може бути видання московським друкарем Іваном Федоровим в Острозі 1581 р. Біблії церковнослов'янською мовою, що не тільки стало визначною подією в духовному житті та культурі українців і сприяло поглиблен-

ню їхньої національної самосвідомості в тогочасному розумінні цього терміна, а й мало культурно-ідеологічний вплив на інші східнослов'янські народи.

В Острозі були надруковані ряд публіцистично загострених антикатолицьких, а також антиуніатських творів. Йдеться насамперед про збірки, до яких увійшли написані тогочасною українською книжковою мовою праці Г.Смогрицького „Ключ царства небесного” та „Календар римський новий” (написані 1587 р., надруковані дещо пізніше). Перу Василя Малюшицького – Суразького належить підготовлена церковнослов'янською „Книжниця в шести розділах „Про єдину істинну православну віру” (написана 1588 р., спочатку поширювалася в рукописах, надрукована 1598 р.). 1598 р. вийшли друком публіцистичні послання Александрійського патріарха Мелетія Пігаса, Костянтина Острозького та Івана Вишенського, що увійшли до „Книжиці в десяти розділах”. Того ж року вийшов в світ твір Клірика Острозького „Відпис на лист „Іпатія, володимирського і берестейського єпископа”, а також перекладений з польської на українську мову фундаментальний трактат Христофора Філалета „Апокрисис”¹³.

Коли П.Конашевич став учнем Острозької школи? Щоб відповісти на це питання, потрібно насамперед взяти до уваги вказівку К.Саковича, що майбутній гетьман в дитячі роки отримав хвалебне православно-релігійне виховання. В тогочасних умовах воно, окрім іншого, означало навчання в парафіяльній школі або початкову домашню освіту. Як зазначалося, до такого навчання діти приступали по досягненні семи років, а тривало воно як мінімум три роки. Отже, розпочавши його 1589 р. у семирічному віці, П.Конашевич пройшов цю освітню сходинку 1592 р., маючи дев'ять повних років.

Елементарна освіта, що її П.Конашевич здобув, судячи з усього, в Самборі, відкрила йому дорогу до вступу в Острозьку школу. А проте, якими б добрими не були знання юного П.Конашевича, його, вочевидь, не могли прийняти відразу в середні класи цього навчаль-

¹³ Дзюба Е.Н. Указ. раб. – С. 58-67, 70; Мицько І.З. Знач. праця. – С. 23, 25-28, 34-37, 39, 42, 43, 98, 100, 118-122; Його ж. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Історія української культури. У 5-ти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 540-547.

ного закладу, оминувши молодші, в яких розпочинали поглиблено вивчати граматику різних мов. На таку думку нашттовхує той факт, що досвідчений, з досить високим соціальним статусом В.Загоровський (обіймав уряди брацлавського каштеляна та володимирського городничого), який, безперечно, мав достатнє уявлення про процедури прийому в подібні до Острозької школи навчальні заклади, твердо обстоював таку думку: по отриманні домашньої освіти, його сини мусять пройти повний, принаймні не менш ніж семирічний, курс навчання у Віленському єзуїтському колеґіумі. Окрім того, як можна було переконатися з розглянутих вище записок К.Радзівілла, навіть прекрасна домашня освіта студентів-новачків з Речі Посполитої, які вступали до західноєвропейських університетів, не звільняла їх від потреби студіювати „нижчі” курси, граматику.

Таким чином, існують підстави стверджувати, що П.Конашевич, який за словами К.Саковича, провів в Острозі „часть немалый”, навчаючись „Наукъ въ Писмѣ нашомъ Словенскомъ”, пройшов повний курс в Острозькій школі – за винятком хіба що підготовчого класу (фари). Як видається, для учня, котрий вже мав кількарічний досвід початкового навчання, не було жодної потреби записуватися в елементарний підготовчий клас. З огляду на зазначені обставини, П.Конашевич найвірогідніше навчався в Острозькій школі впродовж шести навчальних років: з 1592 р. по 1598 р. і закінчив її у віці близько шістнадцяти років.

На користь того, що він у повному обсязі опанував предмети навчального курсу Острозької школи (отже, включно з тими, які вивчали у „нижчих” класах – інфімі, граматиці, синтаксими), свідчить, як можна переконатися з автографа запорозького гетьмана 1622 р., його висока майстерність та вправність у письмі. Зрозуміло, що для того, щоб поставити почерк та манеру письма на такий рівень, що його мав П.Сагайдачний у зрілому віці, в шкільні роки йому потрібно було систематично, протягом багатьох років вправлятися у письмі.

Як видно, навчання П.Конашевича в Острозькій школі припало на той час, коли, за спостереженням сучасних дослідників, цей навчальний заклад переживав свій розквіт. Впадає в очі, що і К.Сакович у своїх „Віршах” пов’язував шкільні роки майбутнього гетьмана в Острозі з розквітом у цьому місті „Наукъ уцтивыхъ, Которыи тамъ

квитли, за Благочестивихъ Княжатъ”. Тобто, ця авторська метафора явно виросла із знання К.Саковичем як реальних обставин розвитку Острозької школи, так і навчання у ній П.Конашевича. Ясна річ, що останньому випало бути учнем обдарованих й блискуче освічених викладачів. Він мав можливість читати й обговорювати книги, які були видані раніше, або ж щойно виходили в Острозі, в тому числі антикатолицькі та антиуніатські твори, а також дискутувати з приводу гострих конфесійних тем, які піднімалися на їхніх сторінках.

Зокрема, достатньо очевидним є те, що ще в роки навчання в Острозі П.Конашевич сформував своє ставлення до реформи календаря 1582 р. папи римського Григорія XIII, в чому учню Острозької школи напевно посприяло знайомство з твором Г.Смотрицького „Календар римський новий”. Недарма ж пізніше запорозький гетьман за слушної нагоди вважав за потрібне демонстративно засвідчувати свою прихильність до юліанського календаря, що його дотримувалася Православна церква¹⁴.

Загалом немає сумніву, що в стінах Острозької школи П.Конашевич отримав ґрунтовні за тогочасними мірками знання. Водночас він сформувався як самодостатня особистість з чуттям етнокультурної належності до „руського” народу та твердою орієнтацією на традиційні православно-релігійні цінності.

2. Одруження

Наше знання про родинне життя П.Сагайдачного вельми обмежене. Джерела донесли до нас скупі відомості про те, що він був одружений на шляхтянці. Левова частка інформації стосовно цього міститься у „Віршах” К.Саковича, тобто панегіричному творі, який з’явився у зв’язку з кончиною запорозького гетьмана. Звісно, що вже через зазначену обставину марно очікувати від К.Саковича абсолютно об’єктивну розповідь про дружину запорозького гетьмана.

А проте потрібно мати на увазі, що цей автор іноді відкладав убік перо панегіриста і виступав у ролі своерідного архіваріуса: робив ті чи інші довідкові ремарки, в основі яких були реальні події та факти. Одне з таких його фактологічних уточнень стосується і

¹⁴ П.Сагайдачний до К.Радзівілла, 13 (26).I 1622. – С. 2.

дружини П.Сагайдачного. На полях книги К.Саковича напроти п'ятнадцятого вірша читаємо: „Анастасія, Молжонка его, Дому Ихъ мил. Паномъ Повченскихъ”¹⁵. Отже, з цієї примітки на полях випливає, що дружину П.Сагайдачного звали Анастасія, уроджена Повченська, яка належала до шляхетського роду Повченських. Звідси, окрім іншого, стає очевидною безпідставність народних переказів, яким, судячи з усього, ладні вірити деякі дослідники: мовляв, дружиною П.Сагайдачного була київська шинкарка Настя Горова¹⁶.

К.Сакович не обмежився наведенням сухих „анкетних” даних про дружину запорозького гетьмана. У „Віршах” особливе місце відведено темі, в центрі якої овдовіла дружина, котра побивається за померлим чоловіком. Висвітленню цієї теми автор присвятив п'ятнадцятий та шістнадцятий вірші, тобто два з двадцяти уривків, що їх декламували учні Київської братської школи під час церемонії похорону П.Сагайдачного. Розпочинаючи кожен з них у стилістиці погребового плачу, К.Сакович надалі вдавався до стандартних для обраного ним жанру релігійно-філософських розмислювань про вдовину долю, неминучість смерті, покаяння та християнське прощення¹⁷.

Водночас автор використав образ невтішної вдови як певне емоційне тло, що увиразнює історичний масштаб особистості померлого запорозького гетьмана, а також як привід наголосити на збереженні особливого духовного зв'язку останнього із запорожцями:

Недивь Цная Малжонко жеса обливаєшь
Слезами, и отъ жалю праве омдлѣваєшь.
Бось утратила свого Малжонка милого,
Кролю и Посполитой речи зычливого.
Которого мужества, Турчинь и Татаринь
Боялсья, досвѣдчивши, же былъ добрый Воинь,
Для негось и ты у всѣхъ людей была славна,
А теперь твоя свѣча ясная южь зъгасла.

¹⁵ Сакович К. Указ. раб. – С. 33.

¹⁶ Попельницька О. До проблеми соціально-історичної топографії київського Подолу: про „київське коріння” гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Т. 8. – С. 157.

¹⁷ Сакович К. Указ. раб. – С. 33-35.

Южь ся съ тобою вѣчне Другъ твой розлучаеть,
Богу тя въпродъ въ опеку, и Войску вручаеть¹⁸.

Як видно, К.Сакович виходив з того, що дружина П.Сагайдачного мала від людей шану власне завдяки факту свого одруження, а саме – рицарським звершенням свого чоловіка, а також його політичній лояльності до польського короля та Речі Посполитої, оскільки в очах широкого загалу все це робило значущою й особу шляхтянки А.Повченської. Причому виходило, що перед своєю смертю П.Сагайдачний побажав укріпити такий її статус шанованої дружини гетьмана, оскільки згідно з його останньою волею колективним її опікуном ставало Військо Запорозьке.

Якщо рядки „Віршів”, в котрих йдеться про погребове лементування гетьманської дружини, а також те, що вона „була славна” за життя свого чоловіка саме через його воєнні подвиги та „зичливість” до політичного режиму Речі Посполитої, можна сприймати як етикетні умовності і тропи в мові панегіричного твору, то повідомлення К.Саковича про останню волю П.Сагайдачного, згідно з якою опікуном А.Повченської ставало Військо Запорозьке, попри загалом метафоричну форму цього повідомлення, містить вказівки на конкретні факти. Йдеться про те, що, як буде показано нижче, серед визначених складачем заповіту опікунів для його дружини був і представник Війська Запорозького.

Коли саме П.Сагайдачний поєднав свою долю з А.Повченською і як склалося їхнє подружнє життя? В джерелах немає конкретної відповіді на це питання. Можна припустити, що створюючи сім'ю, П.Сагайдачний орієнтувався на неписані правила поведінки та етичні норми, які в його соціально-становому середовищі сприймалися тими, хто вступав у шлюб, як моральні, пристойні та гідні наслідування. За спостереженням дослідників, шукаючи собі пару, представники привілейованих соціальних верств стежили за тим, щоб не зашкодити своїй становій репутації та не погіршити власне матеріальне становище. Причому існували певні ментальні стереотипи й традиційні уявлення стосовно віку, в якому належить вперше вступати у шлюб. Так, наприкінці XVI ст. волинські шляхтичі найчастіше одружувалися в 25-30 років. Щоправда траплялося, що

¹⁸ Там же. – С. 33-34.

неповнолітні хлопці з шляхетських сімей вступали в шлюб за рішенням своїх батьків¹⁹.

П.Сагайдачний – жених, як і інші шляхтичі, котрі брали шлюб, мусили зважати на відповідні тогочасні законодавчі норми. Так, згідно з Литовським Статутом – правовим кодексом, який у період, що розглядається, був чинний на значній частині українських земель, повноліття для чоловіків наступало по досягненні ними „ловних” 18 років, а для жінок – 15 років (розд. VI, арт.1). Батько, який збирався видати дочку заміж, повинен був попередньо навести довідки про майнове становище майбутнього зятя з тим, щоб при одруженні належним чином був забезпечений її посаг, насамперед через юридичне оформлення права дружини на певну частку (вдвічі більшу, аніж сам посаг) з третини маєтку чоловіка („отець еще не выдавши дѣвки своей замужъ маеть первой того смотрити, если бы того зятя своего третяя часть имѣнья совито стояти могла противко внесенья дочки его, на чомъ бы ее противъ того венovati мѣлъ” (розд. IV, арт. 2).

Цілком очевидно, що навіть найдокладніше окреслення загальних морально-етичних, звичаєвих та законодавчих норм і постанов, які формували моделі поведінки шляхти у сфері шлюбних відносин, не дає можливості зробити скільки-небудь точні й об’єктивні висновки про шлюбну історію конкретних пар, якщо стосовно них немає достатньо повної джерельної інформації – принаймні якихось фактологічних зачіпок, приміром даних про наявність у подружжя малих або дорослих дітей. В тогочасних джерелах подібна інформація (причому документально точна) зустрічається, зокрема, в тестаментх (заповітах).

З джерел відомо, що перед смертю тестамент склав і П.Сагайдачний. У зв’язку з вивченням питання про подружні стосунки П.Сагайдачного та А.Повченської, свого часу довкола змісту цього тестаменту між дослідниками виникла досить жвава полеміка. Початок їй поклав І.Каманін, який на початку ХХ ст. в розвідці про П.Сагайдачного висловив думку, що запорозький гетьман „надавав перевагу життю бойовому порівняно з життям сімейним”. Історик вбачав у подружніх стосунках П.Сагайдачного та А.Повченської

¹⁹ *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 21, 24, 38.

„дивні обставини”. По-перше, перед смертю гетьман роздав своє майно на благодійництво, нічого не залишивши дружині (щодо останнього, то І.Каманін зробив такий висновок на основі твору С.Величка). По-друге, А.Повченська недовго вдовувала по смерті – вже 1624 р. вона фігурує в актових документах як дружина шляхтича Івана Пйончинського. Дослідник був переконаний, що дружина запорозького гетьмана вирізнялася крутим норовом. На думку І.Каманіна, це підтверджує той факт, що в липні 1624 р. вона організувала збройний набіг (наїзд) на село Вирву* – маєтність шляхтича Федора Даровського²⁰.

Припущення І.Каманіна про проблеми в подружніх стосунках П.Сагайдачного та А.Повченської розкритикував Б.Грінченко. Серед іншого, він звернув увагу на те, що перед смертю запорозький гетьман таки подбав про долю А.Повченської. Адже П.Сагайдачний, який доручив виконати свій заповіт київському православному митрополиту Іову Борецькому та запорозькому гетьману Олиферу Голубу, зробив їх опікунами своїй дружині. Відсутність джерельних даних про запис П.Сагайдачним спадщини А.Повченській Б.Грінченко пояснював специфікою документа, з якого ми черпаємо інформацію про певні правові дії І.Борецького та О.Голуба як виконавців останньої волі гетьмана: „бо це не тестамент, а запис на Львівське братство, і не тут про це говорити; але було б дивно думати, що Сагайдачний, давши „опекунами” своїй жінці двох найзначніших людей у краї, разом з тим нічого б їй не відписав”. Спростовуючи публічно висловлену І.Каманіном думку, „що де ж було Сагайдачному вижити з такою жінкою, що навіть „занималась разбоем”: перед такою проявою, мовляв, і в великого воїна Сагайдачного „опускались руки”, Б.Грінченко наголосив на типовості таких рис характеру тогочасної української жінки з вищих соціальних верств, в тому числі А.Повченської, як енергійність та рішучість у публічних вчинках – ці риси, доводив Б.Грінченко, не відштовхували, „а хіба могли привабити до неї”. На користь того, що між П.Сагайдачним та А.Повченською були глибокі і щирі почуття, цей автор апелював до „Віршів” К.Саковича, в яких з глибоким психологізмом змальовано горе жін-

* Судячи з усього, йдеться про с. Вирву, що на річці Вирві, на південний схід від Малина (нині Житомирська область).

²⁰ Каманін І. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – С. 29, прим. 2.

ки, яка втратила чоловіка („коли б у подружжя Сагайдачних було таке прикре життя, як натякає д. Каманін -- не наполегав би так Сакович на щирі й любовні між їми почування”)²¹.

І.Каманін не забарився з відповіддю на критику Б.Грінченка. В опублікованій на сторінках „Записок Українського наукового товариства в Києві” статті історик, як і раніше, продовжував наполягати на тому, що П.Сагайдачний нічого не передбачив у своєму тестаменті для А.Повченської. Вельми жовчно І.Каманін оцінив її як особистість: „Ця нерозважна, зомліла жінка його і року не минуло, як віддалася за шляхтича, заживала розбоїв і була засуджена до баніції, чого доводять і судові акти”.

Історик наполягав на тому, що факт обрання П.Сагайдачним І.Борецького та О.Голуба опікунами „жонѣ и повиннымъ его” та „вся худоби и маетности... шафарами и диспозиторами” не є підтвердженням виділення А.Повченській спадщини, адже „можна було іменувати опікуна над особою, жадного добра їй не лишивши..., через юридичну безправність жіноцтва по Литовському Статуту опікун був потрібним як для юридичної оборони вдови, так і для санкції її юридичного поступування... гетьман, вмираючи, настановив опікунів не тільки над особою вдови, але і над її ріднею, що були Сагайдачному „повинними”, цебто близькими через „віно”, шлюб. Про назначення чого-небудь цим „повинним” в заповіті ніхто навіть питання не ставив”. Водночас І.Каманін зазначав, що А.Повченська одержала те із спадщини, на що вона мала право згідно з тогочасними правовими нормами („Вона не тільки одержала свою частку, вона навіть мала право правити її по закону, як свого „посага і оправи по віну” від чоловіка, коли б той відмовився виділити їй, як жінці, частину з свого добра”)²².

Як видно, полеміка між Б.Грінченком та І.Каманіном позначена помітною емоційністю та публіцистичним пафосом. По суті, вона точилася навколо головного питання, яке можна сформулювати так: чи заповів П.Сагайдачний що-небудь зі своїх статків А.Повченській? Якщо Б.Грінченко припускав існування повного варіанту заповіту

²¹ Грінченко Б. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 55-59.

²² Каманін І. Ще до пісні про Петра Сагайдачного // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 2. – С. 223, 224.

запорозького гетьмана і, спираючись на власні асоціації, підказані йому повсякденним досвідом, давав позитивну відповідь на це питання, то І.Каманін заперечував можливість отримання дружиною П.Сагайдачного спадщини від свого чоловіка – окрім тієї, що належала їй згідно з тогочасними юридичними нормами, які регулювали відносини в цій сфері. Причому І.Каманін, як і його опонент, висловлювався гіпотетично, хоча й робив це з демонстративним академізмом, вдаючись до історико-юридичних аргументів.

Потрібно зазначити, що в судженнях кожного з цих авторів є раціональне зерно. Так, цілком слушним є зауваження Б.Грінченка стосовно того, що про заповіт П.Сагайдачного нам доводиться судити не з його оригіналу, а з документа, який являє собою „запис на Львівське братство”, зроблений запорозьким гетьманом незадовго до смерті.

Теоретично вірним є також спостереження І.Каманіна, згідно з яким А.Повченська одержала належну їй частку спадщини, передбачену тогочасним „шлюбним контрактом”. Утім, це спостереження потребує уточнення, оскільки А.Повченська могла скористатися своїм правом на частину спадщини по смерті чоловіка тільки за наявності певних правових підстав. За Литовським Статутом, чоловік міг записати дружині з третьої частини своїх маєтностей віно (грошову суму, яка забезпечувала і гарантувала майнові права дружини щодо її посагу), котре мало вдвічі бути більше за посаг. Якщо ж така вінова угода не була юридично оформлена, то після смерті чоловіка дружина втрачала увесь свій посаг – незалежно від його величини (розд. V, арт. 1).

В тому разі, якщо чоловік записував дружині віно і в них були спільні діти, то по смерті чоловіка правовідносини між спадкоємцями могли увійти, зокрема, в таке русло: при вступі вдови у повторний шлюб її діти (або родичі) мали можливість сплатити їй всю суму грошей, передбачену віновою угодою і по тому вступити у володіння частиною маєтку, що забезпечувала віно. Що ж до чоловіка – складача заповіту, то він мав право записати не більше третини своїх маєтностей дружині або сторонній особі – за винятком „зброи, стада и чeledи неволное, быдла дворного” (розд. V, арт. 2).

Не можна погодитися з тезою І.Каманіна про те, що П.Сагайдачний призначив опікунів родичам А.Повченської – „повинним”.

Останніх історик вважав, як зазначалося, „її ріднею, що були Сагайдачному „повинними”, цебто близькими через „віно”, шлюб”. А проте джерела не підтверджують таке тлумачення зазначеного терміну. В актових документах зустрічаються свідчення про „кревних повинних”, під якими малися на увазі рідні певної особи по батьківській та материнській лініях²³.

Те, що „повинних” – у значенні родичів жінки, неправомірно прив’язувати до шлюбної вінової угоди, через яку вони ставали „близькими” чоловікові, як це робив І. Каманін, підтверджують і наявні в джерелах свідчення про існування практики, за якої один кривний повинний перебував у відносинах кривної повинності одразу з двома шляхтянками, які, зі свого боку, мали між собою певне споріднення. Це добре видно із скарги шляхтича Івана Щенєвського на шляхтянок Анастасію Воронянку Хлусовичеву та Марію Хлусовичеву Щенєвську щодо протиправних дій їхнього покривного повинного Олександра Кошки („уроожный панъ Иванъ Щениевский жалосне се светчил и ускаржалъ на уроожных панєю Настасю Воронянку Матысоєвую Хлусовичовую, такъ тежь панєю Марю Хлусовичовну, малжонку позосталую небожчика Федора Щениевского сыновца... неякий Александер Кошка, близкий повиный их ве крви...”). Прикметно, що в іншому місці даного документа О. Кошка виступає тільки як „повинний” своїх шляхетських родичок, тобто без прямої вказівки на кривну спорідненість. Утім, неважко здогадатися про причини такої термінологічної модифікації. Вони вочевидь пояснювалися авторською стилістикою складача зазначеного документа. На його початку вже було подано інформацію про покривність О. Кошки з оскарженими шляхтянками, а тому не було потреби повторювати це щораз²⁴.

А проте існують документи, в яких не простежується кривна спорідненість повинного з тими чи іншими особами з числа шляхти. Натомість у таких джерелах вельми виразно виступає економічна та клієнтарна залежність повинного від свого пана²⁵, тобто зміст

²³ Запис про вивід шляхетства Л. Барсоби, 1590. – Арк. 748 зв.

²⁴ Скарга І. Щенєвського на А. Воронянку Хлусовичеву та М. Хлусовичеву Щенєвську, 12.IV 1618 // ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 903 – 903 зв.

²⁵ Див., наприклад: Скарга Б. Стрибиля на В. Тишу Биковського, 6.V 1590 // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 54.

цього терміна близький до такого окреслення: „належний”, „підпорядкований”, „підвладний”, „підданий”²⁶.

Чи мав таке змістове навантаження термін „повинні” в тестаменті П.Сагайдачного? На це питання мусить бути тільки негативна відповідь. У цьому переконає змістовий контекст, в якому даний термін вжито: „повинні” разом з дружиною П.Сагайдачного – це вирізнені складачем заповіту юридично та в морально-етичному відношенні особи, про долю яких він особливо піклувався як про найближчих і найдорожчих для нього людей, котрі потребували опіки. Звісно, що залежні слуги, піддані, в даному разі не могли бути поставлені в один ряд з дружиною-шляхтянкою того, хто склав заповіт.

Немає підстав вбачати у „повинних” і родичів А.Повченської, з котрими П.Сагайдачний поріднився через віно, шлюб – як це доводив І.Каманін. З наведених вище джерельних даних добре видно, що етимологічне тлумачення істориком цього терміна (власне, виведення слова „повинні” від терміна „віно”) безпідставне. До того ж, таке тлумачення суперечить правовому змісту поняття „віно”, що впливає з Литовського Статуту. Та й було б нелогічно, щоб запорозький гетьман став чомусь перейматися інтересами жінчиних родичів, ігноруючи свою рідню.

Насправді в такому ключовому пункті заповіту П.Сагайдачного, як встановлення опіки над обраним колом осіб, включно з його дружиною, слово „повинні”, безсумнівно, було вжите в тому значенні, що його має спеціальна термінологія джерел, яка позначає кривих родичів шляхтичів: „кривні повинні”. Інакше кажучи, „повинні” у тестаменті запорозького гетьмана – це його кривно споріднена рідня.

Потрібно чітко з’ясувати, що ми знаємо про тестамент П.Сагайдачного. Якщо оригінал цього документа не дійшов до наших днів, то чи існував він коли-небудь взагалі? Є всі підстави стверджувати, що запорозький гетьман таки склав незадовго до смерті заповіт. Деякі вказівки щодо його змісту подав К.Сакович. Зосередившись виключно на темі християнських та громадянських добродетностей

²⁶ *Срезневский И.И.* Словарь древнерусского языка. – М., 1989. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 998, 999; Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К., 1978. – С. 160; Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.). – М., 2000. – Т. 6. – С. 468.

складача заповіту, який пожертвував свої статки на благодійництво, підтримку Православної церкви, братств та освіти в Україні, автор „Віршів” писав:

Маєтність свою роздалъ, єдину на Шпиталѣ,
Другую zaś на Церкви, Школы, Монастырѣ.
И такъ все спорядивши, живота доконалъ,
При Церкви Братской честно въ Кіевѣ похованъ.
В котрое ся Братство, зо всѣмъ Войскомъ вписаль,
И на него Ялмужну значную отказаль...
Видѣль онъ и Л в о в с к о е Б р а т с т в о, хотъ далеко,
Церковъ ихъ въ Мѣстѣ надѣлилъ, неледеяко:
Суму значную грошій до Брацтва лекговаль,
А жебы науки тамъ были: пилне жадалъ...
Погребенъ въ Монастыри Брацтва Кіевского
На который Тисячій килка офѣроваль,
А жебы тамъ Науки фундовано жадалъ²⁷.

Звісно, що переказ К.Саковичем в панегіричному творі змісту тестаменту П.Сагайдачного немає нічого спільного з коректними у правовому відношенні записами подібних документів у тогочасних судових книгах. Водночас у „Віршах”, окрім загального визначення напрямків пожертв, що ними П.Сагайдачний засвідчив свою християнську добродійність та громадянські чесноти, названо деяких конкретних адресатів, яким призначалися певні суми зі спадщини запорозького гетьмана, а також зроблено орієнтовні вказівки на розміри цих сум: Київське братство, його школа, київський Братський монастир (кілька тисяч злотих польських); Львівське братство, його школа, церква („значна сума грошей”).

З перелічених вище пожертв запорозького гетьмана, які він зробив наприкінці свого життя, збереглося документальне підтвердження щодо його запису 1,5 тис. злотих польських Львівській братській школі. Про цей запис нам відомо з документа, згідно з яким І.Борецький та О.Голуб на виконання останньої волі П.Сагайдачного передали представникам Львівського братства Григорію Рушновичу (у публікації М.Максимовича – Русиновичу. – П.С.) Романовичу та Павлу Михайловичу зазначену суму грошей. По суті даний доку-

²⁷ Сакович К. Указ. раб. – С. 33, 36.

мент являє собою юридично засвідчений виконавцями заповіту запорозького гетьмана акт про передачу Львівській братській школі 1,5 тис. злотих польських, причому з відсилками до автентичного тексту тестаменту П.Сагайдачного.

Документ, що розглядається, вперше опублікував М.Максимович 1850 р., скориставшись копією з оригіналу, яку він отримав 1840 р. від Дениса Зубрицького²⁸. Пізніше його надрукували в „Архиве Юго-Западной России” – також на підставі копії, що її зробив Д.Зубрицький²⁹. Обидві ці публікації мають недоліки. При їх порівнянні стають очевидними чимало текстуальних розбіжностей, у тому числі в датуванні документа: у першій з них фігурує 21 липня 1622 р., а в другій – 24 червня 1622 р. Як видається, більш прийнятною є публікація названого документа в Архиве Юго-Западной России, котра, утім, не позбавлена окремих вад та перекручень. Так, з наведеного в цьому виданні тексту документа випливає, що його автентичність засвідчив „Ларионъ писарь”, тоді як з інших джерел з’ясовується справжнє іменування цього писаря – Лаврентій Пашковський (до речі, саме під такою назвою він фігурує і в публікації М.Максимовича).

Утім, в даному випадку нас мусять непокоїти не так археографічні огріхи видавців документа про передачу виконавцями останньої волі П.Сагайдачного грошей представникам Львівського братства, як деякі змістові моменти вступної частини цього джерела: „Я, Іовъ Борецкій, милостию Божиєю Митрополить Киевский, Галицкий и всея Росия, (sic) весполь и Олиферъ Остаповичъ Голубъ, Гетманъ зо всѣмъ товариствомъ войска Его Королевской милости Запорозского.

Вѣдомо чинимъ кому то належати можетъ, нинѣшнего и напотомъ будучого вѣку людемъ, ижъ мы: Іовъ Борецкій, милостию Божиєю Архиепископъ, Митрополить Киевский, Галицкий и всея Росии весполь изъ паномъ Олиферомъ, Гетманомъ и всѣмъ рицerstвомъ войска Его Королевское милости Запорозского: за волею Бога вседержителя, въ року теперъ идучомъ, тисеча шесть сотъ двадцять второмъ, месяца априля пятого дня, отъ вечное памяти и славы несмертельное годного Гетмана войска Его Королевское милости

²⁸ Максимович М.А. Указ. раб. – Т. 1. – С. 377-380.

²⁹ Архив ЮЗР. – К., 1863. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 268-271.

Запорозкого, мужа Християнскихъ цноть и милостинь полного, пана Петра Конашевича Сагайдачного, при доброй памяти, и здоровомъ умысле, въ хоробе его будучи обраны отъ него самого жонѣ и повиннымъ его опекунами и всее худобы и маетности ведле уподобаня и остатнее воли его, которую въ духовницы остатнимъ тестаментомъ запечетоваль и спорядити велѣль, шафарми и вѣрными деспозиторми тисячей полторы золотыхъ, которыхъ онъ на школу братства Львовского, на науку и на цвичене дѣтокъ Християнскихъ, при церкви Успения Пресвятыя Богородицы, на выхованье бакаларовъ учоныхъ лекговаль, и вѣчными лѣты, на пожитокъ ихъ офѣроваль”³⁰.

Як впливає з наведеного уривку документа, П.Сагайдачний 5 квітня (15 квітня за н. ст.), тобто за п’ять днів до смерті, призначив опікунами А.Повченській та своїм повинним київського митрополита І.Борецького та запорозького гетьмана О.Голуба. Тим часом можна однозначно стверджувати, що на той момент О.Голуб не був гетьманом і складач заповіту аж ніяк не міг знати про те, чи візьме ця особа до своїх рук гетьманську булаву.

Щоправда, з джерел відомо, що О.Голуб був „вірним другом” П.Сагайдачного. Більше того, останній перед своєю смертю будував плани стосовно того, щоб зробити гетьманом цього простого козака (про нього було відомо, що він „черняк (рядовий, простий козак. – П.С.), який не має дружини і дому, муж у рицарському ділі досвідчений, старовинний козак”). Утім, П.Сагайдачний вбачав у можливому обранні гетьманом О.Голуба елемент політичної гри. Для нього це був запасний варіант, що його потрібно було реалізувати, якщо на козацькій раді з виборів нового гетьмана гору взяла „чернь”³¹. Відомо, що О.Голуб прийшов до влади у Війську Запорозькому 4 червня 1622 р., причому після запеклої боротьби на козацькій раді, на якій представники старшини добивалися обрання гетьманом якогось свого ставленика, мовляв – „доброго, доброчесного чоловіка”³².

³⁰ Акт про передачу І.Борецьким та О.Голубом грошей Львівському братству згідно з тестаментом П.Сагайдачного, 24.VI 1622 // Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 268-269.

³¹ М.Смотрицький до А.Мужилівського, VI (?) 1622 // AGAD. – AZ. – Supplementum 333. – S. 1.

³² Я.Белецький до невідомого, 5.VI 1622 // Biblioteka Racz. – № 2. – S. 1249-1250.

Чи означає це, що неправдива звістка про гетьманський статус О.Голуба на момент написання П.Сагайдачним свого заповіту, яка міститься в акті про передачу виконавцями цього заповіту грошей представникам Львівського братства, є ознакою фальшивості даного документа? Судячи з усього, підстав для такого побоювання немає. Адже документ, який розглядається, з'явився вже по тому, як О.Голуб став запорозьким гетьманом. Через це у його вступній частині, як і всьому тексті загалом, зазначено реальний статус названого опікуна без вказівки на те, ким він був насправді 15 квітня, коли П.Сагайдачний складав свій тестамент. Не виключено, що це було зроблено умисно для того, щоб використати владний авторитет новообраного запорозького гетьмана для надання більшої політичної ваги акту фундації Львівській братській школі, вчиненому згідно із заповітом П.Сагайдачного. Тим часом той факт, що О.Голуб був „вірним другом” П.Сагайдачного, свідчить про те, що складач заповіту таки відвів йому роль опікуна своїй дружині та „повинним”. Реальність акту зазначеної фундації опосередковано підтвердив у своєму творі К.Сакович.

Таким чином, можна стверджувати, що зміст виданого І.Борецьким та О.Голубом документа Львівському братству впливає з пунктів автентичного тестаменту П.Сагайдачного. Цей документ І.Борецького – О.Голуба не тільки окреслює сутність зазначеної фундації Львівському братству, а й проливає світло на деякі достатньо важливі деталі втраченого для нас заповіту П.Сагайдачного. Йдеться насамперед про визначення запорозьким гетьманом конкретних опікунів А.Повченській та своїм кривим родичам – „повинним”.

У повному тексті тестаменту запорозького гетьмана щодо цих осіб, принаймні дружини, безперечно міг бути запис про виділення певної частини спадщини. Як би там не було, а категоричний висновок І.Каманіна про свідоме і спеціальне усунення П.Сагайдачним А.Повченської від будь-якої частини спадщини, окрім тієї, що належала їй згідно з віноювою угодою, а також зроблене істориком на цій основі далекосяжне припущення про погані стосунки запорозького гетьмана зі своєю дружиною та прозорі натяки на те, що по суті він був її „підкаблучником, є нічим не підкріпленою здогадкою. Щодо останнього, то можна стверджувати, що психологічно для П.Сагайдачного однозначно не підходила роль тюття, який

упокорився авторитаризму та самодурству власної дружини. Адже існують факти, детально розглянути які немає можливості, оскільки вони виходять за хронологічні межі даної книги, котрі засвідчують вельми крутий характер запорозького гетьмана: при спілкуванні з опонентами він міг незгідному з ним провалити череп бойовою палицею або знести шаблею голову.

Для розуміння деяких обставин, пов'язаних з родиною П.Сагайдачного, важливою є сама формула, якою в документі І.Борецького – О.Голуба окреслено коло опікунів і тих, хто підлягав опіці згідно з тестаментом запорозького гетьмана: „обраны (І.Борецький та О.Голуб. – П.С.) отъ него самого жонѣ и повиннымъ его опекунами и всее худобы и маетности ведле уподобаня и остатнее воли его, которую въ духовницы остатнимъ тестаментомъ запечетоваль и спорядити велѣль”.

Як можна ще раз переконатися, згідно з останньою волею складача заповіту опіка встановлювалася тільки над дружиною та його кривними родичами. Тим часом не може бути сумніву в тому, що якби у П.Сагайдачного та А.Повченської були неповнолітні діти, то запорозький гетьман також призначив би їм опікунів (у Литовському Статуті правовідносини у цій сфері регулювали артикули розділу VI). Тим часом у формулюваннях наведеного вище документального фрагменту немає жодної вказівки на дітей. Звідси можна зробити однозначний висновок про те, що в родині П.Сагайдачного не було неповнолітніх дітей, яким потрібна була опіка.

Однак чи були в цій родині дорослі діти? Якщо, приміром, у П.Сагайдачного був дорослий син, то, поза всяким сумнівом, ніщо не перешкоджало запорозькому гетьману застерегти в своєму тестаменті його матеріальні інтереси. Отже, детальніше розглянемо це питання. Залежно від отриманої на нього відповіді, можна буде чіткіше визначитися з орієнтовним часом одруження П.Сагайдачного з А.Повченською.

3. Нащадок

Наприкінці XVI ст. коронний канцлер та великий коронний гетьман Ян Замойський заснував у Замості академію – третій після Кракова та Варшави вищий навчальний заклад Речі Посполитої. З часу повстання Замойської академії в ній вели так званий альбом, власне універ-

ситетську метрику, куди записували тих, хто прибував на навчання³³. 1618/1619 академічного року в цьому альбомі з'явився запис про одного вихідця з Києва (із зазначенням його належності до Київської дієцезії), а саме – Лукаша Конашевича, батька якого звали Петром (Lucas Petri Konaszewicz, Kiouiensis, dioec. Kiouiensis)³⁴.

Чи дає підстави даний документальний запис стверджувати, що Л.Конашевич був сином П.Конашевича-Сагайдачного? Перш ніж спробувати відповісти на це питання, звернемо увагу на деякі особливості університетської метрики Замоїської академії як історичного джерела. За спостереженням дослідників, запис учнів та студентів до цього навчального закладу провадив ректор. Після цього декан влаштовував їм іспит, за результатами якого їх зараховували до нижчих або вищих класів. Причому залишається нез'ясованим, скільки учнів нижчих класів продовжували навчання на академічних курсах. Учнями могли ставати хлопчики віком 7-8 років, які по досягненні 14 років, або ж при переході на академічний рівень навчання (вищі класи), складали академічну присягу, що фіксувалася в офіційних актах. Утім, не всі ректори ретельно її документували. Судячи з усього, приписки біля прізвищ студентів про складення присяги з'являлися насамперед тоді, коли вони вступали одразу на вищі курси. Слухачами цих курсів ставали також особи кільканадцяти років, іноді й двадцятилітні, які прибували до Замостя, вже маючи певний багаж знань, набутих в інших школах.

Структура альбому Замоїської академії періодично тією чи іншою мірою змінювалася на власний розсуд тих, хто вів цей альбом. Сталими структурними компонентами записів були тільки прізвище, ім'я (імена), ім'я батька, а також окреслення територіального походження учня або студента. Прикметно, що в цих записах територіальне походження фіксувалося далеко не завжди послідовно – у тій чи іншій комбінації це могла бути назва воєводства, повіту, землі, дієцезії, місцевості. Зазначена обставина ускладнює розуміння того, звідки конкретно студенти прибували на навчання. Важко також однозначно судити про їх соціально-станове походжен-

³³ *Гмітерек Г.* Молодь з українських земель в Замоїській академії в XVI – XVII століттях // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 11, 12.

³⁴ *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595-1781 / Opracował H.Gmiterek // Archiwum dziejów oświaty. Tom XI. Pod. red. K.Bartnickiej. – Warszawa, 1994. – S. 100.*

ня, оскільки при з'ясуванні цього питання доводиться спиратися на згадані вище географічні та адміністративно-територіальні визначники. Причому є підстави розглядати зафіксовану в університетській метриці інформацію про походження студентів з того чи іншого повіту, воєводства або землі як сигнал про їх належність до шляхти, а згадки в документі про дієцезії – інших станів³⁵.

Отже, якщо виходити з припущення, що Л.Конашевич був сином П.Сагайдачного, то базовим аргументом на користь цієї версії є ідентичність імені і прізвища батька Лукаша (про особу якого дізнаємося з альбому Замойської академії), а також відомого нам запорозького гетьмана: Петро Конашевич. Причому в джерелах за 1618–1619 рр., які дійшли до наших днів, не виявлено жодних згадок про ще якусь особу на Подніпров'ї з аналогічним іменем та прізвищем.

Принциповій можливості того, що П.Сагайдачний та Л.Конашевич – батько й син, не суперечить різниця між ними у віці. Якщо на початку 1618/1619 академічного року в Замойській академії, власне 1618 р., П.Сагайдачному було орієнтовно 36 років, то його гаданому сину на час запису в університетську метрику виповнилося щонайменше 7–8 років, оскільки в такому віці учнів приймали до нижчих класів Замойської академії. А проте Лукаш напевно вступив до цього навчального закладу дорослішим, маючи, очевидно, не менш ніж 15–16 років. Адже тільки за цієї умови він набув би повноліття ще до складення П.Сагайдачним своєї духівниці. В протилежному разі складно пояснити той факт, що у фрагменті заповіту запорозького гетьмана від 15 квітня 1622 р. (як зазначалося, автентичний повний текст цього документа не зберігся) йдеться про призначення складачем духівниці опікунів „жонѣ и повиннымъ его” без прямої згадки про опіку над дітьми.

Отже, якщо Лукаш вступив до Замойської академії в 15–16-літньому віці, то, безперечно, він розпочав там навчання не з нижчих класів, а одразу був записаний на вищі курси. Навряд чи можна сумніватися, що до своєї поїздки у Замостя він навчався у Києві. Його вірогідний освітній шлях у цьому місті міг бути такий. Приблизно у 7-8-літньому віці Лукаш розпочав домашнє навчання і десь

³⁵ *Gmiterek H. Młodzież z Kijowszczyzny w akademii Zamojskiej (1595–1784) // Український археографічний щорічник. – К., 1999. Нова серія. Вип. 3-4. – С. 231, 232.*

через чотири роки вступив до Київської братської школи, що була заснована 1615 р. Тільки по завершенні кількарічного навчання в згаданій школі, він 1618/1619 навчального року став студентом Замоїської академії.

Таким чином, припущення про належність П.Сагайдачного та Л.Конашевича до одного кола близьких родичів небезпідставне. По-перше, про це свідчить збіг імені та прізвища запорозького гетьмана та батька Лукаша, що робить порівняно невеликою вірогідність того, що це були дві різні особи, а не одна і та ж сама особа, по-друге – та обставина, що П.Сагайдачний та Л.Конашевич належали до взаємопов'язаних у часі поколінь батьків і дітей.

Водночас вирізнення подібних обставин об'єктивного характеру ще не означає, що вдалося встановити факти, котрі неспростовно підтверджують зв'язок запорозького гетьмана та Л.Конашевича як рідні. Не останню роль у спробі реконструкції родинних зв'язків Лукаша може відіграти наявна в університетській метриці вказівка на Київ та Київську дієцезію як покажчик його територіального походження. Насамперед це дає підстави впевнено стверджувати, що до прибуття у Замостя Л.Конашевич мешкав у Києві. Окрім того, використана в альбомі Замоїської академії формула реєстрації територіального походження Лукаша, в якій фігурує така церковно-адміністративної одиниця, як дієцезія, сигналізує про його нешляхетське походження.

Цілком очевидно, що за своїм правовим значенням згадана формула не рівнозначна офіційному акту, що прямо визначає нешляхетський статус Л.Конашевича. До того ж, навіть якщо ректори Замоїської академії керувалися якимись інструктивними документами (що, вочевидь, було нереально), розподіляючи за допомогою тих чи інших географічних та адміністративно-територіальних визначень записаних учнів та студентів за становою ознакою, то їм, безперечно, не завжди вдавалося б робити це точно. Адже за допомогою такого інструментарію навряд чи було легко в усіх випадках узгодити реальний становий статус особи з її фактичним територіальним походженням. Так, якщо вважати Лукаша сином П.Конашевича-Сагайдачного, тобто шляхтича з Руського воєводства (“szlachcic od Samboga”), котрий перебрався у Київське воєводство й публічно не наголошував на своєму шляхетстві, то яку адміністративно-терито-

ріальну дефініцію потрібно було підібрати для його сина Лукаша – мешканця Києва? Можливо в університетській метриці напроти його прізвища потрібно було записати „Руське воєводство”, оскільки його батько-шляхтич походив звідти? А проте це внесло б плутанину у відомості про справжню географію походження студентів академії. Якщо у відповідному записі було б зафіксоване „Київське воєводство”, то це не узгоджувалося б з тим, що ні П.Сагайдачний, ні Л.Конашевич не були шляхтичами цього воєводства. Не надто точний з точки зору означення станового статусу є також запис у метриці „Київська дієцезія”, оскільки він вирізняє Лукаша в цьому відношенні від інших студентів-шляхтичів.

Звісно, можна розглядати запис в альбомі Замоївської академії стосовно Л.Конашевича з повною довірою до змісту, що лежить на поверхні. Йдеться, власне, про врахування зауваженої істориками закономірності, яка простежується в зазначеному документі, а саме: згадка в ньому про дієцезію є свідченням нешляхетського походження, тоді як згадки про інші тогочасні географічні та адміністративні реалії – свідченням шляхетського походження. Це мало б означати, що за всіма ознаками Лукаш був не шляхтичем, а, вочевидь, київським міщанином.

Звідси випливає, що якщо міщанин Л.Конашевич справді був сином П.Сагайдачного, то його батько також мав не шляхетське, а, вірогідно – міщанське походження. А проте, як зазначалося, таке припущення цілком хибне.

Можливо, Л.Конашевич не мав жодного відношення до П.Сагайдачного? Загалом таке припущення не лежить на пустому місці. На його користь, окрім загального судження про те, що П.Сагайдачний – шляхтич, а Л.Конашевич – нешляхтич, міщанин (як можна витлумачити відповідну інформацію університетської метрики), наведемо і такий аргумент. Про Лукаша мусив би бути добре обізнаний К.Сакович, який був ректором Київської братської школи з 1620 р. Принаймні було б дивним, коли б цей ректор нічого не чув про Л.Конашевича, адже той, як зазначалося, вочевидь навчався в цьому навчальному закладі незадовго до того, як його очолив К.Сакович. Тим часом останній у своїх „Віршах” жодним словом не згадав про осиротілого гетьманського сина, хоча чимало уваги приділив невтішній вдові П.Сагайдачного. Щоправда, автор цього

панегіричного твору міг свідомо здійснити таку селекцію „сімейної” теми, оскільки образ вдови явно краще підходив риторичному спрямуванню „Віршів”, аніж образ цілком дорослого сина, який втратив батька.

Якби записи альбому Замойської академії були належно уніфіковані та незмінні, то на користь того, що П.Сагайдачний та Л.Конашевич не були родичі, можна було б витлумачити ще й таку обставину: Лукаша записано в цей альбом без зазначення того, що він гетьманський син, тоді як записаний 1672/1673 навчального року до Замойської академії син гетьмана Михайла Ханенка Яків фігурує як син запорозького зверхника (*Jacobus Michaelis de Hadulikich Hanenko, ducis generalis Zaporouiensis filius, ukrainensis*)³⁶.

Як би там не було, а буквалістське прочитання запису університетської метрики, що присвячений особі Л.Конашевича, згідно з яким останній мав би бути київським міщанином, явно немає ґрунту в тогочасних джерелах. Принаймні впадає у вічі, що в документах першої чверті XVII ст. серед київських міщан не зустрічається прізвища Конашевич, а тим паче – Лукаш Конашевич або Петро Конашевич. Це підтверджує також відомий дослідникам персональний склад соціальної верхівки київських міщан³⁷, саме представники якої реально і могли дозволити собі чималі матеріальні витрати на навчання своїх дітей у престижних навчальних закладах.

Утім, деякі сучасні автори таки воліють шукати родичів П.Сагайдачного у Києві, називаючи вірогідним „прямим або непрямим” предком запорозького гетьмана Семена Конашковича, котрий фігурує в описі Київського замку 1552 р. Відповідно як родич П.Сагайдачного розглядається також син С.Конашковича Артем Семенович: бурмистр (1614), пізніше – київський війт. Окрім подібності патронімічного прізвища П.Сагайдачного – Конашевич та прізвищ киян Конашковичів, наводяться ще й такі докази їхньої спорідненості: вулиця поблизу садиби війта А.Конашковича на початку XVII ст. мала назву Конашківська; П.Сагайдачний надав матеріальну підтримку деяким київським церквам; він був особисто знайомий з Іовом Борецьким³⁸. Неважко

³⁶ Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781. – S. 264.

³⁷ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – С. 23-39.

переконатися, що всі наведені вище аргументи стосовно київських родичів гетьмана насправді є довільними припущеннями, які не мають хоч якогось підтвердження в джерелах.

А проте в тогочасному Києві напевно можна було відшукати оселю, де мешкала родина Конашевичів, причому її главу звали так само, як і батька Лукаша – Петро. Йдеться, власне, про П.Конашевича-Сагайдачного. Щоправда, про це можна твердити тільки здогадно, оскільки відповідна джерельна інформація, що є у нашому розпорядженні, не дає можливості робити категоричні висновки.

Про вірогідний осідок П.Сагайдачного в Києві доволі виразно сигналізує, зокрема, такий факт. Влітку 1619 р. київський воєвода Томаш Замойський адресував своєму наміснику в цьому місті Павлу Пачинському запит стосовно того, чи має запорозький гетьман П.Сагайдачний у Києві шопу (повітка, сарай). Відповідь П.Пачинського зводилася до того, що ця шопа „не з'явилася і її не бачили у гетьмана, однак я припускаю, що, якби щось трапилося – люди мешкали б у Запорогах”³⁹.

Як можна судити з цього заочного діалогу київського воєводи та його намісника, справжній зміст якого був відомий їм самим, Т.Замойський був занепокоєний чутками про те, що П.Сагайдачний влаштував у Києві будівлю господарського призначення – шопу, в котрій, як тимчасовому притулку, або курені, могли зупинятися козаки. На подібні підозри київського воєводи натякає коментар П.Пачинського стосовно питання про гетьманську шопу: мовляв, так чи інакше (є шопи, чи її немає), „люди” – вочевидь козаки, подалися б на Запорожжя, якщо ситуація для них стала загрозлива.

Схоже, що П.Сагайдачний мешкав у Києві у якійсь садибі. Інакше не могли б з'явитися чутки про спорудження ним у місті шопи і не мала б сенсу перевірка цих чуток (вочевидь на місці), наслідком якої став висновок, що дана будівля „не з'явилася, і її не бачили у гетьмана”. Прикметно, що П.Сагайдачний не претендував на роль першого запорозького гетьмана, який мав у Києві будинок (те, що прості козаки мали власні помешкання в цьому місті, так само, до речі, як і їхні батьки, не було якоюсь дивиною)⁴⁰. Свого часу в Києві

³⁸ Див.: Попельницька О. Знач. праця. – С. 156, 157.

³⁹ П.Пачинський до Т.Замойського, 9.VIII 1619 // AGAD. AZ. 737. – S. 56.

⁴⁰ Скарга С.Оклинського на київських міщан та козаків, 11.VII 1618 // Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. Приложения. – С. 40.

нерухомістю володів його попередник на гетьманському посту у Війську Запорозькому Самійло Кішка*.

Існують підстави стверджувати, що П.Сагайдачний використовував своє київське житло як тимчасову гетьманську резиденцію. Причому, на це вказує те, що через якийсь час по проведенні 30 липня 1619 р. в Києві козацької ради, запорозький гетьман надіслав у подарунок П.Пачинському кілька яничарок⁴¹ (турецькі рушниці). Як видається, запорозький гетьман надіслав яничарки зі своєї домівки у Києві. Легко здогадатися, що зробив він це не через дружні почуття та особисту прихильність до намісника київського воєводи (П.Пачинський хвалився своєму патрону, що козаки, мовляв, мають до нього довіру)⁴², а, безперечно, з утилітарною політичною ціллю – щоб у такий спосіб налагодити добрі стосунки з впливовим Т.Замойським.

Досить промовисті факти, які вказують на функціонування гетьманської резиденції в Києві, пов'язані з перебуванням П.Сагайдачного в цьому місті після Хотинської війни 1621 р. В останні місяці свого життя він, як запорозький гетьман, видавав документи зі своєї київської „господи”⁴³. На підставі цього терміна не можна однозначно судити, чи була це особиста садиба П.Сагайдачного, чи найманий будинок (про його „господу” йдеться в документі, що написаний польською мовою, тим часом одне із значень польського слова *gospoda* – заїжджий двір). За спостереженням дослідників, згадка в тогочасних джерелах про „господу” означає тимчасове наймане помешкання⁴⁴.

* Як впливає з посольської інструкції, що її отримали восени 1636 р. послы Війська Запорозького на варшавський вальний сейм, запорозький гетьман Самійло Кішка, по поверненні його з молдавського походу на початку XVII ст., „свій власний дім, розміщений у Києві, передав на шпиталь і підтвердив [це] привілеєм від с[вятої] пам'яті Й[ого] К[оролівської] М[илості] (Сигізмунда III. – П.С.)”. 1636 р. запорожці скаржилися, що цей козацький шпиталь у них силою намагаються відібрати ченці-бернардинці (Інструкція запорозьким послам Б.Гридкевичу, Я.Савичу, Г.Нужному на теперішній варшавський сейм, 30.XI 1636 // AGAD. AZ. 3036. – S. 119).

⁴¹ П.Пачинський до Т.Замойського, 9.VIII 1619. – S. 59.

⁴² Ibid.

⁴³ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року. – S. 554.

⁴⁴ *Поліцук В.* Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (Особовий склад та службове підпорядкування). – С. 26.

У джерелах немає прямих свідчень про проживання в київській „господі” П.Сагайдачного його дружини Анастасії Повченської – звісно, якщо не брати до уваги повідомлення про це С.Величка. В межах авторської розповіді (сповненої риторичних прикрас та вигадок) про завершення Хотинської війни 1621 р., С.Величко зазначив, що по поверненні з-під Хотина до Києва, пораненого П.Сагайдачного в його дворі зустріла дружина („тилко въ дворѣ своемъ плачущая встрѣтила и приняла жена его”)⁴⁵.

Таким чином, виявлені насьогодні джерела формують уявлення про те, що П.Сагайдачний та Л.Конашевич були батько і син. Існує також джерельна інформація, яка заперечує таку можливість. Причому розглянуті вище аргументи як „за”, так і „проти” недостатні для того, щоб документально, „метрично” підтвердити або спростувати версію про Лукаша Конашевича – сина П.Сагайдачного.

А проте як вагомий аргумент на користь того, що запорозький гетьман, все ж мав сина, можна розглядати такий факт: гадані батько і син мали ідентичне прізвище патронімічного походження – Конашевич, а Лукаш – назву по батькові Петрович, утворену від власного імені Петро, яке мав також і П.Сагайдачний. Про велику вірогідність кривної спорідненості зазначених осіб як батька і сина свідчить відповідна міжпоколінна різниця між ними у віці, а також те, що вони були сучасниками. Окрім такого часового фактора, їх об’єднував ще й географічний фактор: П.Сагайдачний та Л.Конашевич однаковою мірою так чи інакше мали причетність до проживання у Києві.

Перелічені факти та об’єктивні обставини, що вказують на спорідненість П.Сагайдачного та Л.Конашевича як батька і сина, є цілком унікальні з огляду на тогочасну антропонімічну ситуацію на Київщині. Адже характер відповідного „масового” джерельного матеріалу такий, що дає підстави нехтувати імовірністю випадкового, а не зумовленого кривною спорідненістю, збігу в різних осіб таких компонентів іменування, як прізвище, хресне ім’я та утворена від нього назва по батькові.

Як видається, наведені вище аргументи переконливо свідчать про обгрунтованість версії, згідно з якою П.Сагайдачний мав сина Лукаша.

⁴⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Приложения к т. I летописи Величка. – С. 37.

Тим часом найістотніші контраргументи проти цієї версії, а саме – вказівка в альбомі Замойської академії на територіальне походження Л.Конашевича, що її через ряд опосередкованих припущень можна витлумачити як ознаку відсутності між П.Сагайдачним та Л.Конашевичем будь-якої спорідненості, являють собою не більш, ніж теоретичну абстракцію, котра має каламутну джерельну основу.

Таким чином, можна достатньо впевнено стверджувати, що в П.Сагайдачного та А.Повченської був син Лукаш. З розглянутих вище спостережень стосовно його особи можна зробити висновок, що він народився близько 1604 р. Звідси напрашується припущення, що П.Сагайдачний одружився з А.Повченською щонайпізніше на початку 1603 р. На той час майбутньому гетьману минуло двадцять, ішов двадцять перший рік, а його дружина, судячи з усього, була на кілька років молодша.

Як зазначалося, після смерті П.Сагайдачного А.Повченська вдруге вийшла заміж – за шляхтича І.Пйончинського. Про цей період життя колишньої дружини запорозького гетьмана збереглася згадка в джерелах у зв'язку з організованим нею влітку 1624 р. збройним набігом на село Вирву, що було розташоване на однойменній річці неподалік Малина, близько за 80 км по прямій від тогочасного Києва. З цього неважко здогадатися, що А.Повченська мешкала в якомусь маєтку, що був розташований відносно недалеко від с. Вирва.

Важко судити, був це її власний маєток, чи її другого чоловіка. Водночас щодо цього прикметним є один факт, про який детальніше йтиметься у розділі IV: 1615 р. у цих краях, на Київському Поліссі, у зв'язку з татарським нападом перебував зі своїми козаками полковник П.Сагайдачний. Не виключено, що його поява в цій місцевості певним чином була пов'язана і з тим, що там знаходився маєток його дружини. Утім, А.Повченська напевно мешкала і в Києві. Адже недарма її син Лукаш був записаний в університетській метриці Замойської академії як такий, що прибув саме з цього міста. Врешті, не варто нехтувати також повідомленням С.Величка про двір П.Сагайдачного в Києві, де А.Повченська зустрічала свого чоловіка при поверненні його з Хотинської війни.

Розділ ІV

ВИБІР КОЗАЦЬКОЇ ДОЛІ

Не можна сказати напевне, чи залишив би виходець з дрібної шляхетської родини із Самбора П.Конашевич скільки-небудь помітний слід в історії, не приєднався він до запорожців. Тим часом сталося так, що саме завдяки свідомому обранню козацької долі, наприкінці його тернистого життєвого шляху до нього прийшла слава визначного полководця та впливового політика.

Що означало в ті часи бути запорожцем? До чого зводився козацький спосіб життя і чим він міг привабити молодого шляхтича? Без відповіді на ці питання неможливо вірно зрозуміти „козацький” період біографії П.Сагайдачного, що передував його обранню гетьманом Війська Запорозького. Щоб об’єктивно оцінити гетьмана П.Сагайдачного та з’ясувати, як він спромігся отримати владу над десятками тисяч запорожців, потрібно також знати щонайменше загальні умови набуття ним рицарського фаху та засвоєння козацької тактики ведення воєнних дій.

1. Козацькі хліби

Наприкінці 1590-х – на початку 1620-х рр., тобто під час перебування П.Сагайдачного у Війську Запорозькому, запорозьке козацтво продовжувало спиратися на набуту в попередній період соціальну практику. В її основі була діяльність, що здійснювалася, головним чином, збройним шляхом – “шаблею” і спрямовувалася на здобуття козаками засобів для свого матеріального існування. Вона зводилася насамперед до військового найманства, зазвичай самочинних постовів і контрибуцій, а також здобичництва, тобто захоплення у противника воєнних трофеїв, матеріальних цінностей, худоби, грошей, коштовностей, полонених, нападів на купецькі кораблі та посольські валки тощо. В тогочасній політичній культурі запорожців зазначену діяльність ціннісно означувало поняття “козацький хліб”, яке,

зокрема, увібрало в себе ідею рицарського служіння заради спільного блага і проєктувалося на козацький спосіб життя.

Особливості козацького здобичництва

Зайве доводити, що захоплення воєнної здобичі, збройне насильство і грабежі цивільного населення не були якимось винаходом українських козаків. Адже в різні історичні епохи подібні дії незмінно супроводжували озброєних людей, організованих у ті чи інші спільноти. Приміром, в історичному бутті скіфських кочовиків дослідники вирізняють етап так званої грабіжницької економіки (VII – початок VI ст. до н.е.), ознакою якого були грабіжницькі погроми скіфами осілих народів без спроб встановити над ними тривале політичне панування¹.

З плином історичного часу змінювалася економічна підоснова, форми та соціально-політична мотивація збройного насильства і грабежів, однак самі вони не зникали. Наприклад, їх явно не цуралися польські жовніри XVI-XVII ст. Те ж саме стосувалося найманців у західноєвропейських країнах, для яких керівництвом до дії часто служило таке гасло або сентенція: “війна живиться війною”², що на практиці оберталася великими збитками і стражданнями мирних людей. Так, під час одного із сорока бунтів найманців, які з 1572 по 1607 рр. вибухнули у Фландрії, від рук солдатів загинули близько 8 тис. мешканців Антверпена³.

Що ж до запорозьких козаків, то в час, який розглядається, об’єктом їхніх постійних здобичницьких нападів була Османська імперія та її васали, а в окремі періоди – Московська держава. Є підстави стверджувати, що здобичництво як воєнний промисел являло собою важливу підвалину економічного буття запорожців. Захоплені під час здобичницьких експедицій воєнні трофеї (в тому числі гармати), різноманітні товари, коштовності, а також багаті полонені, за яких брали викуп, давали козакам можливість мати, зокрема, добре озброєне військо й бути потужною мілітарною силою.

¹ Докладніше див.: *Гаврилюк Н.О.* Вивчення історії економіки кочовиків за археологічними даними // *Східний світ.* – № 2. – 2001. – К., 2002. – С. 188-194.

² *Roberts M.* *Gustaus Adolphus and the Rise of Sweden.* – Oxford, 1973. – P. 122.

³ *Parker G.* *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659.* – Cambridge, 1972. – Pp. 67-95.

У воєнному промислі були зацікавлені не тільки козаки. Чималий інтерес і ту чи іншу причетність до нього мали також українські старости, пани і шляхта, котрі, як у 1614 р. з'ясував турецький візир (допитавши полонених запорожців), “підбурюють і заохочують” козацтво до морських походів проти Османської імперії, отримуючи від нього частку здобичі⁴. Те, що подібної практики насправді дотримувалися українські старости та чимало шляхтичів, і що вона збереглася в наступні десятиліття, по суті підтвердила сеймова конституція 1635 р. Згідно з нею, старостам було наказано вживати заходів, аби позбавити козаків можливості здійснювати на території староств підготовку до морських походів, тобто заготовляти деревину для свого суднобудування, здобувати боєприпаси та продовольство. У сеймовій конституції наголошувалося, що в підготовці до морських походів запорожцям часто допомагають шляхтичі, які нерідко і самі вирушають з ними в здобичницькі експедиції (“часто трапляється, що на тій Україні деякі люди шляхетського стану сприяють тим морським походам запорозьких козаків і надають різноманітну *adminicula* (допомогу) тому свавіллю, самі ж з ними ходять на море і діляться з ними здобиччю”)⁵.

Варто зауважити, що становленню воєнного здобичництва українських козаків сприяло так зване “козакування” українських князів та урядників ще в XVI ст., а також політика державних кіл Великого князівства Литовського, які на початку 60-х рр. цього століття всіляко заохочували воєнні диверсії проти Московської держави. Під час Лівонської війни чимало козаків служили у війську Стефана Баторія тільки за здобич. Козацькі напади на московську територію особливо великого розмаху набули у 80-х – на початку 90-х рр. XVI ст.⁶

В період, що розглядається, козацьке воєнне здобичництво набуло значення важливого геополітичного фактора в басейні Чорного

⁴ Турецький візир до Сигізмунда III, 1614 // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 133.

⁵ Конституція варшавського вального сейму 1635 р. // *Volumina legum*. – Petersburg, 1859. – Т. 3. – С. 401,402.

⁶ *Леп'явко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття “козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К., 2000. – С. 144-146; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – С. 144-149.

моря. По-перше, воно спричиняло постійну більшу або меншу напруженість у польсько-турецьких відносинах. По-друге, здобичницькі напади запорожців завдавали колосальних економічних збитків Османській імперії, розхитували її воєнну могутність, а також справляли певний стримуючий вплив на татар, оскільки обмежували їхні можливості у спустошенні українських земель.

Деяке уявлення про масштаби та наслідки козацьких здобичницьких походів дає такий факт: під час нападу запорожців 1614 р. на Синоп було, серед іншого, знищено султанський арсенал разом з усіма галіонами і галерами. Свої збитки турки оцінили в 40 мільйонів⁷. На жаль, у цьому повідомленні, яке фігурує в сеймових промовах С. Жолкевського, зазначена сума подана без вказівки на грошову одиницю. Оскільки турки не мали причин, щоб применшувати провину запорожців за їхній напад на Самсун – так само, вочевидь, не збирався це робити і С. Жолкевський, який вбачав у козацьких здобичницьких походах загрозу безпеці Речі Посполитої, то, напевно, наведену вище суму потрібно читати як 40 млн золотих, а не, приміром, 40 млн акче (аспрів)*.

⁷ Промова С. Жолкевського на сеймику 1615 р // *Pisma Stanisława Żółkiwskiego*. – S. 513; Промова С. Жолкевського на вальному сеймі 1618 р. // *Ibid.* – S. 302.

* Золоту турецьку монету – “алтун” розпочали чеканити після взяття турками Константинополя у 1453 р. Вона важила 3,5 г, що дорівнювало вазі дукатів, які чеканились у європейських країнах. Чеканка срібної турецької монети – акче (аспра) розпочалася в Бурсі 1328 р. В той час вона важила 1,54 г, однак згодом проба срібла стала погіршуватися, а вага зменшуватися – до кінця XVII ст. в десять разів. В той час за один алтун давали 300–400 акче. Курс акче знижувався і до таляра (ця поширена в тогочасній Європі велика срібна монета отримала свою назву *joachimstaler* від богемського містечка Яхимов – *Joachimsthal*, яку скоротили до *taler*, таляр. Випуск їх розпочався після того, як граф фон Шлік отримав імперський патент на видобуток місцевих покладів срібла та заснування монетного двору, в якому таляри продукували на вальцювальних верстатах. Пізніше цю монету почали карбували в різних місцях, і вона мала неоднакову вагу та пробу срібла, наприклад, райхсталяри з 1566 р. мали вагу 29,33 г 890 проби (25,98 г чистого срібла), левкові таляри Нідерландських провінцій з 1575 р. – 27,68 г (20,76 г чистого срібла). Протягом 1562–1574 рр. за один “важкий” повновагомий таляр давали 40–50 акче, 1585–1655 рр. – 70–90 акче, а 1680 р. – 120 акче (*Желтяков А.Д.* Терминологический комментарий // *Эвлия Челеби. Книга путешествия*. – М., 1961. – Вып. 1. – С. 272; *Дейвіс Н.* Європа. Історія. – К., 2001. – С. 542; *Озуй О.* Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 321, 326).

Яку здобич захопили запорожці у Самсуні? З турецьких джерел відомо, що по його розгромі, вони “взяли награбоване майно та сім” і і попрямували у [відкрите] море”⁸. Отже, їхня здобич у даному випадку включала певні матеріальні цінності, а також полонених (напевно, і дорослих, і малолітніх осіб – як можна судити зі вжитого у документі терміна “сім” і), що ним узагальнено позначено захоплених козаками бранців).

Потрібно наголосити, що практика захоплення мусульманського ясиру (полону) в Україні існувала і раніше. Цілком можливо, що це була дзеркальна реакція відплати за татарське людоловство на українських землях. Утім, подібний здобичницький промисел підживлювала економічна зацікавленість у ньому різних соціальних прошарків і верств населення, в тому числі шляхтичів. Адже захоплені в полон татари і турки ставали невідьниками польських і українських шляхтичів, панів та урядників, або ж нападники брали за них викуп грошима.

Так, у джерелах збереглися дані про те, що 1538 р. якийсь польський хорунжий із загоном чисельністю у 2700 осіб напав на околиці Очакова. Причому пізніше цей підприємливий хорунжий виручив за захопленого там турка Мустафу, сина Алі, 50 тис. аспрів викупу⁹. На початку 40-х рр. XVI ст. турецький султан Сулейман I неодноразово звертався до польського короля Сигізмунда I з вимогою покарати його підданих – учасників нападів на володіння Османської імперії, а також повернути захоплених полонених, в тому числі десятки і навіть сотні жінок та дітей (“жінок і хлопчиків”, “дружин і дітей”, “жінок з дітьми і чоловіків”), яких не бажали випускати зі своїх рук “українські пани”¹⁰.

В ті роки до таких здобичницьких виправ долучалися й козаки. 1545 р. в похід на Очаків на 32 човнах рушили разом з представниками українських панів та старост Яцько і Мануйло з Переяслава,

⁸ *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі “Дар великих мужів у воюванні морів”. Коментар // *Mirra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 354.

⁹ Сулейман I до Сигізмунда I, серпень 1538 // *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – С. 6.

¹⁰ Сулейман I до Сигізмунда I, травень 1541 р. // Там само. – С. 10; жовтень-листопад 1542 р. // Там само. – С. 12; березень 1543 р. // Там само. – С. 17, 18, 19.

Карпо та Андрушко з Черкас -- очевидно козацькі ватажки, а також їхні товариші з Брацлава, Києва та інших міст. По завершенні цієї виправи її учасники отримали 88 тис. аспрів викупу за полонених очаківців, беручи по 2430 та 1313 аспрів за особу залежно від соціального статусу невільників¹¹.

У першій половині XVII ст. викуп за полонених продовжував бути органічною складовою козацького воєнного промислу. Якщо запорожцям вдавалося захопити якогось значного вельможу, то викуп за нього давав їм можливість істотно поліпшити своє фінансове становище. Адже не маючи іншого виходу, такі полонені готові були дорого заплатити за свою свободу. Наприклад, якийсь турецький паша, котрий потрапив у полон до козаків під час Хотинської битви 1621 р., хотів відкупитися від них рідкісним конем, що становив для цього турка найвищу цінність, символізуючи його багатство і соціальний престиж -- як він запевняв, такого скакуна не мав і сам султан¹². Викуп багатих полонених давав великі прибутки і туркам. Так, за звільнення захоплених у полон під час Хотинської битви 1621 р. Яна Жолкевського та Ференцбаха вони отримали 14 тис. левкових талярів¹³.

Про суми, які могли фігурувати в обладках з викупом полонених, до котрих були причетні козаки, промовисто свідчить такий випадок з їхніх морських походів 1616 р.: головнокомандувач ескадрою турецьких галер, якого запорожці захопили під час морського бою, погодився дати за своє визволення 30 тисяч (вочевидь золотих, оскільки 78 років тому, коли ціна аспрів була вища, ніж 1616 р., очаківський турок Мустафа, про якого йшлося вище і котрий не мав такого високого соціального статусу, як османський флотоводець, викупився з полону за 50 тис. аспрів). Напевно наведену вище суму викупу перебільшено. Втім, до реальних розрахунків тоді так і не дійшло -- іменитий полонений передчасно помер, напевно через поранення¹⁴.

¹¹ Сулейман I до Сигізмунда I, січень 1546 р. // Там само. -- С. 21. Див. також: Леп'яко С. Знач. праця. -- С. 146.

¹² Prokopa Zbigniewskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. -- S. 48.

¹³ Огуй О. Знач. праця. -- С. 327, 328.

¹⁴ Промова С. Жолкевського на сеймі 1618 р. -- S. 303.

Оскільки подібні абстрактні грошові суми не дають уявлення про реальну вартість тогочасних грошей, наведемо деякі дані документів судових книг Кримського ханства, які орієнтовно можна датувати другим десятиліттям XVII ст. Отже, як випливає з боргової справи між мешканцем Кафи Баліш Челебі та Алі Килич – секретарем ханського урядника Ішмегмет Аги, ціна молодого невільника становила 60 флоренів*, а однієї вівиці – 2 флорени¹⁵. З інших судових справ відомо, що коня можна було купити за 10-30 флоренів¹⁶. Ціна однієї рушниць сягала 40 золотих. Те, що це була досить велика, як на той час сума, свідчить такий факт: для закупівлі рушниць ханська влада наклала спеціальний податок на мешканців кримського міста Карасу. Причому мусульманські квартали мали зібрати 40 золотих і стільки ж – грецький і вірменський квартали¹⁷, тобто, на стягнутий з усіх мешкаців міста податок можна було придбати тільки дві рушници.

Отже, можливість взяти чималий викуп з багатих полонених – як військових, так і цивільних, була причиною того, що запорожці прагнули включити до своєї здобичі саме такий “живий товар”. Про таку особливість козацького здобичництва писав і добре обізнаний з життям запорожців першої половини XVII ст. Г.Боплан. Він звертав увагу ще й на те, що козаки найчастіше забирали з собою малих

* З документів кримських судових книг не зовсім зрозуміло, який конкретний зміст криється під терміном “флорен”. Відомо, приміром, що флорен (золотий угорський) – золота монета вагою в 3,5 г, яка карбувалася з 1325 р. Золотому флорену відповідав випущений 1484 р. ерцгерцогом Тироля Сигізмундом срібний зільбер-гульденгрошен вагою в 29,23 г 937 проби. Так звані імперські срібні флорени з 1601 р. мали 17,3 г 765 проби (13,23 г чистого срібла). Золотий, або злотий, польський (флорен) – лічильна одиниця в 30 грошів (*Сидоренко О. Ф. Метрологічно-нумізматичний словник // Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 370; Огуй О. Значч. праця. – С. 321; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564-1565. – Warszawa; Łódź, 1992. – Cz.1. – S. XLVI).*

¹⁵ Боргова справа між Баліш Челебі та Алі Килич, без дати // *Іналджик Г. Знахідка кадійських сіджілів (судових книг) Кримського ханату. Документи. – У кн.: Марра Мунді. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – С. 322.*

¹⁶ Про збір надзвичайного податку на закупівлю рушниць з мешканців Карасу, без дати // Там само. – С. 324-325.

¹⁷ Там само.

дітей – головню для того, щоб зробити з них своїх слуг: “Вони (козаки. – П.С.) неодноразово грабували Крим..., спустошували Анатолію [la Natolie], де розоряли Трапезунд [Trebisonde] і досягали навіть гирла Чорного моря за три льє від Константинополя, де винищували все вогнем і мечем, повертаючись звідти з великою здобиччю і рабами, звичайно малими дітьми, яких вони залишають для послуг у себе або дарують вельможам свого краю. Літніх людей вони ніколи не залишають, хіба що тоді, коли вважають їх досить багатими, аби заплатили за свій викуп і відкупились”¹⁸.

Як видно, козацьке здобичництво, окрім іншого, виконувало таку специфічну соціально-політичну функцію, як забезпечення притоку свіжої крові до соціального організму запорозької корпорації й підтримання життєздатності інституту джур і тиронів*, без якого запорожцям було б важко забезпечити повноцінне функціонування своєї військової структури. Тобто йшлося, власне, про те, що взяті в полон мусульманські хлопчики на Запорожжі ставали козацькими слугами – джурами, а з часом – і повноправними козаками (як буде показано нижче, козаки насильно робили джурами і християнських хлопчиків). Неважко переконатися, що за аналогічним принципом діяли і турки, які з християнських хлопчиків готували поповнення свого яничарського корпусу.

Прикметні дані про участь козацьких тиронів (тобто молодих козаків, молодиків, соціальні ролі яких у Війську Запорозькому та бойовий і життєвий досвід, безперечно, були інші, аніж “старовинних” козаків -- повноправних у своєму соціальному середовищі воїнів, ветеранів, котрі склали становий хребет запорозької воєнної організації й були носіями та хранителями козацьких звичаїв, традицій, “старовини”) навів православний київський митрополит Іов Борецький у листі до литовського польного гетьмана К.Радзівілла від 24 серпня 1624 р. Зокрема, Іов Борецький писав: “Частина Війська Запорозького – тирони, [над] волю старших і короля... двічі цього року [ходили на море] і поверталися з моря і, чого ніколи не бувало, втретє послали 150 човнів. І тією центральною дорогою, світлим гостинцем, кілька днів бившись у дніпровському гирлі з

¹⁸ *Боплан Г.Л.* Опис України. – С. 29.

* Тирони – від лат. *tironis*: молодий солдат, новобранець; новак; молодик.

галерами, яких було 25 великих, а малих та ушкалів – із 300 (котрі [вміщають] по 50, 30, а щонайменше – 25 осіб) і розбивши їх, ви-йшли 102 човнами на море. І [висадившись] під самим Царгородом, на передмісті... вторгнулися в Нове Село* і взяли велику здобич. А тепер Господь Бог відає, як їм поведеться втретє”¹⁹.

Однак чи справді об’єднані за віковою та соціально-рольовою ознакою представники козацької молоді (“джури”, “пахолки”, “тирони”) здатні були самостійно організувати й здійснити такі масштабні морські походи? Адже ці виправи, окрім іншого, не були суто здобичницькі, а переслідували також певні воєнно-політичні цілі. Йдеться про те, що саме в той час турки хотіли силою зброї усунути від влади кримського хана Мегмед-Гірея й посадити на престол Джанібек-Гірея. З відповідним завданням зі Стамбула до Кафи вирушив турецький флот під командуванням капудана-паші Реджеба. Мегмед-Гірей та його брат Шагін-Гірей закликали на допомогу запорожців (пізніше – у грудні, між Військом Запорозьким та Кримським ханством було укладено угоду про взаємний ненапад та воєнно-оборонний союз, який з кримської сторони підписав калга (наступник престолу) Шагін-Гірей)** і разом з ними завдали поразки силам капудана-паші. Поки османський флот був біля берегів Криму, Стамбул залишався беззахисний перед запорозьким флотом, чим і скористалися козаки²⁰.

Про запорозькі морські походи влітку 1624 р. збереглась інформація в інших джерелах. Так, добре обізнані з обстановкою на Запорожжі київські міщани повідомили київському воєводі Томашу Замойському про таке: “Інших новин... немає, тільки про козаків. Вони тепер були на морі і, як самі розповідають, здобули якість Но-

* Нове Село (Yeni Köy – Єні Кой) – містечко, на європейському боці Босфорської протоки, приблизно на півдорозі між Чорним морем та Стамбулом (Останчук В., Галенко О. Зазнач. праця. Примітки. – С. 374).

¹⁹ І.Борецький до К.Радзівілла, 24.VIII 1624 // AGAD. AR. – Dz. V. – 1150. – S. 2. Цей лист з деякими неточностями та купюрами опубліковано в “Археграфическом сборнике документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси”. – Вильно, 1870. – Т. 7. – С. 81-87.

** Детальніше про це див.: Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – С. 163-165).

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 512-515.

ве Село поблизу самого Царгорода і взявши велику здобич, повернулися назад. А старшим над ними був Олифер Голуб, який, прийшовши з моря на Запорожжя, склав з себе старшинство. А якийсь Грицько Чорний з Черкас взяв на себе старшинство і, маючи з собою сто тридцять човнів, знову пішов на море”²¹.

Отже, з даного документа випливає, що морський похід козаків на Босфор, який розпочався напевно на початку липня (близько 20 липня вони напали на босфорські поселення)²², очолював О.Голуб. Цьому запорозькому гетьману (як можна судити з даних Іова Борецького) вдалося пробитися крізь турецький заслін у гирлі Дніпра, вийти в море на 102 човнах, добратися до Босфору, захопити там у Новому Селі велику здобич й повернутися на Запорожжя. В черговий похід на море, очевидно, у першій половині серпня, запорожців повів на 130 човнах Г.Чорний (на думку І.Борецького, чисельність козацького флоту тоді становила 150 човнів, і це мала б бути третя за 1624 р. його морська виправа).

Як видно з цього листа київських міщан, морські походи влітку 1624 р. очолювали запорозькі гетьмани О.Голуб та Г.Чорний, що свідчить про бездоказовість твердження І.Борецького про нібито виключно “тиронський” характер зазначених виправ, здійснених, мовляв, всупереч гетьманській волі. Прикметно, що київський митрополит тлумачив такі прояви козацького “свавілля”, як Божу кару за Берестейську церковну унію та зраду православних ієрархів, які її підтримали. Навряд чи можна сумніватися, що своєю тлумачною версією запорозьких морських походів Іов Борецький, який здавна спирався на запорожців як політичних союзників Православної церкви, хотів виправдати їх в очах урядових кіл Речі Посполитої.

А проте подієва канва повідомлення київського митрополита безперечно досить надійна. Та ж обставина, що він приписував тиронам провину за свавільні морські походи, сподіваючись переконати в цьому досвідченого й достатньо добре обізнаного з козацькими справами К.Радзівілла, свідчить на користь того, що запорожці і справді брали козацьку молодь у подібні експедиції, для якої це давало неабиякий бойовий гарт і можливість пройти публічне ви-

²¹ Київський вїйт, бурмистр і радці до Т.Замойського, 5.IX(?) 1624 // AGAD. AZ. – 337. – S. 38.

²² *Останчук В., Галенко О.* Знач. праця. Коментар. Примітки. – С. 372, 373.

пробування на зрілість. Недарма на Запорозжжі морські походи розглядали як мірило козацької доблесті: той запорожець, який побував на морі, причому брав участь не в одному, а декількох походах, здобував репутацію надійного й досвідченого воїна і міг мати певні переваги порівняно з іншими своїми товаришами, наприклад при отриманні найманської платні²³.

Привертають увагу розмірковування про запорозький воєнний промисел деяких шляхетських політиків, які спромоглися подивитися на нього не тільки крізь окуляр козацького “свавільства”. Йдеться про “Сентецію одного шляхтича про заспокоєння Війська Запорозького”. Під впливом вибуху Національно-визвольної війни українського народу з цим твором у березні-травні 1649 р. виступив український шляхтич Адам Кисіль. Серед іншого, автор зауважував: “Козаки навчилися жити за допомогою шаблі, пильнуючи поля і моря, тим часом їх змусили ніби зректися своєї природи, коли звелили те припинити. Терпіли скільки могли, одначе вовча натура завжди тягнула до лісу, і так довго набирався той нарив, аж поки [не] прорвало... Але ж не така була природа Війська Запорозького, щоб жити без поля і моря, через те не могли і не можуть (козаки. – П.С.) довго зносити такий порядок. Пізніше переключилися з турків і татар на нас самих і нашу Вітчизну. Заборонили їм там здобич – шукають її у нас вдома, беручи також на допомогу орду, з якою раніше завжди в полі змагалися за землі Речі Посполитої”²⁴.

Неважко переконатися, що А.Кисіль надто спрощено тлумачив причини спалаху Національно-визвольної війни, вбачаючи їх тільки у перешкоджанні польською владою козацькому воєнному здобичництву. Водночас автор “Сентенції” слушно звернув увагу на те, що це здобичництво по суті було зумовлене соціально-політичною та економічною природою Війська Запорозького, а також глибоко закоренилося в ментальності та політичній свідомості козаків.

З’ясовуючи причини, які спонукали запорожців до воєнного промислу, потрібно мати на увазі, що вони тільки час від часу мали

²³ Оборницький до Сигізмунда III, 28.VI 1621 // *Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. – Poznań, 1842. – Т. 1. – С. 165-166.*

²⁴ [Адам Кисіль]. Сентенція одного шляхтича про заспокоєння Війська Запорозького // *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – Т. 1. – С. 27.*

воєнний найм, за який отримували платню. Їм не доводилося розраховувати на утримання держави (мізерний жолд для невеликої частини реєстровців, який протягом другої половини XVII ст. певний час нерегулярно надходив з державної скарбниці, аж ніяк, звісно, не позначався на економічному становищі десятків тисяч козаків). А тому, щоб зберегти своє станове обличчя й існувати в межах козацької рицарської корпорації, не розчиняючись серед інших соціальних станів, запорожці змушені були постійно самостійно шукати собі “козацький хліб” – не в останню чергу вдаючись до здобичництва як воєного промислу.

Ідейні обґрунтування козаками здобичницького промислу

В процесі політичного діалогу з центральним урядом Речі Посполитої, запорожці воліли тлумачити воєнне здобичництво, насамперед морське – спрямоване проти Османської імперії та її васалів, як морально значущий спосіб здобування козацького хліба, що має виразний громадянський підтекст. Промовистим підтвердженням цього може служити лист запорозького гетьмана Дмитра Барабаша до Сигізмунда III від 31 травня 1617 р., а саме те його місце, де викладено ставлення козаків до королівського універсалу, яким їм заборонялося навесні того року виступати у морський похід.

Як впливає із зазначеного листа Д.Барабаша, запорожці сповна усвідомлювали, що їхні виправи на море можуть спричинити турецько-польську війну, а також перешкодити планам королевича Владислава здобути корону московського царя. Через це вони впродовж весни утримувалися від морських походів, аби продемонструвати політичну лояльність до королівської влади. А проте вже наприкінці травня запорожці дали чітко зрозуміти офіційній Варшаві, що таки підуть на море.

Виправдання такому своєму наміру козаки шукали в традиції запорозьких виправ за здобиччю. Вони покликалися на авторитет власних предків, вчинки яких правили їм за гідний моральний взірєць для наслідування, а також право старовини, корпоративного звичаю. Причому запорожці розглядали здобичництво не як єдину і кінцеву ціль морських походів, а тільки засіб для задоволення насущних потреб.

Головне ж для них у походах за здобиччю полягало в тому, щоб продемонструвати лицарське служіння загальному благу.

Отже, у вибудованій щодо цього ієрархії цінностей чільне місце посідав захист рідної землі від ворога, який здійснювався у формі випереджувальних ударів по його території. В специфічному жанрі листа-звернення Я.Барабаша до Сигізмунда III така думка втілилася в ідеї захисту земель польського короля від ворогів християнської цивілізації – “поган”. На другому місці в ієрархії цінностей, що розглядається, була така чеснота християнського лицаря, як визволення з неволі християнських бранців. Насамкінець, автори запорозького листа до короля включили у ціннісне обґрунтування лицарського чину морських походів здобуття ними “козацького хліба” (“був такий замисел – рушити із Запорожжя і старатися, щоб ми [за] прикладом своїх предків та нашим давнім звичаєм, як-небудь з Божою поміччю, з небезпекою [для] свого здоров’я, чинили заміщення поміж поганами – частково, щоб завадити їм з такою великою силою спустошити землі В[ашої] К[оролівської] М[илості], частково для визволення з неволі християнського народу, до того ж, не маючи звідки що взяти для свого пожитку”)²⁵.

Таким чином, неважко переконатися, що воєнне здобичництво – в розумінні захоплення бойових трофеїв та різних матеріальних цінностей для потреб переможців, було для запорожців справою, яка підпорядковувалася більш високій меті: служінню християнським та патріотичним ідеалам. Обґрунтовуючи та конкретизуючи суспільну і воєнно-політичну значущість такої своєї діяльності для Речі Посполитої, одним з практичних результатів котрої і була “криваво здобута здобич”, тобто самовинагорода за ризиковані лицарські труди, козаки висували наступні аргументи. Оскільки вони є людьми, матеріальне існування яких пов’язане насамперед з воєнними заняттями, то їхня відмова від морського походу навесні 1617 р. прирекла їх на велике зубожіння. Адже, живучи по своїх “домівках та господарствах”, вони не тільки позбулися “криваво здобутої здобичі”, а й дійшли до того, що втратили “навіть коні, сукні” і вже, мовляв, близько той час, коли не матимуть зброї, без якої їм не буде

²⁵ Д.Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051. – S. 176.

“з чим стати до відсічі ворогу Святого Хреста – або там, на Запорозжі, або де трапиться яка оказія до служби В[ашій] К[оролівській] М[илості] і Речі Посполитій”.

Як видно, запорожці активно експлуатували тему загрози Речі Посполитій від “поган” – турків і татар. Вони наголошували, що виконання ними ролі щита проти цих та інших ворогів держави можливе тільки за умови визнання польською владою їхнього традиційного права на здобич. Через це козаки зверталися з клопотанням до короля, щоб той дозволив їм здійснити черговий подвиг християнських рицарів: “взявши Господа Бога на поміч. . . , не шкодуючи свого здоров’я, взяти з поганських рук скільки-небудь своєї здобичі і частково повернути невільників”. За це козаки обіцяли Сигізмунду III свої воєнні послуги в майбутньому²⁶.

Навряд чи може бути сумнів у тому, що в дійсності запорожці не потребували спеціального дозволу польського короля на проведення морських походів, а звернення Д.Барабаша до Сигізмунда III (окрім зазначеного листа, запорозький гетьман відправив до Варшави ще й двох послів – Гаврила Квітневича та Ничипора)²⁷ означало звичайну спробу домогтися від польської влади політичної поступки.

А проте розмірковування Д.Барабаша про політичну та етичну сторону підоснови козацьких здобичницьких походів були не тільки формальними постулатами та риторичними зворотами, за допомогою яких запорозький гетьман хотів переконати Сигізмунда III визнати право козаків на рицарську здобич. Насправді подані Д.Барабашем ціннісні обґрунтування запорозьких морських походів роблять, як видається, досить точний зріз тогочасної станово-корпоративної свідомості козацької спільноти. Принаймні в цьому переконають приклади (яких можна було б навести чимало) визволення козаками з неволі християнських бранців.

Отже, існують достатньо переконливі свідчення того, що виступаючи у морські походи, запорожці керувалися не тільки матеріальними міркуваннями, а й мали для цього вагомий моральний спонукання, тобто вони не були здичавілими й аморальними розбійниками та

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid. – S. 176 zw.

піратами, засліпленими жадобою до наживи, як це тенденційно стверджували деякі історики*.

Звісно, що козаки не були й ідеальними християнськими воїнами. Адже якщо своєрідний ідейний маніфест здобичницьких походів, що його проголосив Д.Барабаш у своєму листі до Сигізмунда III, сповна можна було вписати в контекст боротьби запорожців проти “поган”, то поза цією боротьбою його пафосна спрямованість на захист християнства втрачала сенс. У ситуаціях, де не було протистояння з “ворогами Святого Хреста”, практичні дії та уявлення запорожців про своє право на козацький хліб далеко не завжди узгоджувалися з нормами християнської моралі.

Утім, козацьке середовище, подібно до будь-якого тогочасного військового колективу, не було зібранням ченців, які строго дотримувалися християнських заповідей. Запорожці нерідко чинили за правом сильного, а не приписами християнської етики та справедливості. Вони не могли бути вільні також і від суворих реалій станового суспільства, з характерними для нього спалахами шляхетського анархізму, що давало достатньо прикладів насильства над людиною, в тому числі нехтування її особистими та майновими правами і, навіть, життям.

Породжена через це несправедливість не оминала й козаків та їхні родини, про що, зокрема, свідчить такий факт: після повернення запорожців з Хотинської війни 1621 р. близько півтори сотні їхніх товаришів з Лівобережжя були вражені звісткою про грабежі їхнього майна й жорстокі вбивства рідних слугами князя Костянтина Вишневецького. Відчуття “нестерпного жалю та розорення” у запорож-

* Прикладом упереджених негативістських оцінок запорозького козацтва кінця XVI – перших десятиліть XVII ст., зроблених у відриві від тогочасних конкретно-історичних реалій суспільного життя, може служити такий категоричний висновок П.Куліша: “Різні стани, верстви і народності Речі Посполитої забували свій антагонізм, коли йшлося про домашню орду (козаків. – П.С.), що розривала родинні та суспільні зв’язки, була чужа встановленим віками правилам моралі, не підкорялася ні королівським чиновникам, ні сеймовим постановам, ні володарському праву дідачів, ні республіканському суду муніципій, була байдужа до становища панського підданого й утискуваного за віру міщанина, усувалася від землеробства і мирних промислів, жила тільки воєнною здобиччю і здобувала свій “козацький хліб” грабежами тих самих людей, з яких набиралися її розбійницькі купи” (*Кулиш П.А.* Матеріали для воссоединения Руси. – С. 46-47).

ців посилювало те, що їхні кривдники не тільки порушили християнські заповіді, усталені правові норми й публічно оголошений напередодні походу під Хотин королівський універсал, який гарантував безпеку родин учасників турецько-польської війни, а й зробили це саме тоді, коли вони жертвували своїм життям у боротьбі з ворогом Вітчизни (“в той час, коли всі (козаки. – П.С.) стали з нами за цілісність Вітчизни, проти коронного неприятеля і накладали [за це] своїм життям, [вони] (лубенський, сенчанський та інші урядники К.Вишневецького. – П.С.), забувши страх Божий й строгість посполитого права, повели купу людей – скільки їм подобалося, на слободу Миргород, яку небіжчик Чемушевський осадив на [ім'я] Й[ого] К[оролівської] М[илості] і, гвалтовно наїхавши на той Миргород, пустошачи [його] неприятельським способом, позабирали всі маєтності того нашого товариства, [котрі] там мали будинки і дружин. Окрім того, жорстоко замучили насмерть кількох білих голів (жінок. – П.С.), також і кількох малих діточок, від чого людське серце мусить кряться, тільки [про те] чуючи, [навіть] не бачачи”)²⁸.

Не дивно, що постійно стикаючись з подібною моральною вседозволеністю й зневагою до права, козаки могли дзеркальними методами відповідати своїм кривдникам. У кожному разі вони добре засвоювали стереотипи соціальної поведінки, в основі яких було розуміння сили як реальної правди життя та справедливості, а також, не надто вагаючись, застосовували подібні принципи на практиці. Приміром, повертаючись 1603 р. з театру воєнних дій у Лівонії, запорожці на білоруських землях силоміць брали з собою жінок, дівчат, а також хлопчиків* – останніх, вочевидь, для того, щоб зробити з них своїх джур. Схожим чином козаки діяли і під час походу 1618 р. гетьмана П.Сагайдачного на Москву, полонячи тамтешнє православне населення включно з жінками і дітьми (“с черкасы болшая половина руских людей полонеников, мужиков и

²⁸ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року. – S. 552.

* У Баркулабівському літописі під 1603 р. щодо цього зроблено прикметний запис: “А коли козаки запорозкие назад на Низ отоля (з Білорусії. – П.С.) выждчали, тепер же великую сильную шкоду по селах, по мѣстах чинили; жонки, девки и хлопята з собою много брали. Також коней много з собою побрали. Один козак будет мети коней 8, 10, 12, а хлопят трое, четверо, жонки альбо девки две альбо три” (Баркулабовская летопись. – С. 189).

робят, и жонак, и девок, и шли де с ними, меж черкаских полков руские люди, мужики и робята, и жонки, девки верхи на шесть полков, а их де черкас, всех тысяч с пять”²⁹.

Природно, що такого роду звістки, які вийшли з середовища тих, хто так чи інакше зазнав кривди від запорожців, формують погляд на їхнє здобичництво під специфічним кутом зору. Самі ж козаки, попри те, що, згідно з тогочасними уявленнями про доблесть, вважали подвигом тотальне “висічення” ворогів та спалення їхніх міст і сіл, під час воєнних дій робили, все ж, поправку на належність своїх протигників до християн. Зокрема, про це свідчить поведінка запорожців при здобутті ними 15 березня 1610 р. Стародуба, котрі вважали за потрібне зважати на фактор “християнської крові” у своєму ставленні до обложених – православних за віросповіданням (детальніше про це йтиметься нижче). Тобто, вони не цуралися милосердя і принаймні декларували певну повагу до чужих майнових прав – навіть якщо вважали своїх одновірців противниками і зустрічалися з ними в бою.

Про природу здобичницького полону

Чи можна стверджувати, що запорожці були такі ж мисливці за ясиром, як і татари? Щоб спробувати відповісти на це питання, потрібно бодай стисло окреслити сутність такого явища, як здобичницький полон, що його брали і одні, і другі. Йдеться, власне, про розгляд соціально-політичної природи відповідних занять татар і козаків, що потребує, зокрема, з’ясування таких аспектів, як економічна підоснова захоплення людей у полон та питома вага останнього у здобичницькому промислі; демографічний вплив подібних занять на населення; способи розпоряджання бранцями по завершенні здобичницьких акцій; соціальні та політико-правові наслідки полону для осіб, яких спіткала така доля.

Численні джерела підтверджують, що для татар захоплення ясиру було не що інше, як винятково промисел рабами. Архаїчний економічний уклад татарських орд, що спирався, значною мірою, на кочове скотарство, прирікав татарську людність балансувати на

²⁹ Грамота Михайла Федоровича білозерському воєводі А.Ф.Образцову, 2(12).X 1618 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 185.

межі фізичного виживання, а тому підштовхував татар до виправ за ясиром.

Тим часом абияк озброєні й ненавчені мистецтву облоги фортець татарські загони намагалися обминати великі, добре укріплені міста, де вони могли б пожитися дорогими товарами, різними коштовностями та великими сумами грошей. Через це татари напали насамперед на неукріплені села та невеликі містечка, де найціннішу здобич для них являв ясир (від продажу полонених вони отримували найбільший прибуток), а також худоба. Відповідно тактика татарських нападів нагадувала полювання-облави на людей.

Головні прикмети такої тактики описав, зокрема, Г.Боплан. Серед іншого, цей автор звернув увагу на те, що взимку велике татарське військо (40-80 тис. кіннотників) перед вторгненням в Україну поділялося на три частини. Безупинно скачучи, татари заглиблювалися до 350 км вглиб української території і тільки при поверненні назад розосереджувалися (фланги їхнього війська могли поділитися на 10-12 загонів по 500-600 осіб в кожному). Відтак починалися лови на людей та худобу. “Розбігаючись повсюди по селах, – писав Г.Боплан про нападників, – вони оточують їх, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтримуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, як, наприклад, коней, волів, корів, баранів, кіз та ін.” Відійшовши достатньо далеко від українського прикордоння, татари починали ділити між собою бранців і худобу.

Влітку в похід за ясиром виступало порівняно менше татарське військо (10-20 тис. осіб), яке діяло за децю іншою, ніж взимку, тактичною схемою. Утім, ця тактика залишалася незмінна в головному: вона зводилася до прочісування території по широкому фронту з метою захоплення людей та худоби³⁰.

Є дані про те, що татари могли таврувати бранців розпеченим залізом. Після повернення в Крим, учасники здобичницького походу повинні були віддати хану десятину з ясиру, а решту полонених мали право продавати. Полонені ставали безправними рабами. Для

³⁰ Боплан Г.Л. Зазнач. праця. – С. 58-62.

більшості з них рабський статус наближав їх до становища робочої худоби. Особливо важка була доля бранців, які потрапляли на ту-рецькі галери³¹.

Населення тієї місцевості, якою проходили татарські загани, часто зазнавало тяжких втрат. Наприклад, 1593 р. тільки в Константинівських володіннях князя К.Острозького (Кременецький повіт Волинського воєводства) нападники забрали в ясир тисячі мешканців із 107 міст, містечок та сіл. Зокрема, з Красилова в неволю потрапили 100 осіб, Западинець – 1000, Мокринок – 700, Мотоволова – 508, Волиці – 600, Хабіни – 1005, Кузьмина – 5080, Краснополя – 2000 осіб³². Татари нерідко по декілька разів на рік нападали на українські землі, як-от 1605 р. (“Татаре болше нѣжли пять крот одного року були в земля кр[оля] и много людей [взяли] около Звягльѣ, Полонного, Острополя и Межибожа, и Шаргорода, а надѣ Тараски кошем стояли”)³³. Один із спустошливих татарських рейдів по Україні відбувся в жовтні 1620 р. після поразки польського війська в Цецорській битві. Тоді татари пройшли “вогнем і мечем вшир на 40 миль, а вздовж аж під Яворів, все зносячи, людей не тільки захоплюючи в полон, а й жорстоко висікаючи”³⁴. Під Львовом татари декілька днів спустошили села, а потім вдавано відійшли. Вони знову з’явилися в даній місцевості 21 жовтня. На цей раз їхньою здобиччю стали люди, які поверталися з добре укріпленого Львова до своїх домівок і на згарища, а також виходили з лісів та боліт, де ховалися від нападників. Татари розділися на три коші, щоб краще вибирати ясир й нищити села. Вони навіть прокрадалися на львівське передмістя і там хапали людей. Скрізь по полях валялися трупи³⁵.

³¹ Кримський А. Історія Туреччини. – Київ; Львів, 1996. – С. 190-196.

³² Свідчення возного про татарське спустошення та забрання в полон людей в Константинівських володіннях К.Острозького, 1593 // ЛБ НАНУ. ВР. – Ф. Радзівінських. 27.ІІ.3. – Арк. 37-39.

³³ Кройники року 1636 // Розанов С. “Кройника” 1636 року. – У кн.: Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства у Києві. – М., 1915. – С. 27.

³⁴ Новини про нечуване розбиття поляків під Цецорою 1620 р. // *Starożytności historyczne Polski, czyli pisma i pamiętniki do dziejów Polski / Zebr. A. Grabowski.* – Kraków, 1840. – Т. 1. – С. 130.

³⁵ Діаріуш татарського вторгнення в Подільські краї після волоської кампанії // *Biblioteka Racz.* – № 2. – С. 586, 587.

Стан джерельної бази не дає можливості зробити точні підрахунки втрат українського населення від татарських нападів. На думку Н.Рашиби, протягом першої половини XVII ст. з України було забрано в рабство до 500 тис. осіб, а з Московської держави – до 200 осіб³⁶. За спостереженням Я.Дашкевича, татарські нападники іноді за один раз захоплювали понад 50 тис. осіб, зокрема, так було 1612 р. та 1646 р. З XV ст. і до першої половини XVII ст. українському населенню був завданий колосальний демографічний удар, наслідком якого стало 2-2,5 млн. осіб, забраних у полон та вбитих³⁷.

Що ж до запорожців, які під час своїх походів брали цивільних та військових полонених, то потрібно мати на увазі, що, по-перше, питома вага бранців у козацькій здобичі була порівняно невелика, по-друге – в Україні не було ні такої величезної работорگیвлі, ані широкого застосування рабської праці, як у Кримському ханстві та Османській імперії. Вже у XVI ст. на українських землях відбувалося скорочення відносно невеликої кількості людей, які належали до категорії невільників (невільна челядь, раби). Натомість зростало число так званих непохожих селян (які були прикріплені до панської землі без права вільно її покинути). Звужувалася також правова база, згідно з якою міг набуватися невільницький статус: вже Литовський Статут 1588 р. передбачав тільки одне джерело рабства – полон, причому діти полонених повинні були бути “осаджені” на землі як власницькі піддані³⁸.

Природно, що за таких умов запорожці, як правило, своїх полонених “садовили на викуп”, тобто використовували їх в оборудках викупу. Після сплати певних викупних сум ці полонені здобували свободу. Як зазначалося вище, частину бранців козаки “натуралізували” в своєму середовищі. Це стосувалося мусульманських, а в окремих випадках – і християнських хлопчиків. Не виключено, що насильно забрані запорожцями жінки та дівчата ставали козацькими дружинами.

³⁶ Рашиба Н.С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. – С. 52.

³⁷ Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 43, 45, 46.

³⁸ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 179, 180.

Нарешті, окремі особи з числа козацьких полонених переходили до рук деяких можновладців, наприклад, коронного або литовського гетьманів (навіть у цьому разі становище таких бранців, вочевидь, не було рабством на кшталт галерного). Чисельність полонених, які від запорожців потрапляли до приватних рук, загалом була мізерна і жодним чином не могла вплинути на демографію та соціально-станову структуру тогочасного українського суспільства. Причому запорожці зазвичай не продавали їх як товар, а дарували політично впливовим особам.

Наявність подібної практики засвідчують джерела. Йдеться, про те, що козаки виставляли деяких своїх полонених у ролі так званого рицарського подарунка (що мав на меті засвідчити рицарський статус, бойову доблесть та повагу запорожців до особи, якій він призначався). Приміром, виправляючи наприкінці травня – на початку липня 1617 р. двох послів до Сигізмунда III, запорожці доручили їм етапувати до Варшави полоненого татарина. Причому цей рицарський подарунок вони розглядали як символічний знак свого вірного підданства польському королю і, водночас, вбачали в ньому важливий елемент вірчої дипломатичної процедури (“Посилаємо пана Гаврила Квітневича і Ничипора. Через них шлемо В[ашій] К[оролівській] М[илості], своєму милостивому пану, в’язня – татарина. Принижено і покірно просимо, щоб В[аша] К[оролівська] М[илість], наш милостивий пан, прийнявши його від нас, своїх підніжків, дав їм (запорозьким послам. – П.С.) в усьому віру, милостиво відправив, а нам, як своїм підданам, був милостивим паном”)³⁹.

Прикметно, що іноді козаки обирали для подібних рицарських подарунків мусульманських хдлопчиків або юнаків, захоплених під час здобичницьких рейдів. Так, 1632 р. вони відправили К.Радзівілла турецького хлопця, супроводивши цей дарунок стикетним письмовим посланням (“посилаємо дарунок з нашої рицарської здобичі, на який нині в дорозі могли сподобитися – хлопця-турчина. Покірно просимо, щоб, прийнявши його від нас як вдячність, ваша князівська милість зволить бути для нас милостивим паном, якому ми себе й доброхітні свої служби до вашої милостивої ласки повторно пильно віддаємо”)⁴⁰.

³⁹ Д.Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617. – S. 176.

⁴⁰ І.Петражицький до К.Радзівілла, 31.V 1632 // AGAD. AR. – Dz. V. 15344. – S. 8.

Як видно, вибір запорожцями рицарського подарунка для К.Радзівілла підтверджує достовірність повідомлення Г.Боплана про те, що з походів за здобиччю на Кримське ханство та Османську імперію вони поверталися з малолітніми полоненими. Утім, як вище зазначалося, навряд чи це була надто поширена практика, оскільки козаки прагнули брати з собою насамперед багатих бранців.

Про те, що запорожці, на відміну від татар, під час своїх бойових походів не захоплювали людей для того, щоб потім займатися работоргівлею, або використовувати бранців як рабів у своїх господарствах, сигналізують і події, пов'язані з нападом влітку 1620 р. з суші та моря на Перекоп 17-тисячного козацького війська під проводом П.Сагайдачного. Адже з'ясовується, що в той час здобиччю козаків стало не вбоге татарське населення, яке запорожців вочевидь не цікавило як ясир, а тільки табуни коней⁴¹. Щоправда, під час бойових дій під Перекопом козаки таки захопили кільканадцять татар⁴², однак це, вочевидь, були військовополонені, а не ясир.

Загалом у запорожців не було об'єктивних причин бути ловцями за рабами та работорговцями. Адже, як зазначалося, в Україні (власне, як і Речі Посполитій) не існувало таких економічних та соціально-політичних умов, як у Кримському ханстві та Османській імперії, де, окрім іншого, існував величезний ринок работоргівлі і був сталий попит на рабів. Якщо в XV-XVI ст. більшість рабів в Османській імперії постачалася через систему девшірме – податок султанських підданих-християн хлопчиками та юнаками, то згодом притік нових рабів забезпечували насамперед невільницькі ринки. Вже наприкінці XVI ст. значного поширення набуло використання рабської праці в помістях та вакуфах* османської знаті⁴³.

⁴¹ З реляції П.Восійкова та С.Матчина, 13(23).IX 1620 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 261.

⁴² С.Жолкевський до Т.Замойського, 23.VII 1620 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584-1620. – S. 146.

* Вақф (множина – вакуф) – пожертвуване на благодійні цілі державою та окремими особами рухоме й нерухоме майно (насамперед земельні володіння) для різних релігійних інституцій. Вакуфи звільнялися від державних податків, певна доля з пожертвованого майна надходила жертводавцю або його спадкоємцям (Желтяков А.Д. Терминологический комментарий. – С. 275).

⁴³ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – С. 89, 124.

Потрібно зважати і на те, що основна здобичницька “спеціалізація” запорожців (як добре озброєних за тогочасними мірками та вишколених воїнів, а також вправних мореплавців) полягала, головню, в здійсненні морських походів. Причому найважливішим об’єктом їхніх атак були османські міста – значні торговельні та ремісничі центри, де були акумульовані великі матеріальні цінності і коштовності. Певним доповненням до здобутої таким шляхом здобичі ставали багаті полонені, яких козаки забирали задля викупу. Незалежно від того, хто потрапляв до рук запорожців і як вони вирішували долю полонених, все це було вельми далеко від “класичних” форм работорівлі та рабства, що існували в Криму та Османській імперії. Практика захоплення козаками бранців мала загалом локальний характер і не могла спричинити скільки-небудь істотні демографічні зміни.

Таким чином, воєнний промисел запорожців – здобичництво, поставав як важлива складова їхнього економічного укладу та способу життя загалом. Можна стверджувати, що цей промисел підживлювали воєнні конфлікти, в котрі була втягнута Річ Посполита, і до участі в яких центральний уряд залучав українських козаків. Здобичницька енергія запорожців особливо бурхливо вивільнялася в ході морських походів проти Османської імперії, проти якої, а також Кримського ханства, вони воліли діяти під політичними гаслами боротьби з ворогами Святого Хреста. У свідомості запорозьких козаків воєнне здобичництво набуло форми стійкої соціально-психологічної установки, що, безперечно, зміцнювало в них чуття корпоративної тотожності та згуртованості.

2. З чого народилося воєнне мистецтво майбутнього полководця

Здобута П.Конашевичем в Острозькій школі освіта обіцяла стати зручним трампліном для його майбутньої кар’єри. Щоправда, для 16-літнього хлопця з небагатої шляхетської родини, який напевно не мав могутніх покровителів, перспективи щодо цього були не надто запаморочливі. А проте можливість заробляти собі на кусок хліба цивільною службою, приміром, канцеляристом у земському суді або дрібним урядником на якому-небудь панському дворі у нього була досить реальна.

Про початковий вибір П.Конашевичем такої не надто блискучої, однак відносно надійної та спокійної служби писав В.Антонович.

Він стверджував, що після Острога П.Конашевич потрапив на службу до Яна Аксака, однак через невідому причину покинув цю службу й опинився на Запорозжі. Як зазначалося, історик не зробив посилення на джерело, з якого він почерпнув дану інформацію. Через це невідомо, чи має ця версія під собою реальний ґрунт, чи, скоріше, вона є однією з вигадок В.Антоновича про П.Сагайдачного.

Тим часом перший біограф запорозького гетьмана – К.Сакович, вочевидь, небезпідставно наголошував на його великих юнацьких амбіціях. Згідно з твердженням автора „Віршів”, молодий випускник Острозької школи був твердо переконаний, що зможе найкраще себе реалізувати на рицарському поприщі, через що, не вагаючись, відразу подався до запорожців. Метаморфоза перетворення вчорашнього учня Конашевича в козака, а потім і гетьмана Сагайдачного у творі К.Саковича представлена так:

Потомъ видячи ся быть способнымъ до мензства:

Шоль до З а п р о з к о г о Славного Рыцерства.

Межи которымъ презъ часъ не малый жиючи,

И Рицерскихъ дѣлностей тамъ доказуючи.

Г е т м а н о м ъ потомъ собѣ Войско го обрало,

И зъ нимъ менже Татаровъ, и Турковъ бивало.

За своего Г е т м а н с т в а взялъ въ Турцехъ мѣсто Кафу:

Ажъ и самъ Цесарь Турскій былъ въ великомъ страху:

Бо му Чотырнадцать тысячъ тамъ люду збилъ,

К а т а р г и едины палилъ, другіи потопиль.

Много тогда зъ неволѣ Христіанъ свободиль:

За што го Богъ зъ Воинствомъ его Благословиль...

Дознаваль не поединькроть Турчинъ поганинь

Его мензтва, и прудковоенный Татаринъ.

Повѣсть и Мултянская земля, и Волошинъ,

Якъ ихъ тотъ Г е т м а н ъ зъ своимъ Рыцерствомъ полошилъ.

Досвѣдчилъ и Инфлянтчикъ того В о й с к а Силы,

Кгда ихъ тыи Рыцеры якъ траву косили.

Пулночныи тыжъ краи будутъ памятати

Долго, его мужество, бо ся имъ даль знати,

Великого звитязства тамъ доказуючи,

Мѣста и Городы ихъ мощныи псуючи⁴⁴.

⁴⁴ Сакович К. Указ. раб. – С. 29-30.

В наведеному вище уривку “Віршів” можна вирізнити два відмінних авторських підходи або методи К.Саковича при висвітленні біографії П.Конашевича. Перший з них зводився до надзвичайно стислого, позбавленого конкретних деталей та якихось особливих стилістичних прикрас, а проте, як видається, правдивого опису-констатації шляху молодого випускника Острозької школи від простого козака до гетьмана.

Йдеться про інформацію, згідно з якою П.Конашевич після приходу на Запорозжя вельми довго („часъ не малый”) завойовував авторитет серед козаків своєю рицарською відвагою („Рицерскихъ дѣлностей тамъ доказуючи”), аж поки його не обрали гетьманом. Виклавши тільки у чотирьох віршованих рядках цю, насправді найдовшу за часом, історію перебування П.Сагайдачного у Війську Запорозькому, К.Сакович подав на полях свого твору точну дату взяття козаками Кафи – 1616 р.

У зазначеному датуванні простежується змістова проекція на перший гетьманський провід П.Сагайдачного. Адже автор „Віршів” напевно не випадково першим навів у своєму творі саме цей цілком конкретний факт відразу після повідомлення про здобуття своїм героєм гетьманської булави. Як видно, в цьому уривку „Віршів” К.Сакович подав своєрідні „анкетні” об’єктивні відомості про П.Сагайдачного, котрі мають досить чіткі хронологічні вказівки та прив’язки.

Ще один авторський метод, який К.Сакович застосував при висвітленні біографії П.Сагайдачного, полягав у його вельми вільному тлумаченні реальних фактів, пов’язаних з темою християнських рицарських чеснот запорожців та їхнього гетьмана. Прикметно, що в уривку, який розглядається, поле утвердження їхньої рицарської слави окреслено від Півдня (стосовно України), де ворога уособлювала насамперед мусульманська Османська імперія та Кримське ханство, до Півночі, де козаки боролися з християнськими противниками.

Якщо на південному полюсі цієї цивілізаційної вісі головною чеснотою рицарів-козаків, вочевидь, було визволення з неволі християнських бранців, то на її північному полюсі – перемоги над сильним противником, що їх символізувало здобуття і зруйнування його

добре укріплених міст, здійснене при шанобливому ставленні до християнських храмів (впадає в очі, що К.Сакович не подав як приклад козацької звитяги похід запорожців під проводом П.Сагайдачного 1618 р. на Москву – напевно через те, що війна проти православних одновірців не надто підкріплювала його тезу про „благочестивого” гетьмана).

В межах цієї риторично забарвленої теми, пов’язаної з возвеличенням рицарських чеснот запорожців та їхнього ідеалізованого гетьмана, автор „Віршів”, вочевидь, відштовхувався від реальних фактів біографії П.Конашевича, тобто його участі в походах козацького війська на початку XVII ст. в Молдавію та Волощину, а також Прибалтійські краї – Інфлянти (Лівонію). А проте К.Сакович не уникнув надмірного пафосу й типових для панегіричного жанру перебільшень, через що, безперечно, безпідставно поставив свого героя нібито як гетьмана в епіцентр зазначених подій.

Щоб переконатися в цьому, потрібно зробити деякі уточнення та звернутися до фактів. Отже, щодо „Мультянської землі” та „Волощини”, які, мовляв, „полохав” гетьман П.Сагайдачний, то йдеться про молдавсько-волоську воєнну кампанію великого коронного гетьмана Яна Замойського 1600 р, метою котрої було відновлення польських впливів у Молдавії, оскільки в травні того ж року нею оволодів волоський (мультянський) господар Михайло Хоробрий. У цій кампанії разом з польськими силами взяли участь декілька тисяч запорожців. Завершилася ж вона розгромом сил волоського господаря 20 жовтня 1600 р. під селом Буків (румун. Bukov) на території Волощини, що означало крах амбітних планів Михайла Хороброго об’єднати в одну державу придунайські князівства – Молдавію, Волощину та Семигород⁴⁵.

Хто ж був запорозьким гетьманом 1600 р? В джерелах є дані про те, що принаймні у березні гетьманська булава знаходилася в руках Прокопа Сараповича⁴⁶. З 1 липня з’являються відомості про гетьманство Самійла Кішки, яке завершилося десь у другій половині

⁴⁵ Детальніше див.: Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. (1591 – 1603) // ЗНТШ, 1905. – Т. 64. – С. 137-149; Skorupa D. Bitwa pod Bukowem 20 października 1600 r. // Staropolska sztuka wojenna XVI – XVII wieku / red. M. Nagielski. – Warszawa, 2002. – S. 17-43.

⁴⁶ П.Сарапович до Сигізмунда III, 17.III 1600 // BN. – № 12611. – S. 388.

серпня. Наприкінці цього місяця до влади у Війську Запорозькому прийшов Гаврило Крутневич. Цей гетьман очолював запорожців як мінімум до кінця жовтня⁴⁷, тобто і під час битви під Буковом. Звідси стає цілком зрозуміло, що якщо 18-річний П.Сагайдачний і взяв участь у битві проти Михайла Хороброго, то тільки, щонайбільше, як простий козак, а не гетьман.

Герб Війська Запорозького.

Гравюра з книги К.Саковича „Вірші”. 1622

Стосовно ж того, що, за словами К.Саковича, гетьман П.Сагайдачний добре показав силу козацького війська „Інфлянтчику” та „Північним краям”, то цей сюжет „Віршів” пов’язаний з подіями, які відбулися на початку XVII ст. – під час польсько-шведської війни. Ця війна виникла не в останню чергу через династичні претензії Сигізмунда III на шведський престол. Довідавшись про рішення шведського парламенту 1599 р. його детронізувати, на початку 1601 р. він оголосив про приєднання до Речі Посполитої Естонії, яка до того належала Швеції. Все це вилилось у затяжний воєнний конфлікт між двома державами, який з перервами тривав майже три десятиліття⁴⁸. На прибалтійському

⁴⁷ С.Кішка до Сигізмунда III, 1.VII 1600 // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 98-99; С.Кішка та Я.Орішовський до Я.Замойського, 7.VIII 1600 // Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584 – 1620. – S. 107; Вкладний запис О.Отрошенка та ін. запорожців у Євангелії, подарованому переяславській Воскресенській церкві, 14(24).IX 1600 // Максимович М.А. Указ. раб. – С. 318-319; Г.Крутневич до Сигізмунда III, 26.IX 1600 // AGAD. – AZ. – 3036. – S. 35; Доманицький В. Знач. праця. – С. 140, 141, 148.

⁴⁸ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. – Kraków, 1912. – Т. 2. – S. 127, 128; Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592 – 1646. – Warszawa, 1978. – S. 15, 16.

театрі воєнних дій в Інфлянтах (Лівонії) 1601 – 1602 рр. на заклик польського уряду воювали також запорозькі козаки⁴⁹.

В джерелах збереглися достатньо повні і надійні свідчення про гетьманів, які знаходилися при владі у Війську Запорозькому під час перебування козаків у Лівонії в 1601 – 1602 рр., а також невдовзі по завершенні цієї воєнної кампанії. Згідно з джерельними даними, що датовані 22 січня 1601 р., гетьманську булаву тоді тримав С.Кішка. Причому він знаходився при владі без перерви аж до своєї смерті – остання звістка про нього як чинного гетьмана має дату 18 січня 1602 р.⁵⁰.

Наступником С.Кішки на гетьманському посту став Г.Крутневич. Перший його лист до Я.Замойського в статусі запорозького гетьмана датовано 24 березня 1602 р., а 20 грудня запорозькі листи почав підписувати новий гетьман – Іван Кучкович⁵¹. Від початку 1603 р. і не пізніше весни того ж року гетьманська влада у Війську Запорозькому перейшла до рук Івана Косого⁵², а на початку червня – до Г.Крутневича⁵³.

З перелічених фактів неважко переконатися, що повідомлення К.Саковича про полководські звершення П.Сагайдачного в Лівонії на початку XVII ст. є плодом творчої уяви автора „Віршів”. Ці повідомлення, які, отже, вкриті густим серпанком ідеалізованих оцінок К.Саковича – звияжного та благочестивого гетьмана, вочевидь зумов-

⁴⁹ Детальніше див.: *Доманицький В.* Знач. праця. – С. 142-154; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 314-319; *Herbst S.* Wojna inflancka 1600 – 1602. – Warszawa, 1938; *Nagielski M.* Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku.* – Warszawa, 2000. – S. 35-56.

⁵⁰ С.Кішка до С.Жолкевського, 22. I 1601 // *Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584 – 1620.* – S. 108-110; С.Кішка до Я.Замойського, кінець березня 1601 // *AGAD.* – AZ. – 802. – S. 6; Б.Верещинський до Я.Замойського, 15. IV 1601 // *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 319-321; С.Кішка до Я.Замойського, 1. X 1601 // *Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584 – 1620.* – S. 115; 2.I 1602 // *Ibid.* – S. 116; 18. I 1602 // *Ibid.* – S. 117.

⁵¹ Г.Крутневич до Я.Замойського, 24.III 1602 // *Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584 – 1620.* – S. 117; І.Кучкович до Я.Замойського, 20.XII 1602 // *Ibid.* – S. 121.

⁵² Баркулабовская летопись. – С. 189.

⁵³ Г.Крутневич до ченців Київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V (I.VIII) 1603 // *Киевская старина.* – К., 1898. – Т. 60, январь – май. Документы, известия, заметки. – С. 2-3.

лені панегіричною спрямованістю його твору. Як зазначалося, набагато ближчими до істини видаються ті рядки „Віршів”, стилістика яких нагадує документальний виклад, а саме – текстуальний фрагмент з констатацією того, що обранню П.Сагайдачного гетьманом передували довгі роки („чась не малый”) набуття ним авторитету серед козаків та рицарських чеснот.

Таким чином, з’ясувавши реальну підоснову поданої у „Віршах” інформації про участь П.Сагайдачного 1600 р. у молдавсько-волоській воєнній кампанії Я.Замойського та бойових діях козаків на початку XVII ст. у Лівонії, можна дійти такого висновку: він прийшов до козаків, що найбільш вірогідно, у другій половині 1598 р., тобто, невдовзі по закінченню Острозької школи, маючи шістнадцять, власне, на сімнадцятому році життя.

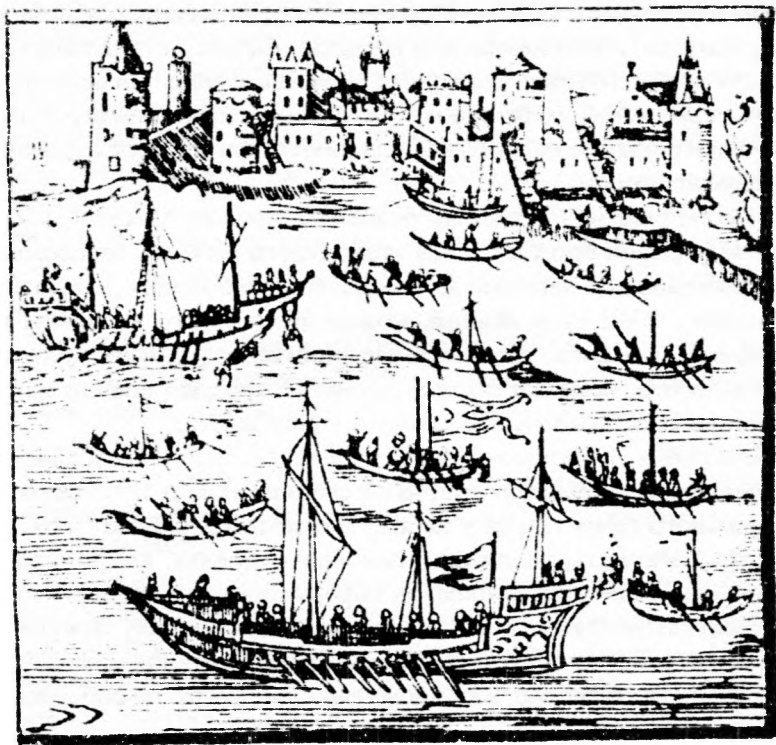
Що робив П.Сагайдачний після лівонської кампанії, К.Сакович не повідомляє (цей автор поновлює свою розповідь про конкретні справи свого героя тільки у зв’язку з походом запорожців 1616 р. на Кафу). На жаль, в інших письмових джерелах, які дійшли до нашого часу, відсутня конкретна інформація про перипетії більш ніж десятилітнього життя П.Сагайдачного після виходу запорожців з Лівонії. Це означає, що стосовно зазначеного питання можна висувати тільки гіпотези, які, в кращому випадку, оперті на опосередковані дані джерел.

Судячи з усього, в „темний” для істориків період біографії П.Сагайдачного – з 1603 по 1614 рр., він, вочевидь, брав участь у козацьких морських та сухопутних експедиціях проти турків і татар. Під час подібних експедицій запорожці, зокрема, влітку 1606 р. захопили на Чорному морі десятки турецьких галер і здобули Варну⁵⁴, а в жовтні 1608 р. – „зруйнували Перекоп – найкращий татарський замок”⁵⁵. Припущення про наявність у П.Сагайдачного чималого особистого досвіду участі в подібних воєнних акціях запорожців ґрунтується на тому, що тільки за такої умови козаки могли вручити йому гетьманську булаву під час їхнього походу на Кафу 1616 р.

В історичних джерелах немає підтвердження того, що П.Сагайдачний брав участь у козацьких походах на територію Московської

⁵⁴ Грушевський М. Знач. праця. – Т. 7. – С. 325, 326.

⁵⁵ П.Тулицький до В.Гембійського, 31.X 1608 // AGAD. Extranea. 103/63.

Здобуття запорожцями 1616 р. Кафи.
Гравюра з книги К.Саковича „Вірші”. 1622 р.

держави під час так званого Смутного часу⁵⁶, в тому числі в період активізації запорожців на московському напрямку, спричиненої походом Сигізмунда III на Смоленськ та облогою польськими силами цього міста, що тривала з осені 1609 р. до літа 1611 р. – до

⁵⁶ Про Смутний час у Московській державі детальніше див.: *Платонов С. Ф.* Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI – XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). – Спб., 1899; *Скрынников Р. Г.* Социально-политическая борьба в Русском государстве начала XVII века. – Ленинград, 1985; *Его же.* Смута в России в начале XVII века. Иван Болотников. – Ленинград, 1988; *Станиславский А. А.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – М., 1990; *Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов. – К., 1991; *Волков В.* Указ. раб.; *Флоря Б. Н.* Польско-литовская интервенция в России и русское общество. – М., 2005.

його падіння. Така довга облога пояснювалася тим, що Смоленськ, за словами С. Жолкевського, мав потужні, кілька кілометрові по периметру укріплення з 38 вежами та брамами, до 300 гармат, значні запаси боєприпасів та продовольства, а чисельність його боєздатних захисників перевищувала 40 тис. осіб. Тоді як військо Сигізмунда III налічувало близько 8 тис. осіб, щоправда, вже на початку цієї кампанії до короля прибуло 30 тис. козаків на чолі з Олевченком⁵⁷ (напевно, ці дані перебільшені, гіперболізовано також чисельність оборонців Смоленська).

Як видається, практика бойових дій українських козаків на московських теренах так чи інакше сприяла тому, що П. Сагайдачний засвоював запорозьку тактику ведення війни та способи здобуття укріплених міст та фортець. Адже, навіть якщо немає можливості документально довести факт його особистої участі в походах запорозьких загонів на московські землі під час Смутного часу, то для нього, звісно, не був секретом набутий там козаками бойовий досвід. Щоб мати принаймні загальне уявлення про те, що саме він, як майбутній полководець, міг почерпнути з військового мистецтва, на яке в той час спиралися запорожці, розглянемо деякі епізоди та прикмети їхніх бойових дій у Московській державі.

Як, приміром, козаки здобули у березні 1610 р. Стародуб? Звіт про цю операцію представили Сигізмунду III безпосередні її керівники – чільні представники запорозької старшини на чолі з якимось Іскоркою, що робить вельми цінною зазначену інформацію.

Згідно з реляцією Іскорки, після того, як сили запорожців сконцентрувалися під білоруським містом Чечерськом й заслухали на раді листа Сигізмунда III до козаків, що його привіз королівський посланець Богушевський (король призначив його „старшим” над цим запорозьким угрупованням), було вирішено виступити в похід. Переправившись через ріку Сож, козацька кіннота під командуванням Іскорки здійснила стрімкий обхідний марш до Стародуба („летіли вдень і вночі до Стародуба так, що від години до години пройшли 30 миль”). 15 березня запорожці несподівано вдарили на місто

⁵⁷ Żółkiewski S. Początek i progres wojny moskiewskiej za panowania króla jego-
mości Zygmunta III, za regimentu jmp. Stanisława Żółkiewskiego, wojewody kijowskiego,
hetmana polnego koronnego // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – S. 28, 29, 32.

і з ходу майже все його захопили. Невдовзі був придушений опір стародубців за острогом, попри те, що козаки виявилися під прицілом гармат і гаківниць – великих фортечних рушниць, які були встановлені в церквах та дзвіницях. Їх обстрілювали також з пересувних дерев'яних захисних укріплень – тарасів, встановлених на сани.

Запорожці звернулися до захисників Стародуба, які закрилися в замку, з пропозицією здатися „без розлиття християнської крові”. А проте у відповідь почули непристойну лайку та кпини, що змусило їх негайно кинутися з чотирьох боків на штурм замку. Оскільки ця атака була безуспішна, козаки підпалили фортецю з двох сторін, розбили вхідну браму й вихопили з полум'я близько півтора десятка гармат, а також врятували чимало оборонців, які перед цим „волили самі кинутись у вогонь, аніж здатися”.

Здобуття раптовим навальним ударом добре укріпленого Стародуба переконливо продемонструвало ефективність такої запорозької тактики („І так то добре укріплений замок з гарматами та людьми, який до цього не могли здобути і великі війська, козаки перетворили на ніщо”)⁵⁸.

Як впливає з іншої реляції, котру ці козаки надіслали польському командуванню, 25 березня вони захопили ще одну московську фортецю за тією ж тактичною схемою, що й Стародуб: „спалили замок Почеп таким самим способом, що й Стародуб, оскільки, тихо підійшовши до нього, зіскачили з коней, кинулися на замок з вогнем та іншими засобами, які були підготовлені до штурму”. Запалений запорожцями замок вигорів дотла, саме ж місто вціліло. В ході запеклого бою козаки втратили сотню своїх товаришів і дві сотні були поранені. Втрати захисників Почепа склали понад 4 тис. осіб⁵⁹.

З джерел впливає, що при штурмі фортець козаки використовували різні технічні прийоми, засоби та знаряддя, як-от: штурмові драбини⁶⁰, „щити” і „штурми” – мобільні захисні конструкції з дерева, під прикриттям яких вони підступали під кріпосні стіни”, „примети” – вози, навантажені легкозаймистими матеріалами: соло-

⁵⁸ Wyprawa króla J. M. do Moskwy r. 1609 // Russkaja istoričeskaja biblioteka. – SPb., 1872. – T. 1. – S. 543, 558-561.

⁵⁹ Там же. – С. 566, 567.

⁶⁰ Див.: *Мархоцький Н.* История Московской войны / Подгот., перевод *Е. Кукусиной.* – М., 2000. – С. 78.

мою, берестою, зв'язаними у віники хмизом, що їх обливали розтопленою смолою, салом, закладали порох, і, підкотивши під укріплення, підпалювали, щоб спричинити пожежу⁶¹. Траплялося, що під прикриттям темряви козаки пробували прорубати сокирами вхідну браму⁶².

Потрібно зазначити, що запорожці не завжди вдавалися до підпалу фортець, навіть якщо це диктувала воєнна необхідність. Причина такої їхньої „вогнебоязні” була банальна – козаків цікавила воєнна здобич, а не обвуглені залишки міст та фортець. Саме такими міркуваннями керувалися, приміром, ті запорожці, які перебували під командуванням князя Романа Ружинського (головного воєначальника війська Дмитрія II Самозванця) і в 20-х числах жовтня 1609 р. постановили здобути Білу без підпалу.

Прикметно, що в бойових сутичках під цим містом проявилися деякі особливості кавалерійського бою запорожців, а саме – герць, тобто індивідуальний або груповий поєдинок, в якому брали участь обмежене число вершників з обох протиборствуючих сторін. Метою таких поєдинків, зазвичай, була насамперед розвідка боєм морального стану та бойової готовності противника; зав'язання вступного бою з подальшим втягненням у нього головних сил; застосування комбінованих тактичних воєнних хитрощів. Отже, козаки, які приховано наблизилися до Білої, послали поперед себе кілька десятків герцівників, котрі зав'язали поєдинок з кінним загоном противника. Після взаємного підкріплення обома сторонами герцівників і короткого бою в такому складі, козаки почали удавано відступати, заманивши противника до розташування головних козацьких сил, що прирекло його на поразку⁶³.

Прикметні спостереження про воєнне мистецтво запорожців та їхню участь у бойових діях на території Московської держави зробив великий коронний секретар Якуб Задзік, який був з військом Сигізмунда III під час облоги Смоленська. Свої думки щодо цього він висловив у ряді своїх листів, написаних у польському таборі

⁶¹ В.Д. Указ. раб. – С. 263, 266.

⁶² *Diariusz drogi króla JMCi Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilska pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia prez lat dwie do wzięcia Smoleńska w roku 1611 / Oprac. J.Byliński. – Wrocław, 1999. – S. 92.*

⁶³ *Ibid.* – S. 86, 87.

під обложеним містом й адресованих примасу Польщі гнєзненському архієпископу Вавжинцю (Лаврентію) Гембіцькому. Хоча Я.Задзік покладав неабиякі надії на сили запорожців у справі здобуття Смоленська („найбільша надія на козаків, коли б тільки прибули, однак досі не чути ні про них, ні про тих коморників, котрих послано до них”)⁶⁴, однак з погордою відгукувався про їхню тактику, що ґрунтувалася на факторі раптовості при штурмі фортець і не передбачала довготривалої систематичної облоги.

Я.Задзік засуджував дії козаків (яких привів з України королівський коморник Бартоломій Обалковський) за те, що на початку липня 1610 р. вони двічі без належної підготовки безрезультатно штурмували Брянськ, сподіваючись блискавично його захопити, адже хотіли „за пів дня взяти добре укріплений замок одними шаблями і сокирами”*. Причому запорожці не стали вести облогу Брянська, а рушили від міста по здобич. За іншими даними, після того, як вони переконалися, що не змогли його здобути за допомогою своїх „звичайних викрутасів і крадькома”, то пішли в напрямку Ярославля, де за два дні опікувалися пораненими та заготовляли провіант, а 16 або 17 липня нібито збиралися прийти під Смоленськ. Тим часом у зазначені терміни туди прибув тільки Б.Обалковський, який приніс звістку, що до цього міста мають підійти понад 7 тис. добірних запорожців. Ця звістка спонукала Я.Задзіка прикинути, скільки збереться під Смоленськом „цього гультайства” (очікувався також прихід понад 12 тис. козаків на чолі з якимось Кульбакою), а

⁶⁴ Я.Задзік до В.Гембіцького, 10.VII 1610 // AGAD. Extranca. 105/64.

* Певне уявлення про те, які сокири були на озброєнні у запорожців, можуть дати знахідки козацьких сокир, що зберігаються в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею. Одна з них за своїм типом належить до ранньосередньовічних: при загальній довжині 18,5 см, має доволі мале (4,8 см) і товсте лезо (його товщина зменшується від 3 см під обухом до 0,1 см на краю). Такі сокири козаки використовували у XVI ст. Інший тип сокир, що споріднений з бойовими зразками середини XVII ст., представлений сокирою завдовжки 18 см з порівняно тонким лезом (його товщина від обуха до краю зменшується у пропорції 1,7 : 0,1 см), що має ширину 11 см. Причому лезо має нахил донизу під кутом 10-15°, а обух (його довжина – 6 см, ширина – 6,5 см, товщина – 5,5 см) зорієнтовано відносно руків'я під кутом 25-30°. У знайденій сокирі довжина збереженого руків'я складає 20,5 см (*Мірущенко О. Козацькі сокири з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 98-102*).

також висловити думку, що шанс здобути неприступні мури навяними у поляків силами вельми незначний – хіба що „чого-небудь не вчинять козаки своїми драбинками”⁶⁵. Тобто, йшлося про вірогідне захоплення обложеного міста за допомогою штурмових драбин.

А проте козаки прибували під Смоленськ не так швидко і не в такій кількості, як на те розраховувало польське командування. Так, 24 липня в польському таборі все ще виглядали тих запорожців, які у березні здобули Стародуб і Почеп. Щоправда, під Смоленськом таки з’явився Кульбака, однак, переправившись через Дніпро під Могилевом, він привів не очікувані в оточенні Сигізмунда III 12 тис. козаків, а тільки близько 3 тисячі.

Ще 5 липня разом з вербувальником – шляхтичем Ієронімом Харлінським, до польського війська приєднався чималий запорозький підрозділ. Причому командував ним зовсім ще юнак: „молодий пахолок, якому не більше 18 літ, веде настільки несусвітніх людей, яких є до 3000”⁶⁶.

Як видається, згаданий юнак, ім’я та подальша доля якого, на жаль, нам невідомі, зміг у такому молодому віці зажити неабиякої козацької слави й досягти влади не тільки через те, що був безстрашним і вольовим воїном, а й тому, що його полководський талант та масштаб особистості помітно вивищувалися над запорожцями, серед яких, безперечно, вистачало й досвідчених, і відчайдушно сміливих. Напевно таку ранню і стрімку кар’єру у Війську Запорозькому мало кому з козаків вдавалося повторити, оскільки більш поширеним було неспішне, сходинка за сходинкою, кар’єрне зростання. Немає сумніву, що саме цим довгим і тяжким шляхом ішов також П.Сагайдачний.

Не надто великі успіхи польського війська та запорожців в облозі Смоленська, спонукали Я.Задзіка робити дедалі більш негативистські оцінки козацької тактики та бойової підготовки козацьких підрозділів. Мовляв, „гульгтяйство” тільки й може, що воювати „крадькома”, а не у відкритому бою. Від козаків немає користі, зате є шкода – вони пустошать у краї продовольство. Навіть такі явні успіхи запорожців, як здо-

⁶⁵ Я.Задзік до В.Гембіцького, 17.VII 1610 // Ibid.

⁶⁶ Я.Задзік до В.Гембіцького, 24.VII 1610 // AGAD. Extranea. 105/64; Я. Задзік до В.Гембіцького, 10.VII 1610.

буття ними Орла, Кроми, Болхова, Калачева він коментував вельми жовчно. Наголошував, що влаштоване ними кровопролиття може зашкодити добрій репутації поляків, яку вони нібито мають у населення Московської держави⁶⁷.

Тим часом з інших джерел відомо, що козаки докладали великих зусиль для того, щоб наблизити час падіння Смоленська. В їхніх енергійних та мужніх діях простежується намагання завдати противнику прихованого раптового удару, а в плануванні штурмових операцій – координація і взаємодія з польськими підрозділами. Наприклад, 21 серпня 1610 р. запорозький гетьман Каленик повів своїх козаків на приступ оборонних укріплень Смоленська під прикриттям темряви і маючи вогневу підтримку від німецької та угорської піхоти. А проте смоленці не були захоплені зненацька. З могутніх фортечних мурів вони скидали на голови козаків каміння, засипали їм очі піском, а також спрямовували проти них щільний вогонь з вогнепальної зброї, в тому числі гармат. Через це, коли вже добре розвиднілося, козацько-польську атаку довелося припинити – не допомогло і введення у бій гусар, які не змогли перестрибнути через оборонний рів й повернули назад⁶⁸.

Як можна переконатися, численні запорозькі угруповання, котрі діяли на території Московської держави в період, що розглядається, об'єднувала спільна наступальна тактика ведення війни. Вона будувалася на факторі раптовості, високій маневровості запорозьких сил, насамперед стрімких прихованих рейдах козацької кінноти на великі відстані з атакою з ходу на укріплені міста та фортеці противника. При успішній реалізації цієї схеми на її завершальному етапі для запорожців першочерговим завданням ставало використання штурмових драбин та холодної зброї – головним чином шабель та сокир, що, безперечно, потребувало високої бойової виучки.

Якщо ж козакам з наскоку не вдавалося захопити укріплення, то вони розпочинали відносно нетривалу облогу із застосуванням тих чи інших штурмових засобів та знарядь, найефективнішим з яким був підпал за допомогою примета.

⁶⁷ Я.Задзік до В.Гембіцького, 7.VIII 1610 // AGAD. Extranea. 104/63; 14.VIII 1610 // Ibid. 105/104; 19.VIII 1610 // Ibid. 105/104; 26.II 1611 // Ibid. 104/63.

⁶⁸ Wyprawa krola j.m. do Moskwy r. p. 1609. – С. 656.

Висока мобільність козацьких сил на театрі воєнних дій ставала можливою, зокрема, тому, що їхній рух не сковувала важка артилерія, для транспортування якої потрібно було здійснювати великі інженерні роботи на переправах, а також мати громіздкі обози. Тим часом продовольче забезпечення свого війська запорожці здійснювали головним чином за рахунок відповідних експропріацій на території противника.

Іноді запорожці робили спроби вести регулярну облогу фортець, переправляючи особовий склад війська, озброєння та припаси на човнах. Так було наприкінці травня 1615 р., коли вони виступили на Білгород (Акерман) – турецьку фортецю у гирлі Дністра, що мала потужні оборонні укріплення. В плавання рушили кілька тисяч запорожців на 70 чайках. Вони сподівалися підкопати і висадити в повітря фортечні стіни Білгорода, через що взяли з собою порох, а також інструменти для риття підземних ходів. Як доповідали про це у Москву воєвода Григорій Волконський і дяк Петро Євдокимов, “Приходили, де, ныне под Белгород семьдесят судов днепровских казаков с нарядом и с подкопным запасом, с лопаты и с заступы, и хотели, де, взять Белгород подкопом”.

Як видно, козаки не стали застосовувати звичну для них тактику, що полягала в раптовому, неочікуваному для противника штурмі фортець. Натомість вони готувалися до методичної облоги з використанням „наряда”, тобто артилерії, а також планували здійснити військово-інженерні роботи, що потребували багато часу. Проте така тактична новація прирєкла їх на невдачу. Адже турки встигли мобілізувати для відсічі свої воєнні сили. Султан послав під Білгород добре озброєне вогнепальною зброєю чотиритисячне військо. Коли звістка про це дійшла до козаків, вони визнали за краще зняти облогу і ні з чим повернутися додому⁶⁹.

Немає сумніву, що запорожці, особливо ті, яким доводилося брати участь в облозі Смоленська разом з польським військом, були добре ознайомлені з правилами систематичної облоги фортець: така облога могла тривати роками й передбачала застосування важких облогових гармат, вельми затратні інженерні роботи, в тому числі

⁶⁹ З повідомлення Г.К.Волконського і П.Євдокимова, 18(28).V 1615 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 81.

підкопи під укріплення противника для закладення і приведення в дію вибухових зарядів, блокування обложених з метою виморити їх голодом тощо.

Тим часом такі методи облоги для запорозьких козаків були мало прийнятні. Адже, за великим рахунком, вони здобували міста і фортеці зовсім не для того, щоб такою службою догодити своїм грошодавцям чи політично й у воєнному відношенні самим закріпитися на території противника, а насамперед заради здобичі, яка давала їм засоби для існування. Запорожці не мали достатніх – величезних військово-технічних ресурсів для здійснення систематичної облоги, адже у них, приміром, не було тих податкових і фінансових важелів, на які спиралися тогочасні держави для оснащення своїх військових сил важкою облоговою артилерією та її утримання. Окрім того, набутий козаками під час численних бойових походів та воєн багатий воєнний досвід підтверджував результативність їхньої високоманеврової тактики ведення війни, для якої були неприродні довготривалі облоги на остаточне виморення сил противника.

Є підстави стверджувати, що запорожці дотримувалися зазначених вище наступальних принципів ведення бойових дій (під час сухопутних, а також, частково, морських операцій) і в подальшому, в тому числі тоді, коли гетьманську булаву тримав П.Сагайдачний. Через це видається очевидним, що його полководський талант не в останню чергу зумовлювався умінням ефективно застосувати на практиці традиції воєнного мистецтва запорожців, яке він засвоїв під час свого достатньо тривалого сходження до найвищої владної вершини у Війську Запорозькому.

3. Чи служив П.Сагайдачний у полковника А.Наливайка?

Той факт, що через брак джерел обставини перебування П.Сагайдачного у Війську Запорозькому приблизно аж до середини другого десятиліття XVII ст. є для істориків „темним” періодом в його біографії, змушує їх ретельно аналізувати усі скільки-небудь дотичні до особи майбутнього гетьмана документальні повідомлення. На цій основі з’явилася дослідницька версія про П.Сагайдачного – сотника або отамана, який під час так званого Смутного часу в Московській

державі воював там у складі полку запорозького полковника Наливайка (як можна судити – Андрія Наливайка*).

Вперше таку гіпотезу висунув польський історик К.Тишковський. В своїй розвідці „Козаччина в московських війнах Сигізмунда III (1605 – 1618)”, яка вийшла друком 1935 р., він зробив обережне припущення про те, що П.Сагайдачний міг бути сотником або отаманом запорозького полковника Наливайка. На це припущення його наштовхнула публікація одного документа за 1614 р. в т. 1 „Актів Московского государства”, в якому, зокрема, йшлося про якогось старшину з полку Наливайка, прізвище якого було надруковане в усіченому вигляді: *Гонуше...*, що викликало в польського історика асоціацію з прізвищем П.Конашевича-Сагайдачного („Отож, чи той непрочитаний сотник або отаман Наливайка не є Конашевич?”)⁷⁰.

Висловлена К.Тишковським думка про правомірність ідентифікації згаданого в документі старшини, повне прізвище якого нам невідоме, з П.Сагайдачним виявилася досить продуктивною історіографічною ідеєю. Принаймні польські історики неодноразово зверталися до неї⁷¹.

Отже, детальніше розглянемо документ, про який йдеться. Він являє собою допитові свідчення (расспросные речи), що їх дав польський ротмістр Станіслав Богушевський, якого 28 квітня (8 травня за н. ст.) 1614 р. неподалік польсько-московського кордону захопили в полон московські ратні люди. На допиті С.Богушевський детально повідомив про склад польських сил, що діяли в тому районі, де його захопили в полон. Серед іншого, він зазначив, що разом з польськими лісовчиками** та іншими військовими підрозділами діяли

* Андрій Наливайко очевидно був родичем Северина Наливайка – керівника козацького повстання наприкінці XVI ст. Під час гетьманства Олевченка А.Наливайко протягом 1612 – 1614 рр. очолював козацькі сили, які діяли на Смоленщині (*Войтович Л., Заборовський Л., Ісаєвич Я., Сисин Ф., Турилов А., Флоря Б.* Коментарі // Документи російських архівів з історії України. Т. 1. – С. 269).

⁷⁰ *Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1606 – 1618).* – S. 16, przyp. 1.

⁷¹ Див., наприклад: *Majewski W. Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr* // *Polski Słownik Biograficzny.* – Т. 13. – S. 484.

** Лісовчики – польська легка кавалерія, яка була озброєна і діяла по-козацьки, а також вирізнялася свавіллям та здобичництвом, Назва цього військового формування походить від прізвища його першого командира та організатора – Александра Лісовського, який помер 1616 р.

також українські козаки з полку полковника Наливайка, а саме – дві сотні під командуванням якогось *Гонуше*...

Наведемо опублікований уривок джерельного тексту, в якому, як припускав К.Тишковський, за не прочитаним до кінця прізвищем козацького сотника або отамана криється особа П.Сагайдачного „А вѣстей ротмістр Станислав Богушевскій сказал: сперва их пришли под острожок съ Лисовскимъ шесть ротъ, а в них 500 человекъ, три роты пятигорцов, две роты поляков, служат по козацки, Заруцкого полку сто пятьдесят человекъ, козаковъ тридцять человекъ козаковъ русских; да к нимъ же пришелъ полковникъ Асала, а съ ним триста человекъ козаковъ, да съ Гонуше... Наливайкова полку двѣсти человекъ козаковъ”⁷².

Як видно, ротмістр С.Богушевський на допиті докладно повідомив про склад польських сил. Однак кого він мав на увазі, називавши командира над двома сотнями козаків полку Наливайка, прізвище якого в документі виявилось попсоване і в такому вигляді було опубліковане видавцями „Актів Московського государства”? Чи є підстави вважати, що фрагмент прізвища *Гонуше*... потрібно читати як *Конашевич* і що за цим реконструйованим прізвищем криється особа П.Конашевича-Сагайдачного?

Зазначимо, що перекручення українських прізвищ, іноді до невпізнанності – річ доволі звичайна в московських джерелах першої чверті XVII ст. Наприклад, у деяких з них запорозький гетьман П.Сагайдачний фігурує як Саадачної, Саодачний, Соодашной, Согойдачної, Саадачнай, Соадачної, Саодашной, Саадашной і, навіть, Сабельник⁷³.

⁷² Відписка Д.Черкаського та А.Царевського Михайлу Федоровичу, після 30.IV (5.V) 1614 // Акты Московского государства. – СПб., 1890. – Т. 1. – С. 122.

⁷³ З „Книги Сеунців”, 11(21).XII 1614 – 3(13).XII 1619 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 73, 74; Із запису ходу переговорів у Москві з кримським посольством, 30.X (9.XI) 1616 – 15(25).II 1617 // Там само. – С. 105; 3 повідомлення Г.К.Волконського, 1(11).IX 1618 // Там само. – С. 137; 4(14).IX 1618 // Там само. – С. 143; Документи про виїзд козаків з війська П.Сагайдачного в Калугу, 25 – 28.XII 1618 (4.I – 7.I 1619) // Там само. – С. 197; 3 чолобитної І.Титова, близько 19(29).III 1619 // Там само. – С. 233; Розслідування про використання припасів з арсеналу в Донкові // 25.IV(5.V) 1619 // Там само. – С. 239; 3 чолобитної дітей боярських, які були в Калусі під час облоги П.Сагайдачного, квітень 1619 // Там само. – С. 239; В.Щербатов до Михайла Федоровича, після 23.V(2.VI) 1620 // Там само. – С. 257.

Звісно, що і прізвище Конашевич, яке московські допитувачі записали зі слів ротмістра С.Богушевського, вони могли перекрутити. Не можна ігнорувати також те, що С.Богушевський міг знати патронімічне прізвище П.Сагайдачного – Конашевич і таки назвав на допиті саме це прізвище, хоча, напевно, знав ще й інше його іменування – Сагайдачний, яке з'явилося як козацьке прізвисько. Принаймні про це знали у вищих військово-політичних колах Польщі, щоправда у більш пізній час, коли П.Сагайдачний уже став запорозьким гетьманом. Наприклад, у травні 1619 р. коронний гетьман Станіслав Жолкевський рекомендував новому київському воєводі Томашу Замоїському написати листа до „Петра Кунашевича (alias [інакше] його називають Сагайдачним), який є гетьманом запорозьких козаків”⁷⁴.

Утім, впадає в очі, що для того, щоб фрагмент прізвища „Гонуше... прочитати як *Конашевич*, потрібно замінити в ньому першу літеру першого складу і другу – другого складу: *Гонуше... / Конаше...* (прикметно, що в польських джерелах різночитання прізвища запорозького гетьмана стосується другої літери першого складу: *Конашевич / Кунашевич*), а також додати гадане закінчення *-вич*.

Така значна правка, зроблена з метою реконструкції фрагмента прізвища *Гонуше...*, сигналізує про те, що було б надто ризиковано беззастережно приймати відтворений на його основі варіант *Конашевич*. До того ж, навіть якщо погодитися з цим варіантом, то неможливо документально довести, що йдеться саме про П.Конашевича-Сагайдачного, а не якусь іншу особу. Загалом через особливості даної джерельної інформації немає можливості довести і те, що С.Богушевський назвав під час допиту когось іншого, а не П.Конашевича-Сагайдачного.

Чи означає це, що записане зі слів польського ротмістра свідчення про козацького сотника з полку А.Наливайка є „сірим” фактом, який не дає змоги вийти за межі суперечливих припущень? Можна стверджувати, що це не так. Справді, розшифрувати прізвище згаданого сотника тільки на основі документа, опублікованого в „Актах Московського государства”, дуже проблематично, якщо взагалі можливо. Це пов'язано не стільки з вірогідними археогра-

⁷⁴ С.Жолкевський до Т.Замоїського, 26.V 1619 // AGAD. – AZ. 406. – S. 28.

фічними огріхами даної публікації, як з тим, що, спираючись на неї, не можна визначити, скільки літер втрачено у фрагменті прізвиська *Гонуше*... А проте такі труднощі напевно вдасться подолати, якщо звернутися до оригіналу даного документа.

Автентичний запис допитових свідчень ротмістра С.Богушевського нам вдалося виявити в Російському державному архіві давніх актів у Москві. Щоб з'ясувати питання, яке нас цікавить, наведемо спочатку повний текст стовпця, в якому фігурує фрагмент іменування *Гонуше*, зберігаючи порядок розміщення у ньому рядків:

ротъ а в них пять сотъ члкъ три роты
 пятигорцовъ двѣ роты поляков
 служат по казацки Зарудцово полку
 сто *пятьдесят* члкъ казаков. *тритцат*
 члкъ козаковъ русских. да к ним
 же пришол полковникъ Асала а с ним
 триста члкъ козаков да з *Гонуше**
 Наливайкова полку двѣсте члѣ
 козаковъ Соломиной роты *пятьдесят*
 члкъ козаковъ да к Лисовскому ж
 идет Сапѣженцова полку двѣ
 сте члкъ пятигорцовъ а на
 апрѣля въ кп [28] *де* на горах д
 же пришло оршанского старосты |**
 пѣгою гетманская рота гусарь
 а в ней двѣсте *тритцат* члкъ да
 полтораста члкъ гусар пана *вилен*
 ского сто члкъ гусаръ *пятигорцов*
 Соколовского двѣсте члкъ *гет*
 манских козаковъ с Соколовскимъ
 сто члкъ козаковъ *фрацузские*
 земли нѣмецъ *тритцат* члкъ⁷⁵.

* Virіznena жирним шрифтом буква означає, що далі в слові втрачено літери.

** Фрагмент графемі, яку можна прочитати як С.

⁷⁵ РГАДА. – Ф. 210. – Оп. Московский стол. – Столбец 3. – Столпик 5. – Л. 583.

Отже, коротко охарактеризуємо цей джерельний фрагмент. Насамперед звернемо увагу на його загальну фізичну збереженість, на підставі чого можна судити про повноту його тексту. При обстеженні цього стовпця з'ясувалося, що верхній його рядок впритул знаходиться під обрізом аркуша. Нижній край стовпця обрізано так, що видно залишки якогось відрізаного разом з нижньою частиною аркуша речення, власне окремі верхні елементи деяких літер – повністю збереглася тільки надрядкова *n*. Якщо ліве поле стовпця є цілком у задовільному стані, то його правий край помережений дрібними зигзагоподібними обривками, спричиненими осипанням клаптиків паперу через зношеність.

Стовпець має 22 рядки тексту, переважна більшість з яких збережена повністю. Що ж до зіпсованого останнього слова в рядку: „триста члвк̃ь козаков да з Гонуше”, то воно знаходиться від обірваного краю аркуша приблизно на величину корпусу графеми *e*, якою закінчується це слово. Причому цілком очевидно, що в слові *Гонуше...* не вистачає тільки однієї – максимум двох літер, які відпали з клаптиком паперу. Адже останні слова в усіх шести верхніх рядках не мають жодної втраченої літери, хоча так само близько знаходяться від осипаного краю аркуша. Під рядком „триста члвк̃ь козаков да з Гонуше” знаходиться рядок, який також має певний дефект: „Наливайкова полку двѣсте члв̃”. У цьому рядку обірвано слово під титлом члв̃ – в ньому не вистачає щонайбільше дві літери: *кь*, тобто воно має читатися як члв̃к̃ь (*человекь*).

Впадає в очі, що збережений фрагмент слова члв̃к̃ь розташований під словом *Гонуше...* так, що якщо до першого з них додати втрачені дві букви і стільки ж букв до другого, то закінчення в цих словах явно були б розміщені вертикально одне на одному. Не можна не помітити того, що відразу під рядком „Наливайкова полку двѣсте члв̃” розміщено чотири рядки, в яких не втрачено жодної літери в словах. З цього можна зробити однозначний висновок, що слово *Гонуше...* могло мати сім – максимум вісім літер. Як можна припустити, початково воно було записане так: *Гонушем* або *Гонушемь*. В такому разі, фраза, в яку входило це іменування, мала такий вигляд: „да з Гонушемь Наливайкова полку двѣсте члв̃к̃ь козаковь” (та з Гонушем Наливайкового полку двісті чоловік козаків).

Таким чином, можна зробити вмотивований висновок про те, що матеріали допитових свідчень ротмістра С.Богушевського – це джерело, яке немає ніякого відношення до особи П.Конашевича-Сагайдачного. Відповідно відпадає потреба повторювати стару історіографічну версію, або робити якісь нові припущення про П.Сагайдачного – сотника або отамана, який 1614 р. нібито воював на території Московського царства в складі полку запорозького полковника А.Наливайка.

З'ясоване нами іменування козацького сотника, яке фігурує в протоколі допиту ротмістра С.Богушевського, зайвий раз підтверджує те, що в розпорядженні дослідників немає документальних даних, які б прямо засвідчили особисту причетність П.Сагайдачного до походів українського козацтва на московські землі в першому та другому десятиліттях XVII ст. – аж до московського походу запорозького війська 1618 р., яке він очолював як гетьман. Не виключено, що подальші пошуки в архівах виявлять якісь сліди участі П.Сагайдачного в козацьких походах в Московську державу в роки Смути. А проте досить симптоматичною є та обставина, що прізвище П.Сагайдачного не зустрічається серед імен чільних запорозьких ватажків, які в той час діяли з козацькими силами на московських землях. П.Сагайдачний, котрий якщо і брав участь у цих козацьких походах, то вочевидь відігравав у них надто скромну роль, щоб його ім'я могло потрапити на сторінки тогочасних документів.

4. Полковник

В писемних джерелах, що доступні дослідникам, хронологічно найраніше звітка про П.Сагайдачного - козака зафіксована тільки з того моменту, коли його кар'єра у Війську Запорозькому почала наближатися до свого піку. Йдеться про те, що приблизно за півтора року до першого обрання П.Сагайдачного гетьманом, деякі відомості про нього подав Лукаш Сапєга – шляхтич, який мав володіння у Київському воєводстві, в тому числі містечка Лукашів та Чорнобиль. Зробив він це у листі, що був написаний в Чорнобилі 4 березня 1615 р. та адресований його сановному брату – литовському канцлеру Льву Сапєзі. Описане автором цього листа подієве тло, що супроводжує звітку про П.Сагайдачного, дає можливість зблизька подивитися на реальні обставини тогочасного життя в

Україні, в які був занурений козацький ватажок, приймаючи конкретні рішення та вибудовуючи лінію своєї поведінки.

Отже, повідомлення про П.Сагайдачного пов'язане з драматичними подіями, що розгорталися на Київському Поліссі в лютому 1615 р. 11 лютого на Київщину увірвалося татарське військо. Легко прослизнувши між опорними пунктами, де розміщувалися на постійі жовніри кварцяного війська, татари заглибилися так далеко на територію Полісся, де про них „віддавна мало хто чув”. Нападники залишили після себе згарища, захопили великий ясир, а ще більше місцевого населення знищили.

Дошуковуючись причин такої безкарності татар, Лукаш Сапега звертає увагу на беспорядність і безсилля кварцяного війська, нездатного забезпечити скільки-небудь надійну оборону краю. На звістку про татарське вторгнення частина кварцяних рот сховалася за оборонними стінами замків, решта поспішила відступити в більш безпечні місця. Автор листа з гіркотою писав про далеку від достойної поведінку жовнірів, одні з яких „втікають якнайдалі, а інші ховаються в замках. А тільки неприятель відступив, то [у] нас та наших підданих грабують те, що залишилося, й нищать”⁷⁶.

Правдивість такої оцінки реальної ролі жовнірів в обороні України підтверджує політичний памфлет невідомого шляхтича, що був оприлюднений 1617 р. у Львові. Сатирично викриваючи моральну та професійну деградацію жовнірів, цей автор писав: „Жовнір каже, що має дорогого коня, оберігає його, не хоче [мати] стосовно нього шкоду, оскільки його найбільше псує татарин. Але [ж] ні, охопило їх (жовнірів. – П.С.) велике ледарство, безпечність, слабкодухість. Постійно п'ють, бенкетують, частуються, [а] щоб на це вистачало – виривають у людей, крадуть. А щоб, знаходячись на лежі (військовому постійі. – П.С.), на коня сісти, коня і себе на ньому вправляти, вчити, скочити із списом, стріляти з лука, стріляти з рушниць, чинити по-рицарськи, як предки... того не видно”⁷⁷. Як видно, автор памфлета, подібно до Лукаша Сапеги, наголосив на малій користі жовнірів під час воєнної небезпеки. Він вирізняв здобичницькі прикмети їхньої поведінки та психології найманця, що проявлялися на військових постоях.

⁷⁶ Лукаш Сапега до Льва Сапеги, 4.III 1615 // *Antonów M.* Op. cit. – S. 197, 198.

⁷⁷ Писання до коронних обивателів..., подане у Львові 10 грудня 1617 року // *Biblioteka PAN w Krakowie.* – № 1051. – S. 230.

Населення Київського Полісся, яке через параліч системи державної оборони по суті опинилося сам на сам з татарськими нападами, змушене було покладатися тільки на власні сили. Зокрема, так вчинили мешканці містечка Лукашів. Вони не тільки спромоглися „відстрілятися” від татар, а й розпочали проти них активні наступальні дії. Розвідавши місця ночівлі татар, які чекали на підхід підкріплення, близько 400 озброєних міщан вдарили вночі на татарський „полк” і розгромили його. Вони повели наступ на інший татарський загін, про дислокацію якого дізналися напередодні, однак противник вночі встиг поспішно покинути своє становисько.

В результаті сміливих та енергійних дій лукашівців ворог зазнав чималих втрат, було звільнено кілька бранців. А проте цю новину з великим роздратуванням сприйняли жовніри двох кварцяних рот з Житомира під командуванням ротмістрів Свенціцького та Броньовського. Вони стали погрожувати лукашівцям, мовляв, чому вони не сповістили їх про татар? На ці жовнірські закиди Л.Сапега резонно зауважив, що було б безглуздя давати відомості про такого мобільного противника, як татари, тим паче з Лукашева, розташованого за 12 миль (близько 100 км) від Житомира. Окрім того, жовніри, які були в Житомирі, ніяк не відреагували на татар, котрі нищпорили неподалік цього міста і мали нічліг під Коростишевом. Хоча звідти до жовнірів Свенціцького та Броньовського „долинали волання в'язнів”, вони „не сміли ні виглянути, ні показатися з міста”.

До тих, хто волів радше споглядати ворога, аніж вступати з ним у запеклий бій, належав також полковник Казановський зі своїми кварцяними ротами. Щоправда, йому таки довелося „трохи вступити в сутичку з татарами”, однак втративши декількох жовнірів убитими та полоненими, він визнав за краще відступити до містечка Триліси. Л.Сапега складав вину за відступ Казановського, а також втечу кількох кварцяних рот (у тому числі під командуванням ротмістрів Потоцького, Левиковського, Малінського) вглиб Полісся, на „якогось козацького полковника Сагайдачного, який мав до трьох тисяч козаків”, а проте не захотів підкріпити своїми силами польські підрозділи і „скоріш за все, повернув назад зі своїми людьми”.

Автор зазначеного листа розцінив такі дії не інакше, як явну змову Сагайдачного з татарами з метою „знести жовнірство з України” через „ненависть” між козаками та жовнірами. Прямий доказ

цієї змови Л.Сапега вбачав у тому, що „в татарському війську є до кількох сот козаків – шпигунів та ватажків, що добре відомо і з теперішнього, [спричиненого] через них, татарського вторгнення і спустошення”⁷⁸.

Названий у розглянутому вище документі Сагайдачний – це вочевидь П.Конашевич-Сагайдачний. Як видно, в лютому 1615 р. він титулувався козацьким полковником, маючи під своїм командуванням близько 3 тис. осіб. Тобто, це був типовий для Війська Запорозького за чисельністю бойовий підрозділ – полк. Судячи з усього, цей полковник був впливовим і досвідченим козацьким ватажком, який добре володів інформацією про воєнно-політичну обстановку в Україні. Козацькому полковнику безперечно допомагали в цьому його вивідувачі серед татар (очевидно, до них засилали своїх таємних агентів також інші козацькі ватажки). З огляду на зазначену обставину, поява П.Сагайдачного на Поліссі, де гарцювали татари, явно була невипадкова. До того ж, як зазначалося, у цій місцевості його дружина, очевидно, мала маєток.

Стосовно ж того, що козацький полковник змовився з татарами, аби з їхньою допомогою вигнати жовнірів з України, то, безперечно, це було не що інше, як чутки та вигадки. Не виключено, що їх поширювали жовніри. В усякому разі неспростовним фактом є те, що в той час татари завжди переймалися тільки тим, як захопити в Україні побільше ясиру. Штурмувати ж ті замки, де засіли жовніри – це абсолютно суперечило їхній тактиці набігів. Навіть якщо таким незвичайним способом і вдалося витіснити жовнірів з України, то, безсумнівно, польський уряд з цим не міг би змиритися. Про це напевне знав П.Сагайдачний, діяльність якого і в подальшому ніколи не давала підстав запідозрити його в намірах вести збройну боротьбу з Варшавою.

Якщо ж вірити чутці, що її переповів Л.Сапега, про намір П.Сагайдачного з допомогою татар вигнати з України жовнірів, то його поведінка була алогічна: адже він не приєднався до своїх „союзників” і не напав на кварцяні сили полковника Казановського. Наявність козацьких вивідувачів у татарському війську також не є доказом якоїсь змови запорозького полковника з татарами. Принаймні масове

⁷⁸ Лукаш Сапега до Льва Сапеги, 4.III 1615. – S. 198.

засилання шпигунів і в ті часи напевно вважалося відверто ворожим актом, а не люб'язним запрошенням до воєнно-політичного союзу між сторонами.

Загалом Л.Сапега мав неясне уявлення про те, як насправді діяв полк П.Сагайдачного під час татарського набігу. Адже він не стверджував, а тільки припустив, що козаки повернули назад після того, як вони не захотіли надати допомогу полковнику Казановському. Що ж до самого цього інциденту, то він цілком вірогідний, оскільки між козаками та жовнірами здавна таки існували „ненависть”. Так, ще на початку XVII ст. гетьман Іван Кучкович обурювався діями жовнірів, які, скориставшись походом запорозького війська у Лівонію, безчинствували в місцях поселення козацьких родин („А що найголовніше – наші домівки, дружини і маєтності неприязельським звичаєм [жовнірами] спустошені, зневажені, осоромлені”)⁷⁹.

З листа Лукаша Сапеги до свого брата випливає, що П.Сагайдачного на початку 1615 р. не дуже знали, принаймні на Київському Поліссі. На це вказує те, що для автора листа він був „якимось козацьким полковником Сагайдачним”. Можна припустити, що П.Сагайдачний на той час не надто довго пробув на полковництві, або ж його діяльність не мала якогось особливого розголосу.

Утім, і після того, як П.Сагайдачний взяв до своїх рук гетьманську булаву, він не відразу став надто популярною політичною постаттю. Як зазначалося вище, навесні 1619 р. С.Жолкевський рекомендував П.Сагайдачного новому київському воєводі Томашу Замойському як особу, з котрою той був мало знайомий, або ж зовсім його не знав (у більш повному вигляді ця фраза звучала так : „Гадаю, що ваша милість (Т.Замойський. – П.С.) зволиш написати і до Петра Кунашевича (alias [інакше] його називають Сагайдачним), який є гетьманом запорозьких козаків”)⁸⁰. А проте, якщо новий київський воєвода на перших порах і справді міг слабко орієнтуватися стосовно постаті гетьмана Війська Запорозького, то в цей час у козацькій Україні П.Сагайдачного, безперечно, добре знали – так само, як і в польських воєнно-політичних колах. Що ж до початку 1615 р., то полковник П.Сагайдачний ще тільки стояв перед порогом своєї гучної слави.

⁷⁹ І.Кучкович до Ю.Струся, 11.XII 1602 // AGAD. AZ. – 3036. – S. 41.

⁸⁰ С.Жолкевський до Т.Замойського, 26.V 1619 // AGAD. AZ. – 406. – S. 28.

ПІСЛЯМОВА

Навряд чи можна реалістично сприймати історичних діячів минулих століть, якщо не знати, як насправді розпочиналась історія їхнього життя. Ще важче це зробити за відсутності скільки-небудь точних даних про час їхнього народження та родовід. Саме так склалося із славетним запорозьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним: історики називають дати його народження, що різняться між собою у цілі десятиліття, шукають його родові корені то серед шляхти, то серед міщан, а деякі з дослідників паспортизують місце народження гетьмана за фольклорними переказами та легендами.

Судячи з усього, близьку до істини відповідь на питання, що стосуються ранньої біографії П.Сагайдачного, можна знайти через старий перевірений спосіб – звернувшись до джерел. Іноді достатньо взяти до рук припорошену пилом, через неухвагу дослідників, писемну пам'ятку і прочитати її не кваплячись, не затинаючись, а головне – не пропускаючи слів та не „ковтаючи” складів. Користь від таких вправ буває неабияка – можуть розсіпатися хитромудрі гіпотези кабінетних істориків, на розробку яких було витрачено багато творчої енергії та чорнил. Принаймні це виявилось дієвим на прикладі зробленого в даній книзі спростування історіографічної версії про П.Сагайдачного – щедрого дарувальника коштовно опрацьованого Євангелія одній із чигиринській церков. Попутно виявилася оманливість тези про самбірських міщан Конона та Пелагію, яких дослідники воліли записати запорозькому гетьману у батьки. Не витримала прискіпливого читання автентичного джерела і гіпотеза, згідно з якою П.Сагайдачний служив сотником або отаманом у полку запорозького полковника Наливайка.

Звісно, що тільки уважного, нехай навіть інтонаційного виразного, читання документів замало, щоб з'ясувати реальну дату народження гетьмана, без знання якої найважливіші факти з його ранньої

біографії нагадуватимуть навмання викладену мозаїку. Щоб визначити час народження П.Сагайдачного, нам довелося провести дослідницький пошук за спеціальною методикою. В її основу покладено насамперед аналіз об'єктивних психіко-фізичних параметрів особистості П.Сагайдачного, що у „знятому” вигляді відбилися як у почерку гетьмана, так і в зовнішній оцінці його віку сучасниками (йдеться про продемонстроване Я.Собеським соціально-психологічне вікове сприйняття запорозького полководця на різних етапах його життя, а також графічне відтворення зовнішності цього історичного діяча на гравюрному портреті 1622 р.). Неважко здогадатися, що результати зазначеного дослідницького підходу до визначення віку П.Сагайдачного не можуть бути такими ж точними, як запис у метричному свідоцтві про народження. А проте, за відсутності останнього, встановлений нами на основі згаданої методики рік його народження (1582) є, на наш погляд, датою, що розрахована з мінімальною похибкою.

Знаючи дату народження П.Сагайдачного – найважливішу хронологічну координату біографії молодих літ майбутнього гетьмана, можна достатньо впевнено назвати імена деяких його найвідоміших учителів, котрі вплинули на освітній рівень, формування світоглядних та культурно-релігійних орієнтацій, набуття життєвого і рицарського досвіду юнаком. В острозький період його життя це був насамперед ректор Острозької школи та викладач грецької мови Кирило Лукаріс (у майбутньому – Александрійський, Константинопольський патріарх). З приєднанням П.Сагайдачного до козаків роль його наставників, звісно, у переносному значенні цього слова, перейшла, зокрема, до гетьманів Гаврила Крутневича та Самійла Кішки. Утім, з приходом молодого П.Конашевича на Запорожжя головним його учителем вочевидь став обраний ним козацький спосіб життя. Досконало засвоєне П.Сагайдачним воєнне мистецтво запорожців невдовзі принесло йому славу блискучого полководця.

Щодо соціального походження П.Сагайдачного, довкола якого історики у полемічному запалі зламали чимало списів, то джерела, серед яких, безумовно, перевагу потрібно надати документальним матеріалам, а не літературним творам історичного спрямування, достатньо переконливо та однозначно свідчать: запорозький гетьман походив з родини дрібного шляхтича із Самбора. Це впливає з

аналізу титулатури, вжитої стосовно особи П.Сагайдачного в королівському листі-універсалі, а також її реального соціально-політичного змісту, що його виразно розкривають тогочасні актові матеріали. Своєрідний обґрунтовуючий шар документального характеру творить щодо цього також герб „Побог”, уміщений на гравюрному портреті П.Сагайдачного 1622 р. Підтвердження шляхетських родових коренів запорозького гетьмана дають і наративні джерела, насамперед твір Й.Єрлича, у якому ще й названо його рідне місто – Самбір.

Якщо строго дотримуватися теоретичних настанов дослідників історичної генеалогії, то доведеться визнати, що при вивченні родоводів аж ніяк не обійтися без певних канцелярських обліково-статистичних процедур, а саме – належить ретельно заповнювати генеалогічну картку за спеціально встановленою формою¹. За результатами проведеного нами дослідження, подібна картка (вона матиме дещо видозмінену форму порівняно з тією, що її вважають зразковою розробники методики генеалогічних досліджень), постане у такому вигляді:

1. *Прізвище, ім'я, по батькові*: Конашевич-Сагайдачний Петро.
2. *Рік, день, місяць і місце народження*: гадано 1582 р., 9 липня, м. Самбір.
3. *Відомості про батьків*: батько – Конон (Конаш), матір – у чернецтві Мокрина (Макрина).
4. *Соціальне походження*: з дрібної шляхти.
5. *Національність*: українець (у тогочасному розумінні поняття „національність”).
6. *Віросповідання*: православний.
7. *Дружина*: Повченська Анастасія, шляхтянка.
8. *Рік одруження*: 1602 – початок 1603 рр.
9. *Освіта*: 1589–1592 рр. – початкова (м. Самбір); 1592–1598 рр. – навчання в Острозькій школі.
10. *Службове становище*: з другої половини 1598 р. – козак Війська Запорозького; 1614 – полковник.
11. *Діти*: син Лукаш (бл. 1604 р. н.).

¹ Детальніше див.: *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006. – С. 264.

12. Перші бойові походи: 1600 р. – участь у битві під Буковом (Волощина); 1601-1602 рр. – у бойових діях козацького війська у Лівонії.

Наведена вище генеалогічна картка залишається недописаною. Адже на початку XVII ст. П.Сагайдачний був молодим, повним сил та енергії козаком. Цим він нічим не відрізнявся від товаришів свого віку. На нього ще тільки чекала гетьманська булава та головні у його житті випробування, великі справи і подвиги, які засвідчили масштаб особистості виходця з дрібної шляхетської родини із Самбора як великої людини свого часу. Однак це вже тема іншої книги.

СПИСОК НАЙВАЖЛИВІШИХ СКОРОЧЕНЬ

Архив ЮЗР	– Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов
ВС	– Відділ стародруків
ВСМЗ	– Государственный Владимиро-Суздальский историко-архитектурный и художественный музей-заповедник.
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів)
ІР	– Інститут рукопису
ЛБ НАНУ	– Львівська бібліотека Національної Академії наук України ім. В.Стефаніка
ОР	– Отдел рукописей
НБУ	– Національна бібліотека України ім. Г.Вернадського
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
РГАДА	– Российский государственный архив древних актов
РГБ	– Российская государственная библиотека (Москва)
УІЖ	– Український історичний журнал
ЦДІАБМ	– Центральний державний історичний архів Білорусії у Мінську
ЦДІАУК	– Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЧОИДР	– Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (Москва)
ЧИОНЛ	– Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца (Киев)
AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AR	– Archiwum Radziwiłłow
AZ	– Archiwum Zamoyskich
Biblioteka Czart.	– Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie
BN	– Biblioteka Narodowa w Warszawie
Biblioteka Racz.	– Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu
Dz.	– Dział
WAP. Gdańsk	– Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

Государственный Владимиро-Суздальский историко-архитектурный и художественный музей-заповедник
В. 5636/80. Кр. 356.

Львівська бібліотека Національної Академії наук України ім. В. Стефаника
Відділ рукописів
Ф. Радзімінських. 27.П.3.

Музей історії Михайлівського Златоверхого монастиря у м. Києві
ДІАЗ „СК”. – КН 636 А 206.

Науковий архів Інституту історії України НАНУ
№ 92.

Національний музей історії України
РДМ – 1795. КВ. 20492.

Національна бібліотека України ім. Г. Вернадського
Відділ стародруків
Ін – 145.
Кир. 1, 2, 6, 738.

Інститут рукопису
Ф. 2. – Спр. 21167; П/73; ДА. П. 566.
Ф. Листування. – Спр. 28879-29020.

Российская государственная библиотека (Москва)
Отдел рукописей
Ф. 152. Лукашевич, Маркевич. – № 62, 63.

Российский государственный архив древних актов
Ф. 210. – Оп. Московский стол. – Столбец 3. – Столпик 5.
Ф. 389. – Оп. Литовская метрика. – Д. 219.

Центральний державний історичний архів Білорусії у Мінську
Ф. 1741. – Оп. 1. – Спр. 4.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2, 4, 6, 7.

Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 18, 82.

Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 20, 23, 27.

Ф. 27. – Оп. 1, 13, 19, 25, 26.

Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1.

Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 183.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Radziwiłłów

Dz. I. – № 37.

Dz. II. – № 736, 804, 859, 6695.

Dz. V. – № 1150, 15344.

Archiwum Zamoyskich

№ 337, 406, 737, 802, 3036, 3052; Supplementum. – № 333.

Extranea

№ 103/63, 104/63, 105/64, 105/104.

Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie

№ 112, 206, 1657, 2763. IV.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

№ 12611.

Biblioteka PAN w Krakowie

№ 1051.

Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu

№ 2, 139.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku

WAP. Gdańsk. Recessy stanów zachodniopruskich.

№ 300, 29/129; 300, 29/130; 300, 29/133.

[Адам Кисіль]. Сентенція одного шляхтича про заспокоєння Війська Запорозького // *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – Т. 1.

Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. *В.М.Мойсієнко*. – Житомир, 2004.

Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. *А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко*. – Житомир, 2002.

Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. *М.К.Бойчук*. – Київ, 1965.

- Антонович В.* Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина, 1883. – Т. 6. – Май.
- Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1870. – Т. 7.
- Архив ЮЗР. – Киев, 1859. – Т. 1. – Ч. 1; Киев, 1863. – Т. 1. – Ч. 3.
- Баркулабовская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1975. – Т. 32.
- Боплан Г.Л. де.* Опис України. – Київ, 1990.
- Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – Киев, 1848. – Т. 1; Киев, 1852. – Т. 2.
- Величко С.В.* Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. *В.О.Шевчука.* – Київ, 1991. – Т. 1; Київ, 1991. – Т. 2.
- Виправа його королівської милості короля в Москву 1609 р. // Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. 1.
- Герберштейн С.* Записки о Московии / Пер. с нем. *А.И.Малеина* и *А.В.Назаренко.* – Москва, 1988.
- Документи російських архівів з історії України / Упоряд. *Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря.* – Львів, 1998. – Т. 1.
- Древний помянник Киево-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ.– Киев, 1903. – Кн. 17. – Вып 4.
- Жерела до історії України-Руси (Документи по рік 1631) / Вид. *І. Крип'якевич.* – Львів, 1908. – Т. 8.
- Из украинской старины. – Санкт-Петербург, 1900.
- История русов или Малой России. – Москва, 1846.
- Кам'янецька хроніка, складена Агопом і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень, 1985. – № 4.
- Каменецкий И.* История Хотинской войны // *Анасян А.С.* “История Хотинской войны” Иоаннеса Каменецкого. – В изд.: Историко-филологический журнал АН Армянской ССР, 1958. – № 2.
- Кройники року 1636 // *Розанов С.* “Кройника” 1636 року. – У кн.: Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства у Києві. – Москва, 1915.

- Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Москва, 1877. – Т. 1.
- Мархоцкий Н. История Московской войны / Подгот., перевод Е.Куксиной. – Москва, 2000.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Киев, 1896. – Вып. 2.
- Національний музей історії України. Фотоальбом. – Київ, 2001.
- Новый документ о Сагайдачном // Киевская старина, 1902. – Т. 79. – № 11, 12.
- Образы Киева середины XIX ст. Карл Петер Мазер. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. – Нюстромс, 1999.
- Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – Киев, 1899. – Вып. 1.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук та ін. – Київ, 1995.
- Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків. – Київ, 1994.
- Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, Гетмана Войска Его Кор. Милости Запорозкого, Зложонны презъ инока Касіана Саковича Ректора школь Кіевскихъ въ Брацтвѣ. Мовленые отъ его спудеовъ на погребѣ того цного рыцера въ Кіевѣ, въ недѣлю проводную, року Божого, тысяча шесть сотъ двадцать-второго // Голубев С. История Киевской духовной академии. – Киев, 1886. – Вып. 1. Приложения.
- Сакович К. Матеріа для учиненя подякованя при погребѣ якого зацного человека // Голубев С. История Киевской духовной академии. – Киев, 1886. – Вып.1. Приложения.
- Статут Великого князьства Литовського 1566 года // Временник императорского Московського общества истории и древностей российских. – Москва, 1855. – Кн. 23.
- Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – Київ, 1990.
- Album studentów Akademii Zamojskiej 1595-1781 / Opracował H.Gmiterek // Archiwum dziejów oświaty. Tom XI. Pod. red. K.Bartnickiej. – Warszawa, 1994.
- Diariusz drógi króla JMCi Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilska pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia prez lat dwie do wzięcią Smoleńska w roku 1611 / Oprac. J.Byliński. – Wrocław, 1999.

- Jan hrabi z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Pauli Z. – Kraków, 1853.*
- Jan III Sobieski. Castrum Doloris 1696–1699. – Warszawa, 1996.
- Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. – Kraków, 1868.
- Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. – Warszawa; Łódź, 1992. – Cz. 1.
- Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów. – Warszawa, 1959.
- Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem / Wyd. *A. Bielowski.* – Lwów, 1861.
- Prokopa Zbigniewskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – / Zebr. Pauli Z. – Kraków, 1853.
- Sobieski J.* Commentariorum Chotinensis Belli libri tres. – Dantisci, 1646.
- Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Pauli Z. – Kraków, 1853.
- Starowolski Sz.* Wybór pism / Przekład tekstów łaciń., wybór i oprac. *Ignacy Lewandowski.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.
- Starożytności historyczne Polski, czyli pisma i pamiętniki do dziejów Polski / Zebr. *A. Grabowski.* – Kraków, 1840. – T. 1.
- Ucraina – terra cosacorum. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – Київ, 2004.
- Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 3.
- Zbigniw Ossoliński. Pamiętnik / Opr. *J. Długosz.* – Warszawa, 1983.
- Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce / Wyd. *I. U. Niemcewicz.* – Lwów, 1883. – T. 6.
- Zielińska T.* Poczest polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997.

Література

- Абель У.* Карл Петер Мазер // Образи Києва середини XIX ст. Карл Петер Мазер. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. – Нюстромс, 1999.
- Алекберли М.А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961.

- Алекберли М.А.* Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957.
- Александрович В.С.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – У 5-ти т. – Київ, 2001. – Т. 2.
- А.Л. [Лазаревский А.]* Кресты гетмана Сагайдачного // Киевская старина, 1898. – Т. 61. – № 4–6.
- А.Л. [А.Лазаревский]*. Рукописное евангелие будто бы гетмана Сагайдачного // Киевская старина, 1891. – Т. 33. – № 4–6.
- Анасян А.С.* “История Хотинской войны” Иоаннеса Каменецкого // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР, 1958. – № 2.
- Антонович В.* Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина, 1883. – Т. 6. – Май.
- Антонович В.Б.* Петр Конашевич Сагайдачный. 1605–1622 гг. // Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Киев, 1885. – Вып. 1.
- Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. – Київ, 1991.
- Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991.
- Апанович О.* Сагайдачний Петро – український козацький гетьман // Кур’єр Кривбасу. – 1998. – № 106.
- Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993.
- Асєєв Ю.С., Ходак І.О.* Київ середини XIX ст. // Образи Києва середини XIX ст. Карл Петер Мазер. Carl Peter Mazer. Images of mid 19th century Kyiv. – Нюстромс, 1999.
- Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. – Київ, 1993.
- Баран О.* Козаки в описах Пієтра делла Валле з XVI ст. // Український історик, 1980. – № 1–4 (65–68); 1981. – № 1–4 (69–72); 1982–1983. – № 3–4 (75–76); № 1 (77).
- Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. – Вінніпег, 1985.
- Баран О.* Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик, 1977. – № 1–2 (53–54).
- Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // ЗНТШ, 1930. – Т. 100. – С. 19–157 + таблиця.

- Беляев Л.А.* Русское средневековое надгробие: Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII–XVII вв. – М., 1996.
- Білоус Н.* Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003.
- Борисенко О.С.* Походження Петра Конашевича Сагайдачного // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ, 2005. – Вип. 1.
- Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005.
- Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998.
- В.Д.* Поход козаків в Северную Россию в начале XVII в. // Киевская старина, 1900. – Т. LXIX. – Май.
- Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – Київ, 2004.
- Вилимас Д.* Элита и повседневность земских судов Упитского повета 1566–1588 гг. (по материалам Упитских земских судов) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2005. – Вип. 5.
- Волков В.* Войны и войска Московского государства. – Москва, 2004.
- Гаврилюк Н.О.* Вивчення історії економіки кочовиків за археологічними даними // Східний світ. – № 2. – 2001. – Київ, 2002.
- Гмітерек Г.* Молодь з українських земель в Замоїській академії в XVI–XVII століттях // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003. – Вип. 2.
- Гнатенко А.А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999. – Вип. 3/4.
- Голубуцкий В.* Запорожское казачество. – Киев, 1957.
- Грабович Г.* До історії української літератури (дослідження, есеї, полеміка). – Київ, 2003.
- Грінченко Б.* Пісня про Дорошенка й Сагайдачного // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 1.
- Грінченко Б.* Словарь української мови. – Київ, 1908 – Т. 2; Київ, 1909. – Т. 4.

- Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 7, 8.
- Гумецька Л.Л.* Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст. – Київ, 1958.
- Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сярбринна спілка). – Київ, 1998.
- Гуржій О., Корнієнко В.* Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного. – Київ, 2002.
- Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Київ, 2004.
- Гуржій О., Корнієнко В.* Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // *Ucraina – terra cosacorum*. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – Київ, 2004.
- Гуслистий К.Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) // УІЖ, 1972. – № 4.
- Гуслистий К.Г.* Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний) / Радянська енциклопедія історії України. – Київ, 1972. – Т. 4.
- Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. Зб. наук. праць / Відпов. ред. *В.В.Німчук*. – Київ, 1986.
- Дашкевич Я.Р.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // УІЖ, 1971. – № 9.
- Дашкевич Я.Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993.
- Дейвіс Н.* Європа. Історія. – Київ, 2001.
- Демчук М.О.* Автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – Київ, 1988.
- Дзира І.* Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – Київ, 2006.
- Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Киев, 1987.
- Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці, 2002.

Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603) // ЗНТШ, 1905. – Т. 64.

Желтяков А.Д. Терминологический комментарий // Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Москва, 1961. – Вып. 1.

Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – Санкт-Петербург, 1906. – Вып. 3.

3 історії української лексикографії / Відпов. ред. *Д.Г.Гринчишин*. – Київ, 1980.

Івакін Г., Кухаренко Р., Тоцька І. Собор св. архістратига Михаїла, 12 – 20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28-ми томах. – Київ, 2004. – Кн. 1. – Ч. 2.

Іналджик Г. Знахідка кадійських сіджілів (судових книг) Кримського ханату. Документи // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – Київ, 1998.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Київ, 2006. – Т. 1.

Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. 1-й. Составили профессора университета св. Владимира *В.Б. Антонович* и *В.А. Бец* по коллекции *В.В. Тарновского*. Киев // Киевская старина, 1883. – Т. 5. – № 4.

История Украинской ССР. – В 10-ти т. – Киев, 1982. – Т. 2.

Каманін І. Ще до пісні про Петра Сагайдачного // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 2.

Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – Киев, 1901.

Каманин И. Главные моменты в истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV – XVIII вв. – Киев, 1899. – Вып. 1.

Каманин И.М. Материалы по истории казацкого землевладения (1498–1668 гг.) // ЧИОНЛ. – Киев, 1894. – Кн. 8.

Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. – Мельбурн; Київ, 1999.

Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь: исторический очерк от основания его до настоящего времени. – Киев, 1889.

- Коломоєць С.* Морські походи запорозького козацтва під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного // *Історія України*. – 2001. – № 19.
- Колосова В.П.* Твір Касіяна Саковича „Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного” // *Радянське літературознавство*, 1965. – № 12.
- Кравець М.М.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // *УДЖ*, 1967. – № 4.
- Кримський А.* Історія Туреччини. – Київ; Львів, 1996.
- Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська. – Вип. 5. – Київ, 1994.
- Крохмалюк Ю.* Военный шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). – Львів, 1936.
- Кузьмук О.* „Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – Київ, 2006.
- Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. – Санкт-Петербург, 1874. – Т. 2.
- Левинсон К.А.* История ментальности в Европе. Очерки по основным темам. Под ред. П.Динцельбахера. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen. Hrsg. von P.Dinzelbacher. Stuttgart, 1993. 663 s. // *Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах*. – Москва, 1996.
- Леп'явко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття “козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // *Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*. – Київ, 2000.
- Максимович М.А.* Собрание сочинений. – Киев, 1876. – Т. 1.
- Маркевич М.* Історія Малоросії. – Київ, 2003.
- Маркевич Н.А.* Петр Конашевич Сагайдачный – малороссийский гетман // *Черниговские губернские ведомости*, 1851. – № 51, 52; *Киевские губернские ведомости*, 1851. – № 40, 42, 43.
- Маслов С.І.* Вірші Касіяна Саковича на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного // *Українська література*, 1942. – № 5-6.
- Маслов С.І.* Матеріали до вивчення історії української літератури. – Київ, 1959.
- Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Мappa mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

- Мицик Ю.* Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // ЗНТШ. Праці історично-філософської секції, 1993. – Т. ССХХVI.
- Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – № 5.
- Мицик Ю.А.* Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999.
- Мицик Ю.А., Власов В.С.* Історія України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 2001. – Ч. 1.
- Мицик Ю.А., Хиженяк З.І.* Конашевич (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович // Києво-Могилянська академія в іменах. – Київ, 2001.
- Мицик Ю.А., Хиженяк З.І.* Сагайдачний (Конашевич, Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002.
- Мицько І.З.* Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Історія української культури. У 5-ти томах. Київ, 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть.
- Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – Київ, 1990.
- Мірущенко О.* Козацькі сокири з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 1999. – Вип. 8.
- Нагельський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Київ, 2004.
- Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках). – Київ, 1992.
- Німчук В.В.* Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення української ономастичної комісії. – Київ, 1966. – Вип. 1.
- Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – Киев, 1987.
- Огуй О.* Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2003. – Вип. 3.

Останчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі „Дар великих мужів у воюванні морів”. Коментар // *Murra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Осташ Р.І. До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника) // *Реєстр Війська Запорозького 1649 року*. – Київ, 1995.

Палий А.И. Гетман Сагайдачний. – Умань, 2001.

Панашенко В.В. Кодикологія і палеографія рукопису “Реєстр Війська Запорозького 1649 року” // *Реєстр Війська Запорозького 1649 року*. – Київ, 1995.

Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – Київ, 1974.

Паньонко І. Органи влади Запорозької Січі. – Львів, 2006.

Пашин С.С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001.

Питання сучасної ономастики / Відпов. ред. *К.К.Цілуйко*. – Київ, 1976.

Підгородецький Л., Рашба Н.С. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) // *УІЖ*, 1977.

Платонов С.Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). – Санкт-Петербург, 1899.

Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2005.

Поліщук В. Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561 – 1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // *Соціум*. Альманах соціальної історії. – Київ, 2005. – Вип. 5.

Попельницька О. До проблеми соціально-історичної топографії київського Подолу: про „київське коріння” гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – Київ, 1999. – Т. 8.

Пустовіт Л.О., Скопненко О.І., Сютя Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. – Київ, 2000.

Рашба Н., Подгородецький Л. Хотинская война (1621 год) // *Военно-исторический журнал*. – Москва, 1971.

Раїшба Н.С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов. – М., 1984 / Сост. *Х.М.Ибрагимбейли, Н.С.Раїшба.* – Москва, 1984.

Рогожин Н.М. Посольский приказ: колыбель российской дипломатии. – Москва, 2003.

Сарабьянов Д. „Купанье красного коня” К.С.Петрова-Водкина // Искусство: Живопись, скульптура, графика, архитектура. – М., 1969.

Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1995.

Сас П.М. Взятие запорожскими казаками во главе с гетманом П.Сагайдачным Кафы (вопросы хронологии) // Сурож, Сугдея, Солдаий в истории и культуре Руси-Украины. – Киев; Судак, 2002.

Сас П.М. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. – Київ, 2003.

Сас П.М. Зародження проправославної політики Війська Запорозького // Запорозька старовина. – Київ; Запоріжжя, 2003.

Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – середина XVII ст. – Київ, 1998.

Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – Київ, 1991.

Сидоренко О.Ф. Метрологічно-нумізматичний словник // Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – Київ, 1990.

Скрынников Р.Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве начала XVII века. – Ленинград, 1985.

Скрынников Р.Г. Смута в России в начале XVII века. Иван Болотников. – Ленинград, 1988.

Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.). – Москва, 2000. – Т. 6.

Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Київ, 1978.

Смолий В.А. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // *Котляр М.Ф., Смолий В.А.* Історія в життєписах. – Київ, 1994.

- Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – Київ, 1999.
- Сокульський А.* Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ, 1995.
- Срезневский И.И.* Словарь древнерусского языка. – Москва, 1989. – Т. 2. – Ч. 2.
- Станиславский А.А.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990.
- Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6.
- Стороженко А.В.* К истории Войска Запорожского при Сагайдачном // ЧИОНЛ. – 1910. – Кн. 21. – Вып. 3.
- Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – Київ, 1904.
- Стыпула Р., Ковалева Г.В.* Новый польско-русский словарь. – Москва, 2004.
- Сушинський Б.* Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. – Одеса, 2006. – Т. 1.
- Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свєшніков І.К.* Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – Київ, 1997.
- Тесленко І.* Родинний клан Єрличів // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2004. – Вип. 4.
- Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006.
- Ульяновский В.И.* Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов. – Киев, 1991.
- Флоря Б.Н.* Польско-литовская интервенция в России и русское общество. – Москва, 2005.
- Франко І.* Причинки до української ономастики // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Львів, 1906.
- Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – Київ, 1977.
- Худащ М.Л., Демчук М.О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). – Київ, 1991.

- Чайковський А.* Петро Конашевич-Сагайдачний: історичний нарис // *Чайковський А.* Сагайдачний. Історичний роман у трьох книгах. – Київ, 1993.
- Чайковський О.* Початки гетьмановання Петра Конашевича Сагайдачного // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Львів, 1906.
- Чувардинский А.Г., Палий А.И.* Гетман Сагайдачный. – Киев, 2002.
- Чухліб Т.В.* Воєнне мистецтво // Історія української культури. У 5-ти т. – Київ, 2003. – Т. 3.
- Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. – Київ; Нью-Йорк, 2003.
- Чухліб Т.* Доля золотого меча Сагайдачного // *Русина О., Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах XV – XVIII століття. – Київ, 2002.
- Шокарев Ю.* Луки и арбалеты. – Москва, 2001.
- Шуст Р.* Сагайдачний Петро Кононович // Довідник з історії України: Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За ред. *І. Підкови, Р. Шуста*. 2-е вид., доопр. і доповнене. – Київ, 2002.
- Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – Київ, 1989.
- Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000.
- Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні. – Київ, 1997.
- Эварницкий Д.И.* Гетман Петр Конашевич Сагайдачный // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*, 1913. – Т. 9.
- Юсов С.* Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.): бібліографія. – Київ, 2006.
- Яворницький Д.І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.
- Яковенко Н.* Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ, 1997.
- Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002.
- Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993.

- Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der antihe bis zur gegenwart begründet von Uerich Thieme und Felix Becker. – Leipzig, 1930. – T. 24.
- Antonów M.* Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1926. – Roczник XL. – Zesz. 2.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1996.
- Berindei M.* La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues, 1600-1637 // *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. – Vol. 1. – No. 3.
- Besala J.* Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1988.
- Borek P.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
- Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – Warszawa, 1934.
- Czapliński Wł.* Władysław IV i jego czasy. – Warszawa, 1976.
- Długosz J.* Jakub Sobieski. 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz. – Wrocław, 1989.
- Gloger Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – T. 1.
- Gmiterek H.* Młodzież z Kijowszczyzny w akademii Zamojskiej (1595–1784) // *Український археографічний щорічник*. – К., 1999. Нова серія. Вип. 3-4.
- Górski T.* Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. – Gdańsk, 2003.
- Herbst S.* Wojna inflancka 1600–1602. – Warszawa, 1938.
- Konopczyński Wł.* Dzieje Polski nowożytny / Wyd. czwart. – Warszawa, 2003.
- Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. – Kraków, 1912. – T. 2.
- Leśniewski S.* Poczet hetmanów polskich i litewskich. – Bydgoszcz, 1992.
- Łukaszewski A.* Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdacznego. – Lwów, 1929.
- Majewski R.* Cecora. Rok 1620. – Warszawa, 1970.
- Majewski W.* Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967-1968. – T. 13.
- Nagielski M.* Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejow stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*. – Warszawa, 2000.

- Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995.
- Parker G.* The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. – Cambridge, 1972.
- Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983.
- Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w r 1623 r. – Wrocław, 1987.
- Podhorodecki L.* Chocim, 1621. – Warszawa, 1988.
- Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – T. 10. – Cz. 2; 1965. – T. 11. – Cz. 1.
- Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978.
- Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979.
- Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927.
- Roberts M.* Gustaus Adolphus and the Rise of Sweden. – Oxford, 1973.
- Serczyk Wł.* Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984.
- Skorupa D.* Bitwa pod Bukowem 20 października 1600 r. // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku / Red. *M.Nagielski*. – Warszawa, 2002.
- Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1984. – T. 2.
- Słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski. Część druga. Polsko-rosyjska / Pod red. *M.F. Rozwadowskiej*. – Warszawa, 1958.
- Suwara F.* Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930.
- Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921.
- Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935.
- Wisner H.* Władysław IV Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995.
- Wójcik Z.* Dzikie Pola w ogniu. – Warszawa, 1960.
- Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989.
- Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997.

ПОКАЖЧИК ІМЕН*

- Аббас І 18
Абель У. 158, 262
Аксак Я. 58, 107, 228
Аксент 19, 113
Аксьонова А.І. 46
Алекберлі М.А. 13, 263
Александрович В.С. 140, 262
Алі Килич 211
Анастасія 44, 81
Анасян А.С. 114, 263
Андрушко 210
Ангонович В.Б. 8, 75, 76, 107, 112,
148-150, 152, 153, 155, 156, 227,
228, 260, 263, 265
Апанович О.М. 10, 12, 114, 263
Арнольд К. 123
Асала 244, 246
Асєєв Ю.С. 158, 263
Афанасій 48
- Баковецький М. 59
Баліш Челебі 211
Бантиш-Каменський Д. 8, 263
Барабаш Д.Б. 74, 216—219, 225
Баран О. 12, 24, 263
- Барвінський Б. 7, 12, 14, 28, 35, 36,
42, 64, 79, 80, 85, 102, 103, 107,
129, 130, 133, 170, 263
Барсоба Л. 93, 189
Барсоба Ш. 93
Беляєв Л.А. 73, 264
Бец В.А. 8, 76, 112, 148-150, 152, 153,
155, 156, 263, 265
Биковський Тиша В. 94
Бібіков Д.Г. 158
Білецький Й. 158
Білецький Я. 22, 134, 193
Білоус Н. 200, 264
Богдан 17
Богушевський С. 235, 243-246,
248
Бойчук М.К. 58, 259
Боплан Г.Л. де 135, 138, 145, 211, 222,
226, 260
Боретинський І. 41, 54
Борецький І. 82, 116, 117, 122, 186,
187, 191-195, 200, 212-214
Борисенко О.Є. 15, 264
Бородавка Я. (Нерода Я.) 44, 45, 81,
83, 115, 120, 121

* Якщо у тексті книги різні особи XVI – XVII ст. як тезки фігурують тільки під власним ім'ям, то в „Покажчику імен”, щоб уникнути плутанини та малоінформативних повторів, таких осіб позначено однією позицією – спільним для них іменуванням (у подібних випадках вичерпна ідентифікація особи зазвичай неможлива через брак джерельних даних).

- Брехуненко В. 11, 18, 207, 264
Броньовський 250
Будзиновська А. 59
Будзиновський Ю. 59
Бут А. (Конашевич А.; Коношевич)
19, 39-43, 45-49, 51-56, 58, 60-63,
71-75, 77, 84
Бутович Я. 58, 95
Бутурлін В. 126
- Вайер А. 118
Василевич І. 61
Василенко Ю.М. 46
Васильківський С. 155, 156
Васько 70, 80, 152, 153
Васьковський Ф. 61
Величко С. 7, 111, 112, 144, 145, 152,
153, 186, 203, 204, 260
Верещинський Б. 232
Верстюк В.Ф. 13, 264
Виговський І. 55
Винарський К. 95
Випокур І.С. 127, 136, 270
Вишенський І. 180
Вишневецький К. 219, 220
Вишневецький М. 58
Вилимас Д. 96, 264
Вільям 14, 17
Владислав Ваза 13, 14, 17, 18, 27, 30,
34, 48, 85-87, 111, 113, 122-124,
126, 216
Влас 48
Власов В.С. 13, 267
Восійков П. 226
Войтович Л. 23, 126, 243, 260
Волевач Андрій 69
Волевач Антон 69
Волевач І. 54, 68, 69
Волевач Т. 54, 68, 59
Волевач Ф. 69
- Волевач Яким 69
Волевач Яків 69
Волевачі 68, 69
Волков В. 133, 234, 264
Волконський Г.К. 241, 244
Волько 153
Воронянка Хлусовичева А. 189
Воцка 69
- Гаврило 44, 81
Гаврилович А. 37
Гаврилук Н.О. 206, 264
Галенко О. 209, 213, 214, 268
Гамаль І. 163
Ганнібал 127
Ганок 70
Гапка 69
Гв'яздка В. 96-99, 100
Гембіцький В.(Л.) 233, 238, 240
Георгієвський В. 39-43, 45, 46
Герберштейн С. 133, 260
Глазков М.Ю. 46
Гнатевич Б. 11, 267
Гнатенко А.А. 54, 264
Гнівош Овлучимський І. 68
Гоголь М. 158
Голіцин Д. 158
Голобуцький В. 9, 264
Голуб О. 22, 186, 187, 191-195, 214
Голубев С. 6, 22, 11, 261
Гондіус В. 144
Гонуш 243-247
Горобець В.М. 12, 13, 264
Горова Н. 183
Грабович Г. 12, 20, 264
Грасвський С. 59
Григорій 48
Григорій XIII 182
Гридкевич Б. 202
Гринчишин Д.Г. 63, 266

- Грінченко Б. 12, 83, 153, 186-188, 264
Грузевич І. 94
Грушевський 8, 9, 30, 32, 47, 112, 213,
232, 233, 265
Гугнилченя О. 96
Гумецька Л.Л. 65, 265
Гурбик А.О. 224, 265
Гуржій О.І. 12, 16, 265, 268
Гуслистий К.Г. 9, 11, 114, 265
- Даровський Ф. 186
Дашкевич Я.Р. 12, 224, 265
Дейвіс Н. 208, 265
Демчук М.О. 63, 265, 271
Деружинський Ф. 95
Джанібек-Гірей 213
Дзира І. 8, 265
Дзюба Е.Н. 172, 180, 265
Ділавер-паша 123
Дмитренко Л. 158
Дмитро 70
Дмитрович О. 94
Добржанський О. 13, 265
Доманицький В. 230-232, 266
Древинський Л. 36
Дубницький 92, 93
Думін О. 11, 267
- Енгр Ж.О.Д. 158
- Євдокимов П. 241
Євдокія 44, 48, 81
Євласій 48
Євстафій (Остафій) 53
Євфимій 48
Єлець Ф. 60
Єрлич Є. 36-38, 170, 171, 255
Єрлич Й. (Jerlicz I.) 23, 26, 34-39, 80,
106
Єсько 70
- Жариков М. 165, 166
Жашківський С. 59
Желтяков А.Д. 208, 226, 266
Жеславська С. 59
Жилинський М. 95
Жилич І. 70
Жолкевський С. (Żółkiewski S.) 103,
109, 112, 134, 138, 208, 226, 232,
235, 245, 252
Жолкевський Я. 210
Жоравінський С. 124
Жоравницький М. 94
Жукович П.Н. 9, 266
- Заборовський Л. 23, 126, 243, 260
Загоровський В. 172, 173, 181
Задзік Я. 59, 237-240
Замойський Т. 89, 201, 202, 213, 214,
226, 230, 232, 233, 245, 252
Замойський Я. 195, 231
Заруба М. 95
Заруцький 244, 246
Збараський Я. 52, 78
Зенькевич М. 59
Зенькевич П. 59
Зенькевич Ф. 59
Зизаній Л. 128
Зубрицький Д. 192
- Івакін Г.Ю. 72, 158, 160, 266
Іваницький М. 68, 96-100
Іванов В. 54
Іванович Ф. 60-62
Іванюта 70
Іналджик Г. 211, 226, 266
Іоанн 41, 44, 48, 81
Ісаєвич Я. 23, 126, 243, 260
Іскорка 53, 235
Ішмегмет Ага 211
Ібрагимбейли Х.М. 9, 270

- Казановський 250-252
 Казновський Є. 44, 81, 83
 Каленик 240
 Каманін І. (Каманин І.М.) 8, 12, 54, 59, 69, 146, 185-190, 194, 201, 266
 Каменаці О. (Каменецкий І.) 113, 114, 260
 Каменський 92, 93
 Кантакузин Н. 179
 Кантемір-мурза 112
 Капністи 142, 145
 Кардаш П. 131, 266
 Карпинський В. 59
 Карпівна А. 60
 Карпо 210
 Квітневич Г. 218, 225
 Керсновський С. 59
 Кисіль А. 94, 118, 145, 215, 259
 Кисіль Низкиницький Г. 99
 Кислий М. 164
 Кішка С. 202, 230-232, 254
 Клірик Острозький 180
 Ковалева Г.В. 38, 271
 Козаровська А. 58
 Козикіна Я. 96-100
 Колмовський Г. 92, 99
 Коломоєць С. 12, 267
 Колосова В.П. 20, 267
 Конашевич Г. 42
 Конашевич Л. 77, 196-199, 203, 204, 255
 Конашевичі 201
 Конашевичі-Попелі (Попелі; Попелі-Кунашевичі) 14, 64, 79, 80
 Конашкович А.С. 200
 Конашкович С. 200
 Кондрат 94
 Конецьпольський К. 99
 Конецьпольський С. 47, 71, 73, 103
 Конецьпольські 102, 103
 Кониш О. 48
 Конон (Конаш, Конош, Кунаш) 15, 42-45, 62, 73, 76, 77, 80-83, 171, 253, 255
 Колосова В.П. 20
 Корнієнко В. 12, 16, 264, 268
 Коробка Г. 69
 Косий І. 232
 Кот С. 131, 266
 Котляр М.Ф. 11, 270
 Кочугурський Г. 95
 Кошка О. 189
 Кравець М.М. 11, 164, 267
 Крилов Б. 165, 166
 Кримський А. 223, 267
 Крип'якевич І. 11, 23, 260, 267
 Кросницька С. 59
 Крохмалюк Ю. 12, 267
 Крутневич Г. 231, 232, 254
 Крюковський Л. 58
 Кузьмук О. 13, 267
 Куксина Е. 236, 261
 Куліш П. (Кулиш П.А.) 8, 23, 71, 219, 261, 267
 Кульбака 238
 Кунашевич Захар-Занько 80
 Кунцевич Є. 165, 166, 167
 Курцевич П. 59
 Курцевичівна (Іваницька) М. 68
 Курцевичова Я. 59
 Кухаренко Р. 158, 160, 165, 166, 266
 Кучкович І. 232, 252
 Куц А. 164
 Лаврентій 48
 Лазаревський О. (Лазаревский А.М.) 39, 40, 41, 42, 78, 263
 Лазаренко О.М. 38
 Лазор 70
 Левиковський 250

- Левинсон К.А. 123, 267
Лемеш Я. 153
Леп'явко С. 207, 210, 267
Лещинська Г. 59
Лещинський Р. 59
Лешневський 94
Лжедмитрій I 129
Лжедмитрій II (Дмитрій II Само-
званець) 129, 237
Линевський А. 59
Ліпський А. 36
Лісовський А. 243, 244, 246
Лосицький Ю. 158, 165, 166
Лубенський М. 118
Лукаріс К. 179, 254
Лук'ян 70
Любомирський С. 34, 113
Лятош 179
- Мазер К.П. 158, 161
Макар Ю. 13, 265
Максимович М.А. 8, 24, 76, 112, 146,
147, 149, 155, 192, 231, 267
Малеин А.И. 133
Малинський Ф. 95
Малінський 250
Малюшицький (Суразький) В. 180
Мальчинський М. 173
Мануйло 209
Марія 44, 69, 81
Маркевич М. 8, 267
Мархоцький Н. 78, 261
Масан О. 13, 265
Маслов С.І. 19, 267
Матвієнко А.М. 58, 259
Матвій 48
Матчин С. 226
Мелешко Микулицький М. 59
Мельник К.30
- Мельниченко В.Ю. 46
Мегмед-Гірей 213
Мешковський К. 68
Мещерський Ю.Ю. 73
Микешин М. 166
Миклоуш 48
Миколай 48, 94
Михайло 41, 44, 81
Михайло Федорович 18, 221, 244
Михайло Хоробрий 230, 231
Михайлович П. 191
Мищик Ю.А. 11, 13, 24, 45, 141, 267,
268
Мицько 70, 172
Мицько І.З. 118, 180, 268
Мишка Холоневський М. 59
Мірущенко О. 238, 268
Могила П. 37, 160
Могитич І. 158
Мойсієнко В.М. 52, 58, 259
Мокрина (Макрина) 44, 45, 81, 84,
171, 255
Молодецький 127
Мужилівський А. 193
Мустафа Алі 209
Мясковський В. 112
- Назаренко А.В. 133, 260
Наливайко А. 14, 242-245, 247, 248,
253
Наливайко Д. 13, 268
Наливайко С. 243
Наталія 48
Наум 44, 81
Немирич А. 92
Немирич С. 59
Ничипор 218, 225
Ніколаєв В. 166
Ніколайчик Ф.Д. 86

- Німчук В.В. 63, 65, 265, 268
 Николаєва Т.А. 134, 268
 Новицький М. 58
 Нужний Г. 202
- Обалковський Б. 238
 Ободовська А. 59
 Оборницький 215
 Образцов А.Ф. 221
 Огуй О. 208, 210, 211, 268
 Оклінський С. 201
 Олевченко 235, 243
 Олексій 48, 70
 Оличанка Вороніна О.(Є) 6, 52, 78, 94
 Олізар 98
 Оношко 17
 Орендаренко Т. (Тимофій Михайлович) 37, 47
 Оршовський Я. 231
 Осман II 37, 112, 163
 Остапчук В. 209, 213, 214, 269
 Осташ Р.І. 71, 74, 269
 Острозький К. 59, 177, 180, 223
 Острозький Я. 59, 95
 Отрощенко О. 231
 Охалкін О. 161
 Ошуркевич Л. 158
- Павловського Я. 92, 99
 Палій А.Г. 10, 269, 272
 Панашенко В.В. 55, 56, 269
 Паньонко І. 13, 269
 Параска 69
 Параскевія 44, 81
 Пархом 70
 Пасиненко В. 158, 202
 Пастернак 152, 153
 Патрікій-Курозвонський І. 173
- Пачинський П. 18, 201
 Пашин С.С. 171, 269
 Пашкевич Г. 59
 Пешковський Л. 192
 Пелагія 15, 42-45, 62, 81, 253
 Перекладовський Я. 58
 Петражицький І. 225
 Петраш 70
 Петрик 70
 Петриці С. 28
 Петров-Водкін К.С. 168
 Печонка 124
 Пігас М. 180
 Підгурський Т. 59
 Підкова І. 11, 272
 Пйончинський І. 129, 186
 Платонов С.Ф. 234, 269
 Плетенецький Є. 60
 Пліщинський Ю. 59
 Плохій С. 9, 269
 Повченські 183
 Повченська А. 129, 183-188, 190, 193-195, 203, 204, 255
 Пожарський Д. 124
 Полебученя К. 96
 Поліщук В. 100, 202, 269
 Попель 79
 Попельницька О. 183, 201, 269
 Посікіра М. 161, 162
 Потоцький 250
 Прокопій 48
 Прядка В. 158
 Пустовіт Л.О. 153, 269
 Пушкін О. 158
 Пшемський К. 118
- Радзівіл К. 17, 19, 108, 115, 117, 120, 174-177, 181, 182, 212-214, 225, 226

- Радзівілл С. 121, 173
Радзівілл Я. 118, 174-177
Рамулт 124, 126
Рашба Н.С. (Raszba N.) 9, 114, 224, 269, 270, 274
Реджеб 213
Рігельман О.І. 145, 261
Рогожин Н.М. 18, 270
Розанов С. 223, 260
Роман 70
Ружинська С. 58
Ружинська Я. 58
Ружинський Р. 237
Русина О. 12
Рушнович (Русинович) Романович Г. 191
- Савич Я. 202
Савка 70
Сагайдачний П. (Конашевич П; Конашевич-Сагайдачний П.) 5-11, 14-30, 32-46, 64, 75-92, 95, 100, 101, 103, 105-119, 121, 128, 126-171, 177, 178, 180-205, 220, 226-233, 235, 239, 242-245, 248, 250-256
Садира 17
Сакович К. 6, 19-22, 33, 38, 39, 79, 101, 103, 105, 107, 109-112, 130, 131, 134, 141, 144-146, 150, 161, 169-171, 180-184, 186, 187, 190, 191, 194, 199, 228-234, 261
Самокиш М. 156, 157
Сапєга Лев 14, 246, 248, 249, 251
Сапєга Лукаш 14, 248-252
Сарабьянов Д. 168, 270
Сарапович П. 230
Сас П.М. 11-13, 75, 213, 270
Свенціцький 250
Свешніков І.К. 127, 136, 271
- Свищовська М. 59
Свищовський О. 59
Сергій 48
Сергійчук В.І. 13, 270
Сигізмунд 211
Сигізмунд I 209
Сигізмунд II Август 58
Сигізмунд III 7, 17, 34, 59, 74, 79, 84-92, 95, 97, 100, 105, 129, 202, 207, 210, 215-219, 225, 230, 231, 234, 235, 237, 239
Сидоренко О.Ф. 211, 270
Сидорук О. 165-167
Симеон 48
Сисин Ф. 23, 126, 243, 260
Сичов М.Ф. 40, 41, 48
Скопненко О.І. 153, 269
Скоропадський І. 160
Скрынников Р.Г. 234, 270
Сласький 109
Сліпченко Н. 158
Смолій В.А. 11, 13, 270, 271
Смотрицький Г. 179, 180, 182, 193
Снетинський (Сецинський) С. 95
Соко́р Г. 95
Соколовський 246
Сокульський А. 12, 13, 271
Соловицький П. 95
Солома 246
Срезневський І.І. 190, 271
Станиславський А.А. 234, 271
Старченко Н. 185, 271
Стасенко Х. 17
Степанков В.С. 13, 271
Стефан 44, 81
Стефан Баторій 36, 297
Стефанів З. 11, 267
Стецько 70
Стороженко А.В. 12, 232, 271
Стрибиль Б. 189

- Стрибиць О. 48, 94
 Стрийковський М. 95
 Струсь Ю. 252
 Стъпула Р. 38, 271
 Сулейман I 209, 210
 Сушинський Б. 10, 107, 271
 Сьота Г.М. 153, 269
 Сьомочкін І. 158
- Таратуга І. 96
 Тарновський В. 152, 153, 266
 Терлецький К. 94
 Тесленко І. 26, 35, 36, 271
 Телєгін Д.Я. 127, 136, 271
 Тит 70
 Титов І. 244
 Титова О.М. 127, 136, 271
 Тиша Биковський В. 59, 189
 Тишкевич Й. 59
 Тишкевич О. 59
 Тишкевич Ф. 58, 59
 Тодійчук О.В. 55, 261
 Толочко О.П. 13, 264
 Томазов В. 255, 271
 Тоцька І. 158, 160, 266
 Трипільський Г. 95
 Тулицький П. 233
 Турилов А.А. 23, 46, 126, 243, 260
 Туросович (Торосович) А. 99
 Туросович (Торосович) М. 99
 Уколов І.(Ф.) 40, 51-53
 Уколова А. 40, 51-53, 62
 Улас 48
 Ульяновський В.И. 231, 271
- Фальківський І. 158
 Фастівець (Хвостовець) 48
 Фастівець М. 48
 Федик М. 161, 162
 Федоров І. 179
- Федорович Т. 47
 Феодор 44, 48, 81
 Феодосія 44, 81
 Феофан III 108, 109
 Ференцбах 210
 Флоря Б. 23, 126, 260, 271
 Франко І. 63, 271
 Фронцевич 93
- Ханенко М. 200
 Ханенко Я. 200
 Харитон 48
 Харлінський І. 239
 Хижняк З.І. 11, 45
 Хлусовичева Щенєвська М. 189
 Хмельницький Б. 118, 119, 144, 160
 Ходак І.О. 158, 263
 Ходика Ф. 60
 Ходкевич Я.-К. 26, 29, 34, 48, 113,
 114, 124
 Хом'якова С. 59
 Христофор Філарет 180
 Худаш М.Л. 63, 65-67, 71, 271
- Царевський А. 244
 Цимбалюк Т.В. 153, 269
 Цілуйко К.К. 63, 269
- Чайковський А. 163, 272
 Чайковський О. 76, 272
 Чапличова М. 59
 Чарноцький М. 59
 Черкаський Д. 244
 Чемушевський 220
 Черхавський С. 58
 Чеховська С. 59
 Чеховський П. 59
 Чорний Г. 214
 Чувардинський А.Г. 10, 272
 Чухліб Т. 12, 13, 134, 272

- Шагін-Гірей 213
Швецов В. 165-167
Шевчук В.О. 7, 144, 260
Шимкович Склінський Г. 134
Шиш 126
Шлік 208
Шокарев Ю. 132, 165, 272
Шох Я. 60
Шохи 60
Шрамченко С. 11, 267
Шуст Р. 11, 272
- Щеневський І. 189
Щербак В.О. 13, 47, 88, 272
- Antonów M. (Антонов М.) 14, 24, 249, 273
- Bardach J. 102, 103, 273
Bartnicka K. 196, 261
Berindei M. 90, 273
Besala J. 14, 273
Bielowski A. 23, 262
Borek P. 14, 273
Byliński J. 237, 261
- Chodyncki K. 13, 273
Czapliński Wł. 14, 273
- Dinzelbacher P. (Динцельбахер П.) 123, 267
Długosz J. 23, 123, 262, 273
- Gloger Z. 127, 273
Gmiterek H. (Гмітерек Г.) 196, 197, 261, 264, 273
Górski T. (Гурський Т.) 15, 273
Grabowski A. 223, 262
- Щербатов В. 244
- Юрко 53
Юсов С. 9, 272
- Яворницький Д.І. (Эварницкий Д.И.) 8, 76, 112, 272
Яковенко Н.М. 88, 91, 94, 97, 102, 104, 133, 272
Яковицький В. 104, 105
Ян II Казимір 118, 119
Ян III Собеський 26
Яремчук Л. 161, 162
Яцько 70, 209
- Herbst S. 232, 273
- Konopczyński Wł. 14, 273
Korzon T. 13, 231, 273
Leśniewski S. 174, 175, 273
Leśnodorski B. 102, 103, 273
Lewandowski I. 26, 262
Łukaszewski A. (Лукашевський А.) 7, 15, 35, 42, 84-86, 100, 273
- Majewski R. 14, 273
Majewski W. (Маєвський В.) 15, 43, 243, 273
Malewska H. 23, 262
- Nagielski M. (Нагельський М.) 16, 43, 230, 232, 268, 272, 273
Niemcewicz J.U. 23, 262
- Opaliński E. 92, 274
- Parker G. 206, 274
Pauli Z. 23, 262
Pietrzak J. (Петржак Я.) 15, 274

- Pietrzak M. 102, 103, 273
Podhorodecki L. (Підгородецький Л.)
9, 14, 15, 138, 231, 269, 274
Prochaska A. 13, 274
- Roberts M. 206, 274
Rozwadowska M.F. 38, 274
- Serczyk Wł. (Серчик В.) 14, 274
Skorupa D. 230, 274
Sobieski J. (Собеський Я.) 18, 19, 23,
26, 29-34, 39, 85, 114, 122-128,
254, 262
- Starowolski Sz. (Старовольський Ш.)
23, 26-29, 32-34, 39, 105, 262
Suwara F. 13, 274
- Tretiak J. (Третяк Й.) 13, 113, 274
Tyszkowski K. (Тишковський К.)
14, 24, 27, 42, 43, 243, 244, 274
- Wisner H. 14, 274
Wójcik Z. (Вуйцік З.) 14, 274
- Zielińska T. 174, 262, 274

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Титульна сторінка книги К. Саковича „Вършѣ на жалосный погребѣ
Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного”. 1622 р.
(Ucraina – terra cosacorum. Україна – козацька держава:
Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. –
К., 2004. – С. 133) 21
2. Титульна сторінка книги Я. Собеського „Commentariorum
Chotinensis Belli libri tres”. 1646 р. (НБУ. ВР. – Ін – 145) 31
3. Оздоблення верхньої кришки рукописного Євангелія (тетр)
поч. XVI ст., частково відновлене на замовлення А. Буга
(ВСМЗ. – В – 6536/80. Кр. 356) 49
4. Вкладний запис А. Буга чигиринській церкві Пречистої Богородиці
(ВСМЗ. – В – 6536/80. Кр. 356. – Л. 119-121) 57
5. Герб „Побог” на гравюрному портреті П. Сагайдачного із книги
К. Саковича „Вірші”. 1622 р. (*Барвінський Б.* Конашевичі
в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична
монографія // ЗНТШ, 1930. – Т. 100. – С. 23) 105
6. Автограф П. Сагайдачного 1622 р. (П. Сагайдачний
до К. Радзівілла, 13(23).I 1622 // AGAD. AR. – Dz. II. 804. – S. 2).... 117
7. Автограф Я. Бородавки 1621 р. (Я. Нерода до К. Радзівілла,
28.IV(8.V) 1621 // AGAD. AR. – Dz. II. 736. – S. 1) 121
8. Портрет Я. Собеського. За полотном невідомого художника XVII ст.
(*Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). –
Kraków, 1921. – Po str. 207) 125
9. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Гравюра з книги
К. Саковича „Вірші...”. 1622 р. (*Барвінський Б.* Знач. праця. –
С. 23) 137
10. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного.
Невідомий художник. Кінець XVIII ст. (Ucraina – terra cosacorum.
Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського
козацтва у 5175 фотосвітлинах. – С. 110) 143

11. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Копія з гравюри 1622 р., що опублікована 1850 р. М. Максимовичем (*Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – Киев, 1901. – Після с. 8) ... 147
12. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Копія з гравюри 1622 р., що опублікована 1883 р. В. Антоновичем та В. Бецом (*Антонович В. Б., Бец В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1. – Приложения. – № 1) 149
13. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Невідомий художник ХІХ ст. (*Антонович В. Б., Бец В. А.* Указ раб. – Перед с. 1) 151
14. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Невідомий художник ХІХ ст. (Національний музей історії України. Фотоальбом. – С. 54) 154
15. Портрет запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Художник С. Васильківський; віньетка „Козацький загін у поході”. Художник М. Самокиш. 1900 р. (Из украинской старины. – СПб., 1900. – Таблица № 1) 157
16. Фрагмент композиції „Покрова Пресвятої Богородиці” із зображенням запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Розпис північного приділу собору архістратига Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (Фото автора) 159
17. Пам’ятник запорозькому гетьману П. Сагайдачному у с. Кульчицях на Самбірщині. Скульптори М. Посікіра, Л. Яремчук, архітектор М. Федик. 1992 р. (Фото О. О. Ковалевської) 162
18. Пам’ятник запорозькому гетьману П. Сагайдачному у Хотині. Скульптор І. Гамаль. 1991 р. (Фото автора) 163
19. Пам’ятник запорозькому гетьману П. Сагайдачному у Києві. Скульптори В. Швецов, Є. Кунцевич, Б. Крилов, О. Сидорук, архітектори – М. Жариков, Р. Кухаренко, Ю. Лосицький. 2001 р. (Фото автора) 166
20. Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги К. Саковича „Вірші”. 1622 р. (История Украинской ССР. – К., 1982. – Т. 2. – С. 248) 231
21. Здобуття запорожцями 1616 р. Кафи. Гравюра з книги К. Саковича „Вірші”. 1622 р. (История Украинской ССР. – К., 1982. – Т. 2. – С. 275) 234

П. М. САС

**ПЕТРО
КОНАШЕВИЧ-
САГАЙДАЧНИЙ:**

МОЛОДІ РОКИ

Підписано до друку 12.12.2006 р. Формат 60×84 1/16

Умовн. друк. арк. 18. Обл.-вид. арк. 16,74.

Наклад 300. Зам. 75.

**Поліграфічна дільниця
Інституту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.**

